

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ІМЕНІ О. М. БЕКЕТОВА

І. І. Килимник
Т. А. Коляда
А. В. Наumenко

ПРАВознавство

навчальний посібник

Для студентів
усіх спеціальностей всіх форм навчання

Харків
ХНУМГ
2014

УДК 34(075)
ББК 67я7
К39

Автори:

Килимник Іна Ігорівна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правового забезпечення господарської діяльності;

Коляда Тетяна Анатоліївна – кандидат юридичних наук, доцент, кафедри правового забезпечення господарської діяльності;

Науменко Алла Володимирівна – кандидат юридичних наук, кафедри правового забезпечення господарської діяльності.

Рецензенти:

Проневич Олексій Станіславович – доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Харківського національного університету внутрішніх справ;

Харитонов Олексій Вікторович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського національного університету
міського господарства імені О. М. Бекетова,
протокол № 4 від 2 грудня 2013 року*

Килимник І. І.

К39 Правознавство : навч. посіб. / І. І. Килимник, Т. А. Коляда, А. В. Науменко; Харк. нац. ун-т. міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. — Х. : ХНУМГ, 2014. – 308 с.

Навчальний посібник містить матеріал з курсів «Правознавство», «Право (Правознавство)», «Право (Правознавство. Адміністративне право)», «Право», «Основи правознавства» та складається з тем основи теорії держави, основи теорії права, а також з окремих галузей права: трудового, цивільного, сімейного, кримінального та ін.

Навчальний посібник розрахований на студентів всіх спеціальностей денної та заочної форм навчання та дасть їм змогу отримати необхідні знання з правознавства, а також може стати імпульсом для подальших самостійних заглиблень у животворче море правознавчої науки, що буде сприяти підвищенню рівня правової свідомості та правової культури, активної громадянської позиції молодого спеціаліста будь-якого профілю.

УДК 34(075)
ББК 67я7

© І. І. Килимник, Т. А. Коляда,
А. В. Науменко, 2014
© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ I. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА.....	5
Тема 1. Основи теорії держави.....	5
Тема 2. Загальне поняття права. Норми права. Правовідносини.....	26
Тема 3. Джерела права. Система права.....	39
Тема 4. Поняття законності і правопорядку. Правопорушення та юридична відповідальність.....	55
Контрольні питання для перевірки знань.....	71
Джерела.....	73
Тести.....	73
РОЗДІЛ II ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА.....	83
Тема 1. Адміністративне право як галузь національного права.....	83
Тема 2. Суб'єкти адміністративного права.....	92
Тема 3. Адміністративно-деліктне право.....	111
Тема 4. Адміністративно-правове регулювання у сфері економіки.....	125
Тема 5. Адміністративно-правове регулювання в адміністративно-політичній сфері.....	140
Тема 6. Адміністративно-правове регулювання у соціально-культурній сфері.....	148
Контрольні питання для перевірки знань.....	154
Джерела.....	158
Тести.....	158
РОЗДІЛ III. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	167
Тема 1. Поняття цивільного права та цивільно-правових відносин.....	167
Тема 2. Представництво в цивільному праві. Зобов'язальне право.....	186
Контрольні питання для перевірки знань.....	212
Джерела.....	213
Тести.....	213
РОЗДІЛ IV. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	220
Тема 1. Поняття, предмет сімейного права України.....	220
Тема 2. Шлюб.....	221
Тема 3. Права та обов'язки батьків та дітей.....	229
Контрольні питання для перевірки знань.....	233
Джерела.....	233
Тести.....	233
РОЗДІЛ V. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА.....	237
Тема 1. Поняття, предмет, метод трудового права.....	237
Тема 2. Трудовий договір.....	241
Тема 3. Робочий час та час відпочинку.....	250
Тема 4. Відповідальність у трудовому праві.....	254
Тема 5. Трудові спори.....	259
Контрольні питання для перевірки знань.....	262
Джерела.....	265
Тести.....	265
РОЗДІЛ VI. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА.....	272
Тема 1. Загальне поняття кримінального права та відповідальності.....	272
Контрольні питання для перевірки знань.....	289
Джерела.....	289
Тести.....	290
Термінологічний словник.....	295

ВСТУП

Поступальний розвиток держави та становлення громадянського суспільства неможливий без активної і свідомої участі у суспільно-політичному процесі усіх верств населення, особливо студентської молоді. Ефективність докладених зусиль у цій царині безпосереднім чином залежить від рівня загальної та правової культури громадян, глибини усвідомлення кожною людиною особистої відповідальності та причетності до державно-правових перетворень на шляху до розбудови правової держави та ствердження ліберальних цінностей.

Подолання правового нігілізму в українському суспільстві пов'язано з перспективою активізації зусиль, спрямованих на покращання правового виховання населення. У цьому контексті недоцільно обмежуватися лише загальним ознайомленням з чинним законодавством. Враховуючи комплексний характер проблеми, слід застосовувати широкий спектр апробованих форм, однією з найефективніших є вивчення студентами навчальної дисципліни «Правознавство».

Мета викладання навчальної дисципліни «Правознавство» полягає в ознайомленні студентів з концептуальними засадами побудови національної правової системи та базовими положеннями основних галузей вітчизняного права. До основних завдань навчального курсу віднесено опанування студентами основ знань з теорії держави і права, їх ознайомлення з основами конституційного ладу України, особливостями функціонування механізму державного тощо. Особлива увага акцентується на прикладному значенні правознавства, формуванні вміння правильно визначати правову природу соціальних явищ та обирати обґрунтований правовий алгоритм вирішення окремих колізій, що можуть виникати у різних галузях права (адміністративного, цивільного, трудового, сімейного, кримінального тощо).

Предметом навчальної дисципліни «Правознавство» є ознайомлення з основними усталеними правовими парадигмами щодо виникнення держави і права, поняття системи права та її внутрішньої організації, характеристики джерел права як зовнішньої форми його вираження, визначення місця та ролі права в урегулюванні різноманітних суспільних відносин тощо.

Розділ I. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Тема 1. Основи теорії держави

План

1. Загальні закономірності виникнення держави і права.
2. Основні теорії походження держави і права.
3. Поняття й ознаки держави.
4. Поняття функцій держави. Внутрішні і зовнішні функції держави.
5. Класифікація держав за їхньою ознакою (форми правління, державного устрою, політичні режими).
6. Державний механізм.
7. Державний апарат.
8. Правова держава: поняття та її ознаки, шляхи формування правової держави в Україні.

1. Загальні закономірності виникнення держави і права

В результаті розкладання первісної общини, поступового виділення вождів, і наближених до них, зосередження у них управлінських функцій, ресурсів влади і соціальних привілеїв виникає держава. Існує декілька передумов формування держави.

Економічна передумова: перехід людства від добувної економіки до виробничої.

Вдосконалення знарядь праці сприяло розвитку нових форм землеробства, виникнення окремого роду заняття - кочового скотарства. Це був перший суспільний поділ праці.

Подальший розвиток суспільства сприяв відкриттю металів, що в свою чергу стимулювало промислову, ремісничу діяльність. Це був другий етап суспільного поділу праці.

Спеціалізація видів трудової діяльності призвела до зростання її ефективності і продуктивності. З'явився надлишок продукту, що створило сприятливі умови для регулярного товарообміну. Спочатку займалися торгівлею самі виробники продукту, але з часом з'явилися професійні торговці - третій суспільний поділ праці.

З цього моменту з'являється група людей, яка виконує суспільно значущі функції і не бере участі в матеріальному виробництві. Самостійне значення набуває управлінська праця.

Соціальна передумова: ускладнення економічних відносин зумовило майнове розшарування населення.

Вже патріархальна сім'я, а не родова община є власником знарядь і продуктів праці. Вводиться заборона інцесту (кровозмішення), який впорядковує шлюбні відносини між родами. Як наслідок зростає кількість і щільність населення. Відбувається перехід від кочового до осілого способу життя, а кровнородинні зв'язки замінюються сусідськими.

Військова передумова: військова організація племен, яка спочатку захищала племінні інтереси, починає шукати і завойовувати кращі території, а також вести загарбницькі війни. Це призвело до зміцнення влади військових вождів. Вождь організовував контроль над перерозподілом землі і води, власності, здійснював військові, релігійні, судові і нормотворчі функції. Для реалізації цих функцій створюється "апарат управління" підлеглий вождеві.

Виникає конфлікт суспільних та особистих інтересів: ще зберігаються органи общинного самоврядування (загальні збори, ради старійшин) і в той же час виділяються вожді, які намагаються створити військову організацію, в якій підтримують дисципліну з допомогою військових наказів. Така організація влади мала більш ефективні засоби примусу і насильства і була здатна при умовах збільшення населення та ускладнення соціальних відносин забезпечити єдиний порядок у суспільстві, його повноцінне функціонування.

Однак слід враховувати, що у різних народів цей процес проходив неоднаково і мав свої особливості.

Виникнення права зумовлено тими ж причинами, що і виникнення держави.

З розпадом родового ладу загострюються соціальні конфлікти, втрачається єдність членів суспільства і існуючі мононорми вже не забезпечують порядок і стабільність. Певна частина соціальних норм потребує спеціального захисту.

Основні фактори, що вплинули на процес виникнення права:

1. *Економічні* – в умовах розвитку економічних відносин соціальні норми первісної общини стали не в змозі встановити стабільні економічні зв'язки, обов'язкові для всіх передумови господарської діяльності, закріпити економічний статус товаровласників.

2. *Політичні* – ускладнення політичного життя, розшарування суспільства на протилежні соціальні верстви з нерівним соціальним і майновим станом посилювали протиріччя і конфлікти, розв'язати які звичаї родової общини були не в змозі.

3. *Розвиток особистості* – людина стає самостійним індивідом зі своїми потребами і інтересами. Для задоволення цих потреб та інтересів людина була змушена обмежувати свою поведінку і свободу в інтересах суспільства. Внаслідок цього всі члени суспільних відносин наділялися новими за змістом взаємними правами і обов'язками, які спочатку мали казуально-особистий характер. З часом повторення типових життєвих ситуацій, які виникали і контролю за їх розвитком з боку владних структур вони набували нормативного значення і визнавалися загальнообов'язковими.

4. *Необхідність обмеження і пом'якшення військового протистояння окремих племен*, які потребували постійного обміну і сусідських відносин, захисту своїх інтересів мирними засобами.

5. *Необхідність підтримки єдиного порядку у відносинах*, які виникали всередині спільноти людей (населення певної території).

Передумовами права були звичаї і табу. Вони складали систему безперечних заборон морального, релігійного, природного або біологічного

характеру. На основі норм-звичаїв загальні збори приймали відповідні індивідуальні рішення.

Важливим етапом у формуванні права було перетворення звичаїв первісного суспільства на правові звичаї. Звичай стає правовим, коли набуває офіційне або мовчазне схвалення держави і захищається нею, у тому числі і примусово. Держава санкціонує тільки ті звичаї, які узгоджуються з її політикою, загальними принципами життєдіяльності суспільства. Більшість правових звичаїв втілюються в писані тексти, на які можна було посилатися в обґрунтування своїх прав. Якщо раніше збереження звичаїв було привілеєм жерців, то тепер вони отримують підтримку державної влади.

Стародавніми пам'ятками права є Закони царя Хаммурапі у Вавілоні, закони Солон в Древній Греції (594-593 року до н.е.), Салічеська Правда 496 року, Закони XII таблиць у Римі (451-450 роки до н.е.), Закони Етельберта 600 р. в англосакської правовій системі, Руська Правда Ярослава Мудрого 1016 р.

2. Основні теорії походження держави і права

Виникнення держави і права – це складний багатоаспектний процес, який відбувався під впливом релігійних, демографічних, антропологічних, психологічних, природно-кліматичних та інших факторів.

Серед основних теорій походження держави можна виділити наступні:

Теологічна теорія (автор Фома Аквінський). Ця теорія пояснює походження держави волею Бога, обґрунтовує її вічність і непорушність, недоторканність, залежність від релігії і закликає до покори всіх державній владі. Особливого поширення ця теорія набула в період середньовіччя для теоретичного обґрунтування необмеженої влади монарха, виправдання того, що будь-яке посягання на державу приречено на невдачу, оскільки влада правителя дарована йому Богом і покликана захищати благо всіх. Теологічна теорія відображала об'єктивні реалії того часу, але наукового характеру вона не мала, тому що обумовлювалася релігійною свідомістю людей і спиралася на рівень знань про суспільство.

Патріархальна теорія (Платон, Аристотель). Держава є результатом поступового розростання сім'ї. В основі виникнення держави лежить природне прагнення людей до взаємного спілкування. Для цього вони об'єднуються в сім'ї, кілька сімей складають рід (селище), а з селищ утворюється держава. Державна влада є продовженням батьківської влади в родині, влада домовласника. Ця теорія була спрямована на обґрунтування необмеженої влади царя, але вона не давала відповіді на питання щодо причин постійних конфліктів між народами, прийняття несправедливих законів та встановлення жорстких режимів.

Договірна теорія (Ж.-Ж. Руссо, О. Радіщев, Г. Гроцій). Кожна людина має природні, невідчужувані права, але в процесі розвитку людства права одних людей вступають у протиріччя з правами інших, як наслідок цього порядок у суспільстві порушується і виникає насильство. Тому люди домовилися встановити над собою інституцію (державу) яка б несла відповідальність за

додержанням порядку, відповідала загальним інтересам і вимогам, якій вони б підкорялися. Держава виникає в результаті укладення угоди між людьми про свідоме самообмеження своєї волі на користь спільних інтересів і спільного співіснування. Основні положення договірної теорії закріплені в Декларації незалежності США, а також у конституціях деяких західних країн. Але ця теорія була не в змозі пояснити походження держави у різних народів світу.

Расова теорія (Ф.Ницше, Ж.Гобіно). Розділення суспільства за расовою ознакою вважалося основною передумовою виникнення держави. Існують "вищі" раси, які покликані володарювати, і "нижчі" яким природою призначено бути в підпорядкуванні. А виникнення такого інституту, як держава, необхідно для забезпечення панування одних рас над іншими.

Теорія насильства. Ця теорія ділиться на теорію внутрішнього насильства – держава виникла в результаті насильства однієї частини суспільства над іншою, і теорію зовнішнього насильства - війни і територіальні завоювання є найважливішими чинниками виникнення держави. Для закріплення влади переможця над завойованими народами і утворюється держава.

Марксистська (класова) теорія (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін). Саме економічні фактори (суспільний поділ праці, приватна власність, розкол суспільства на класи) сприяли розкладанню первіснообщинного ладу і виникненню держави. Держава виникла з необхідності стримувати пригноблений клас, і стала знаряддям економічно панівного класу, який за допомогою держави став ще й політично домінуючим в суспільстві.

"Гідравлічна" ("іригаційна") теорія (Віттфогель) Передумовою ранньої державності був перехід до зрошувального землеробства. Це не тільки сприяло зростанню обсягу сільськогосподарської продукції, але й створило необхідні організаційні умови для виникнення державного апарату. Ця теорія має локальний характер, бо пояснює виникнення держави тільки в регіонах з жарким кліматом.

Органічна теорія (Г. Спенсер). У цій теорії суспільство порівнюється з біологічним організмом. В державі всі його частини виконують певні функції. Наприклад, уряд виконує функцію мозку, нижчі класи виконують внутрішні функції – займаються землеробством, скотарством, забезпечують життєдіяльність суспільства, пануючі класи відповідальні за зовнішні функції - забезпечення оборони.

Також існують *психологічна теорія, демографічна теорія, теорія інцесту, географічна, техніко-економічна* та інші теорії виникнення держави.

Тепер розглянемо деякі теорії виникнення права.

Теологічна теорія. Право було створено Богом, і дано людині через правителя або пророка.

Теорія примирення. Теорія пояснює походження права необхідністю впорядкування відносин між родами. Договори про примирення спочатку існували в усній формі, а згодом через повторення ситуацій однорідного характеру поступово переросли в правила, юридичні норми.

Теорія природного права. Природне право належить людині від народження, але вимагає гарантій. Тому люди свідомо відмовилися самотійно захищати свої права і домовилися створити державу, яка має право видавати закони і супроводжувати їх санкціями.

Історична теорія. Право формується з національного духу, народної свідомості і має специфічний характер, властивий тільки певному народу. Законодавці тільки виражають у юридичній формі те, що диктує народний дух.

Марксистська теорія. Розвиток права зв'язувалося з класовою боротьбою. Клас, який править в суспільстві, змінює звичаї на свою користь, відповідно до власних потреб. А в разі необхідності створює нові закони, у яких виражається його воля. Право є знаряддям створення жорстких рамок діяльності для пригніченого класу.

Всі вищезгадані теорії мають як недоліки, так і позитивні моменти, але всі вони мають право на існування. Вони є відображенням рівня економічного, політичного, культурного розвитку суспільства, сприяють кращому розумінню причин і передумов виникнення держави і права.

3. Поняття й ознаки держави

Держава – це суверенна, політико-територіальна організація влади певної частини населення, в соціально неоднорідному суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, здатний з допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво та управління суспільними справами.

До основних ознак держави відносять:

- суверенітет;
- територія;
- населення;
- наявність апарату управління і примусу;
- здатність приймати загальнообов'язкові правила поведінки;
- здатність збирати податки;
- можливість виражати і захищати інтереси певної частини населення;
- державні символи.

Розглянемо детальніше всі вищеперелічені ознаки.

Суверенітет – це верховенство, самотійність, повнота, єдність і цілісність влади в державі в межах її території, а також незалежність і рівноправність країни у зовнішніх відносинах.

Територія – територія держави визначена державним кордоном і може поділятися на адміністративно-територіальні або політико-територіальні одиниці. Суверенітет держави, її політична влада розповсюджується на всіх людей, які проживають на її території.

Населення – більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами громадянства. Громадянин держави, на відміну від іноземних громадян або апатридів (осіб без громадянства), які теж можуть проживати на

території держави, має найширший правовий статус і найбільш стійкі правові зв'язки з нею. Громадянин має права і повинен виконувати всі обов'язки, передбачені законодавством держави, тоді як інші жителі позбавляються деяких з них (обирати і бути обраним та ін.).

Наявність апарату управління і примусу. Держава має спеціальний апарат, це система законодавчих, виконавчих, судових і контрольно-ревізійних органів. Також у держави є відповідні матеріально-технічні засоби для виконання своїх завдань: армія, міліція, виправні установи, підприємства та організації (державної форми власності), служба національної безпеки.

Здатність приймати загальнообов'язкові правила поведінки. Держава встановлює загальнообов'язкові для всього населення правила поведінки і закріплює їх в нормах права.

Здатність збирати податки. Для фінансового забезпечення своєї діяльності держава встановлює бюджет, систему податків, здійснює у разі необхідності внутрішні і зовнішні позики.

Можливість виражати і захищати інтереси певної частини населення. Держава діє в суспільстві, яке є соціально диференційованим, спирається на ті або інші соціальні сили, на певну соціальну базу. Це можуть бути класи, державна або партійна бюрократія, номенклатура. Держава може бути провідником інтересів одного або декількох класів, більшості або меншості населення. Це завжди відображається на змісті її діяльності, політики, спрямованої на захист певних соціальних інтересів.

4. Поняття функцій держави. Внутрішні і зовнішні функції держави

Управлінське призначення держави полягає в тому, що справляючи вплив на суспільні процеси в різних сферах життя, вона долає суперечності між інтересами різних соціальних груп і таким чином забезпечує нормальний розвиток суспільства. Цей вплив справляється завдяки різним напрямкам діяльності держави.

Функції держави – це основні напрямки її діяльності, які виражають її сутність і соціальне призначення в галузі управління справами суспільства.

Функції держави виникають, постійно розвиваються, змінюються та зникають під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Такими чинниками можуть бути зміна форми держави, радикальні соціальні зміни в суспільстві, завдання і цілі, що стоять перед державою; особливості національних чинників: мова, культура, традиції; екологічний чинник; міжнародна обстановка; рівень науково-технічного розвитку та інше.

Але слід відрізнити поняття функцій держави від поняття функцій гілок державної влади: законодавчої, виконавчої, судової та функцій окремих державних органів. Хоча законодавчі, управлінські, судові функції за деякими характеристиками і наближаються до функцій держави, вони не є тотожними. Вони є меншими за обсягами та виконуються тільки органами, які належать до однієї із гілок влади. Локальний характер мають і функції деяких державних органів: це певні напрямки реалізації їх компетенції відповідно до їх місця та призначення в державному апараті.

Функції держави можна класифікувати за різними критеріями.

В залежності від того, в чиїх соціальних інтересах здійснюються функції держави, їх можна поділити на загальносоціальні та групові.

Загальносоціальні функції – це такі напрямки діяльності держави, які є довготривалими, спрямованими на задоволення інтересів суспільства в цілому, всіх його верств.

Функції захисту групових інтересів – це такі напрямки діяльності держави, що якнайповніше спрямовані на вираження і задоволення інтересів певних соціальних сил – правлячих угруповань. На даний час в економічно-розвинених країнах ці функції відійшли на другий план у зв'язку з появою середнього класу, що значно пом'якшило існуючі в суспільстві протиріччя.

За ступенем соціальної значущості в суспільному житті функції поділяються на головні та похідні.

Головні функції – це найважливіші напрямки діяльності держави, які мають пріоритетне значення на конкретному етапі розвитку суспільства. Наприклад, в умовах розбудови демократичної держави головною є функція захисту прав і свобод людини.

Похідні функції – це функції, які мають супроводжувальний, допоміжний або обслуговуючий характер. Наприклад, функція оподаткування і фінансового контролю, які є допоміжними щодо економічної та соціальної функції.

За часом дії поділяються на постійні та тимчасові.

Постійні функції – це функції, які здійснюються державою безперервно і притаманні їй на усіх або більшості етапах її існування, функціонування та розвитку. Наприклад, політична, соціальна тощо.

Тимчасові функції – це функції, які з'являються внаслідок виникнення специфічних умов суспільного розвитку. Наприклад, боротьба з епідеміями, стихійними лихами тощо.

За спрямованістю діяльності держави функції поділяються на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні функції – це напрямки діяльності держави усередині країни. Важливе місце посідає політична функція. Належне виконання цієї функції має забезпечити злагоду в суспільстві, подолання суперечностей та уникнення гострих конфліктів. Також в демократичній державі центральне місце посідає функція охорони прав і свобод людини і громадянина. В її основі лежить принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю, невідчужуваності та непорушності її основних конституційних прав і свобод. Виконання функції захисту прав і свобод людини і громадянина здійснюється системою державних органів, серед яких особливо важлива роль належить органам правосуддя, внутрішніх справ, державної безпеки тощо. Економічна функція держави спрямована на забезпечення нормального функціонування та розвитку економіки країни, захисту існуючих форм власності та створення умов для їх розвитку. Соціальна функція держави спрямована на створення умов, які забезпечують нормальні умови життя людини, її вільний розвиток, створення рівних можливостей для усіх громадян. Екологічна функція держави спрямована на забезпечення екологічного добробуту громадян і екологічної

безпеки країни. Також важливе місце посідає функція розвитку культури, науки і освіти. На сучасному етапі ця функція спрямована на підняття культурного і освітнього рівнів громадян, створення умов для їх участі в житті суспільства тощо. На сьогоднішній день набуває всезагального значення інформаційна функція. На даний час інформація перетворюється на важливий економічний ресурс. Обсяги інформації, необхідної для забезпечення життєдіяльності суспільства, постійно збільшуються, підвищується рівень її доступності. Формується всесвітній інформаційний простір, на основі якого відбувається всесвітня інтеграція. Тому на даний час змістом цієї функції є визначення інформаційної політики держави, реальне гарантування вільного обігу інформації, запобігання різноманітним зловживанням у цій сфері, забезпечення інформаційної безпеки.

Зовнішні функції – це напрямки діяльності держави на міжнародній арені у сфері встановлення і підтримання відносин з іншими державами. Оборонна функція є важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності держави. Головне її призначення це забезпечити воєнну безпеку держави. Здійснення оборонної функції виступає гарантом самого існування держави, а відтак, ефективного виконання всіх інших функцій. З другої половини XX століття все більшого значення набуває функція забезпечення миру і підтримки світового порядку. Її головна ціль полягає у проведенні дипломатичної роботи з припинення існуючих і недопущенні нових конфліктів. Також все більше розвивається функція співробітництва сучасних держав. Роль цієї функції у розв'язанні проблем міжнародного характеру: охорона природних ресурсів і довкілля, боротьба з епідеміями та епізоотіями, захист Світового Океану, збереження чистоти космосу тощо.

Між внутрішніми і зовнішніми функціями є тісний зв'язок. Кожна держава заради найефективнішого вирішення своїх внутрішніх завдань вступає у відносини з іншими країнами у різних сферах. За їх допомогою, держава може швидше і ефективніше розв'язувати ті проблеми, які вона з тієї чи іншої причини не може розв'язати самостійно.

5. Класифікація держав за їхньою ознакою (форми правління, державного устрою, політичні режими)

Форма держави складається з трьох головних елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму, що характеризують систему взятих в єдності способів організації державної влади, територіального устрою і методів та способів здійснення влади.

Форма правління – це елемент форми держави, який характеризує способи формування вищих органів державної влади, їх компетенцію, структуру, принципи взаємовідносин та ступінь участі населення в їх формуванні.

Традиційно розрізняють дві форми правління монархію і республіку.

Монархія – це форма державного правління, при якій вища державна влада фактично або формально належить одній особі і, як правило, передається у спадок представникам правлячої династії.

Ознаки монархії:

- Главою держави є монарх.
- Влада набувається у спадок і зберігається пожиттєво.
- Монарх уособлює вищу державну владу за власним правом, а не в порядку делегування від народу.
- Монарх не є підлеглим будь-яким іншим суб'єктам влади.
- Монарх не несе конкретної політичної і юридичної відповідальності за результати свого правління.

В свою чергу монархії поділяються на необмежені та обмежені.

Необмежена монархія – це форма правління, при якій влада монарха не обмежується іншими органами. Монарх володіє усією повнотою вищої державної влади. Її різновидами є деспотична, абсолютна та теократична монархії.

Деспотична монархія – це форма правління, при якій влада монарха-деспота спирається на могутній військово-бюрократичний апарат, монарх обожнюється, наділяється особливими надлюдськими якостями. Наприклад, Ассирія, Вавилон, Давній Єгипет.

Абсолютна монархія – це форма правління, при якій державна влада концентрується в руках монарха, а представницькі установи відіграють незначну роль. Наприклад, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія.

Теократична монархія – це форма правління, при якій світська влада монарха поєднується з духовною владою. Наприклад, Ватикан.

Обмежена монархія – це форма правління, при якій влада монарха обмежена повноваженнями інших державних органів. Різновидами обмеженої монархії є дуалістична, конституційна та парламентська монархії.

Дуалістична монархія – це форма правління, при якій влада монарха обмежена законодавчими повноваженнями парламенту. У дуалістичних монархіях за монархом залишаються виконавча влада і низка інших повноважень. Такі монархії можна вважати перехідними до конституційних і парламентських монархій.

Конституційна монархія – це форма правління, при якій влада монарха обмежена конституцією. Наприклад, Іспанія, Бельгія, Швеція.

Парламентська монархія – це форма правління, при якій, за відсутності конституції, влада монарха обмежена повноваженнями парламенту. Наприклад, Велика Британія.

В таких державах монарх є главою держави і здійснює виключно представницькі функції. Усі акти, що видаються від імені монарха, створюються виконавчою владою і попередньо схвалюються міністрами. Головною політичною фігурою є прем'єр-міністр, який обирається парламентом і формально затверджується монархом.

Республіка – це така форма правління, при якій вищі органи державної влади обираються безпосередньо народом або формуються виборними установами на певний строк.

Ознаки республіки:

- Виборність вищих органів держави безпосередньо або опосередковано народом (представницький характер державної влади).
- Змінюваність вищих посадових осіб і державних органів у результаті виборів.
- Строковість повноважень вищих посадових осіб держави і державних органів.
- Відповідальність вищих посадових осіб держави за неналежне виконання своїх повноважень перед народом або вищим представницьким органом.
- Верховенство актів, які видаються вищим представницьким органом країни.

Республіки бувають парламентські, президентські та змішані (парламентсько-президентські та президентсько-парламентські).

Парламентські республіки – це форма правління, при якій верховна влада належить обраному народом органу – парламенту, котрий, як правило, формує всі інші вищі органи державної влади. Наприклад, ФРН, Італія, Чехія.

Ознаки парламентської республіки:

1. Провідна роль парламенту серед інших органів державної влади. Законодавчий орган у таких державах не тільки займається виданням законів, а й наділений повноваженнями формувати органи виконавчої і судової гілок влади. Парламент обирає президента і формує уряд самостійно.

2. Депутатам парламенту надається право одночасно посідати посади в органах виконавчої влади і управління. Уряд формується головним чином з числа депутатів парламенту, які належать до правлячої партії. Таким чином, уряд користується підтримкою парламентської більшості.

3. Уряд підконтрольний і підзвітний парламенту та несе політичну відповідальність перед ним. Уряд функціонує окремо від президента, президент здійснює представницьку функцію, а реальною владою в державі наділений голова уряду (канцлер або прем'єр-міністр).

4. Парламент має право висловити недовіру урядові, що тягне за собою його відставку. В свою чергу, уряд може звернутися до президента з проханням розпустити парламент і призначити дострокові вибори.

5. Наявність конституційного суду, який формується за спеціальною ускладненою процедурою різними гілками влади для контролю за дотриманням конституції.

Ознаки президентської республіки:

1. Президент є одночасно главою держави і уряду. Він керує різними сферами суспільного життя за допомогою підпорядкованого йому державного апарату. Тому, в президентських республіках, як правило, відсутня посада прем'єр-міністра.

2. Президент обирається безпосередньо народом або обраними народом виборцями, а тому несе політичну відповідальність безпосередньо перед народом.

3. Уряд формується президентом і відповідальний перед ним.
4. Наявність інституту відповідальності президента (імпичмент – процедура відсторонення від влади).
5. Члени парламенту не можуть бути членами уряду.
6. Президент не має повноважень щодо розпуску парламенту.
7. Відсутній інститут парламентської відповідальності уряду. Парламент не може відправити уряд у відставку.
8. У президентській республіці існує чітке розмежування між органами законодавчої та виконавчої гілок влади.

Ознаки змішаної республіки:

1. Формування уряду за участю глави держави і парламенту.
2. Відповідальність уряду як перед главою держави так і перед парламентом.
3. Наявність двох центрів виконавчої влади – президента та прем'єр-міністра.
4. Відсутність конституційного визначення статусу президента ні як глави виконавчої влади, ні як глави уряду.
5. Наявність повноваження президента як арбітра між гілками влади та гаранта у певних сферах державної діяльності.
6. Заміщення поста президента шляхом загальних прямих виборів.

У **президентсько-парламентських** республіках президент наділений більш широкими повноваженнями у формуванні уряду і впливі на нього, ніж парламент. У таких республіках президент хоча і не є офіційним керівником уряду, проте він може надавати йому керівні вказівки, головувати на його засіданнях, скасувати нормативні акти, що їх видає уряд, відправляти уряд у відставку тощо. Наприклад Франція, Російська Федерація, Україна.

У **парламентсько-президентських** республіках президент також наділений широкими повноваженнями, однак його вплив на формування і роботу уряду обмежено повноваженнями парламенту у цій сфері.

Форма державного устрою – це елемент форми держави, який характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її територіального поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, міру централізації та децентралізації державної влади.

Виділяють дві форми державного устрою: просту (унітарну) та складну (федеративну, конфедеративну).

Унітарна держава – це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають статусу державних утворень і не володіють суверенними правами.

Ознаки унітарної держави:

- Має єдині вищі органи державної влади, яким підпорядковуються або підконтрольні місцеві органи.
- Не містить відокремлених територіальних утворень, що мають ознаки суверенності.
- Має єдину для всієї держави систему законодавства.

- Управління єдиними збройними силами і правоохоронними органами здійснюється центральними органами державної влади.
- Має єдине громадянство.
- Одноособове представництво від усієї держави у міжнародних взаємовідносинах на рівні держав.

За ступенем залежності місцевих органів від центральної влади унітарні держави поділяються на централізовані, децентралізовані та змішані.

Централізовані – місцеві органи державної влади очолюють керівники, що призначені із центру і їм підпорядковуються органи місцевого самоврядування.

Децентралізовані – місцеві органи влади мають значну самостійність у вирішенні питань місцевого життя.

Змішані – присутні ознаки централізації і децентралізації.

У складі унітарних держав можуть бути автономні утворення, які мають внутрішнє самоврядування у рамках єдиної держави. Автономні утворення є самостійними тільки у вирішенні питань місцевого значення в межах, визначених конституцією держави. При цьому автономні утворення залишаються адміністративно-територіальними одиницями, які не є суверенними і не мають права самостійно визначати основи своєї організації та принципи взаємовідносин з центральною владою, а діють у межах повноважень, наданих їм конституцією і законами держави. Автономії у складі унітарних держав вирішують економічні, адміністративні або національно-культурні питання.

Федеративна держава – це складна союзна держава, що містить державні утворення, які мають деякі риси державного суверенітету, певну юридично визначену політичну самостійність.

Ознаки федеративної держави:

1. Територія федерації складається із територій її суб'єктів, які можуть встановлювати власний адміністративно-територіальний поділ.
2. Існують два рівня органів державної влади і управління – федерації та її суб'єктів.
3. Для федерації характерним є двопалатний парламент, в якому одна з палат представляє інтереси суб'єктів федерації.
4. Законодавство складається із законодавства федерації і законодавства суб'єктів федерації, яке не може суперечити законодавству федерації.
5. Суб'єкти федерації не є суб'єктами міжнародного права, але у міжнародних договірних відносинах у разі надання відповідних повноважень від федерації суб'єктам федерації останні можуть брати участь у міжнародних договірних відносинах самостійно. Федеральна влада при цьому має виключне право контролювати впровадження зовнішньої політики.
6. Можливість дворівневої системи судових та правоохоронних органів.
7. Наявність зовнішніх атрибутів (столиця, прапор, герб, гімн) федерації і суб'єкта федерації.

За способом утворення федерації поділяються на договірні, конституційні та конституційно-договірні.

За змістовним критерієм розрізняють територіальні, національні та змішані федерації.

За способом здійснення владних повноважень федерації поділяються на централізовані та децентралізовані.

За характером владних повноважень між суб'єктами федерації на симетричні та асиметричні.

Конфедерація – це союз суверенних держав, створений для досягнення певних цілей і здійснення відповідних напрямків державної діяльності при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

Конфедеративний устрій відрізняється від федеративного таким:

1. Відсутністю суверенітету, оскільки конфедерація не є у повному обсязі державою, бо її члени зберігають за собою державний суверенітет.

2. Міжнародно-правовим договірним характером цього об'єднання.

3. Відсутністю вищих органів конфедерації, рішення яких є обов'язковими для неї.

4. Відсутністю єдиних конституції, системи законодавства, громадянства.

5. Тимчасовим характером – конфедерація або розпадається при досягненні цілей цього об'єднання, або перетворюється на федерацію.

Державно-правовий режим – це система прийомів, методів і способів здійснення державної влади.

Залежно від рівня участі народу в здійсненні державної влади державно-правові режими традиційно поділяються на демократичні і авторитарні.

Демократичний режим – це стан політичного життя суспільства, при якому державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, створенні та діяльності державних органів, додержанні прав і свобод людини.

Ознаки демократичного режиму:

- Народ залучається до формування і здійснення державної влади як безпосередньо (референдум), так і через своїх представників.
- Держава додержується принципів виборності і змінюваності центральних і місцевих органів державної влади, розвитку місцевого та інших видів самоврядування.
- Держава сприяє розвитку структур громадянського суспільства і правової держави, організації управління на основі принципу реального здійснення поділу влади.
- Прийняттям усіх важливих для суспільства рішень в інтересах більшості з урахуванням прав меншості.
- Державна влада є легітимною – діє в інтересах всього населення і спирається на його довіру.
- Реальне забезпечення державою прав і свобод людини і громадянина.

Авторитарні режими – це стан політичного життя суспільства, при якому мають місце часткове чи повне відсторонення народу від державної влади, обмеження і порушення формально проголошених прав і свобод людини і громадянина.

Усі вони характеризуються:

1. Вузькою соціальною базою державної влади.
2. Надмірною централізацією і концентрацією влади, відсутністю її поділу.
3. Застосуванням не правових засобів здійснення влади.
4. Порушенням прав і свобод людини.
5. Домінуванням в управлінні командних методів.

Тоталітарний режим – це найбільш жорстка форма недемократичного режиму, що характеризується крайніми проявами авторитаризму, а саме:

1. Народ повністю відсторонюється від державної влади, яка формується без фактичної участі народу і не контролюється ним.
2. Держава прагне до глобального панування над усіма сферами суспільного життя, державного контролю в економіці, політиці, культурі, засобах масової інформації, особистому житті тощо.
3. Особистість знецінена, вона виступає як засіб для досягнення державних цілей.
4. Пануванням принципу «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом».
5. Ідеологічною одноманітністю.
6. Відкритим застосуванням державою збройного примусу відносно суспільства.

6. Державний механізм

Сутність держави на практиці здійснюється у виконанні її функцій органами державної влади та посадовими особами. Механізм держави відіграє значну роль у забезпеченні життєдіяльності суспільства, впливає на різні сторони суспільного життя.

Раніше діяльність держави обмежувалась охороною приватної власності і забезпеченням безпеки. На теперішній час соціальна спрямованість держави передбачає розширення сфери втручання в суспільне життя для більш повного вирішення питань макроекономіки, соціального захисту населення, розвитку окремих галузей виробництва, які є життєво необхідними для розвитку суспільства та його існування. Зокрема це розвиток і державна підтримка медицини, освіти, культури, захист материнства і дитинства, підтримка соціально незахищених верств населення.

Однак слід зважити на те, що при розширенні впливу держави на суспільні відносини, не повинно приводити до нехтування правами і свободами людини і громадянина та ліквідацію самоврядного та само організованого громадянського суспільства. В Україні на конституційному рівні вирішені питання розмежування пріоритетів державної влади та громадянського суспільства. Ч.2 ст.6 та ч.2 ст.19 Конституції України

закріплює принцип обмеження діяльності органів державної влади і органів самоврядування законом, ч.2 ст.3 Конституції України закріплює принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність.

Механізм держави – це сукупність державних органів, установ та підприємств, які практично здійснюють завдання та функції держави.

До складу державного механізму входять різні види державних організацій: установи, органи, специфічні державні інститути та підприємства.

Для всіх різновидів державних організацій, які входять до складу державного механізму характерними рисами є:

- Вони практично виконують завдання і функції держави.
- Вони є державними інститутами на відміну від приватних або громадських організацій.
- Створюються за рішенням уповноважених органів державної влади.
- Утримання державних організацій здійснюється за рахунок бюджетних коштів.
- Працівники державних організацій мають статус державного службовця.

Державні установи – за характером і напрямком своєї діяльності є неприбутковими організаціями і перебувають на утриманні і за рахунок коштів державного бюджету. Вони здійснюють невиробничу діяльність в таких галузях як: освіта, наука, охорона здоров'я та соціальний захист громадян, культурно-виховна галузь. Також державні установи можуть бути призначені для виконання спеціальної діяльності (утримання засуджених).

Державні підприємства – підприємства засновані на загальнодержавній власності (казенні підприємства). Це підприємства, які проводять виробничу або іншу діяльність, яка може здійснюватися тільки державним підприємством, або такі, головним споживачем продукції яких, більш як 50%, є держава, або ж такі, які є суб'єктами природних монополій.

Державні підприємства володіють часткою державної власності на праві повного господарського відання, мають самостійний баланс та статус юридичної особи, є суб'єктом підприємницької діяльності, несуть самостійну майнову відповідальність, на них поширюється загально дозвільний режим правового регулювання.

Збройні сили – повноцінне здійснення функцій держави неможливе без застосування, в разі необхідності, примусу, основним інститутом якого є військові формування. Одна з найважливіших функцій держави є захист суверенітету і територіальної цілісності держави, її недоторканності, виконання якої покладено на Збройні Сили України.

7. Державний апарат

Безпосереднє здійснення функцій держави і управління суспільством здійснюється державним апаратом.

Державний апарат – це сукупність державних органів, уповноважених безпосередньо здійснювати державну владу та управління суспільством, які спираються у своїй діяльності на можливість застосування примусу.

Для державного апарату притаманні такі характерні **ознаки**:

- Державний апарат є представником державної влади у відносинах з населенням.
- Державний апарат наділений державно-владними повноваженнями та безпосередньо уповноважений їх здійснювати.
- Державний апарат має складу систему органів (за ієрархічною ознакою – вищі та нижчі органи; за функціональною ознакою – законодавчі, виконавчі та судові органи).
- Первинним елементом державного апарату є державний орган.
- У державному апараті працюють на постійних засадах професійно підготовлені кадри (державні службовці).
- Державний апарат у своїй діяльності спирається на можливість застосування примусу.
- Державний апарат формується і функціонує на основі єдиних принципів організації і діяльності.
- Державний апарат функціонує в межах і у порядку, встановлених законодавством.

Первинним елементом державного апарату є державний орган, оскільки саме з державних органів складаються його окремі ланки та підрозділи, а потім і вся система державного апарату.

Державний орган – це структурно виокремлений, внутрішньо організований колектив державних службовців, які посідають визначені законодавством посади, наділені відповідною компетенцією для виконання певних владно-управлінських функцій і завдань держави.

Державний орган для здійснення своїх функцій та вирішення завдань наділяється компетенцією.

Компетенція – це окреслений законодавством певний обсяг повноважень, обов’язків та прав державного органу.

Компетенція державного органу встановлюється конституцією або відповідним актом законодавства. Державні органи не мають права ухилятися від реалізації своєї компетенції, але водночас не мають права виходити за її межі.

Види державних органів.

1. За соціальною природою:

- Первинні – створюються шляхом безпосереднього волевиявлення народу (якщо джерелом державної влади визнається народ), або успадкуванням (якщо джерелом влади вважається монарх).
- Вторинні – утворюються первинними, є похідними від первинних та їм підзвітні (наприклад, парламент призначає Прем’єр-міністра України).

2. За функціональним спрямуванням:

- Законодавчі – органом законодавчої влади виступає парламент (однопалатний або двопалатний).
- Виконавчі – виконавча влада здійснюється урядом (при парламентському правлінні – очолює прем’єр – міністр, при президентському – президент).
- Судові – виключне право на здійснення правосуддя належить судам.

3. За територією, на яку поширюються повноваження:

- Центральні та місцеві – в унітарних державах.
- Федеральні органи та органи суб'єктів федерації – в федеративних державах.

4. Від способу утворення:

- Виборні (парламент).
- Призначувальні (прем'єр-міністр).
- Успадковані (монарх).

5. За особовим складом:

- Одноособові (президент, генеральний прокурор).
- Колегіальні (парламент, уряд).

Принципи організації і діяльності державного апарату – це законодавчо визначені засади і вимоги щодо його організації і функціонування з метою найбільш оптимального та ефективного виконання функцій та завдань держави.

До принципів організації і діяльності державного апарату належать такі:

1. Поділ державної влади.
2. Виборність вищих органів державної влади.
3. Законність (діяльність у межах компетенції та в порядку, встановлених законодавством).
4. Професіоналізм і компетентність.
5. Прозорість.
6. Обов'язковість рішень, ухвалених вищими органами для нижчих.
7. Підконтрольність.
8. Відповідальність.
9. Додержання прав органів місцевого самоврядування, підприємств, організацій, об'єднань громадян.
10. Рівне право громадян до державної служби.
11. Стабільність кадрів.
12. Ефективність.
13. Пріоритет прав і свобод людини і громадянина.

Найважливішим принципом організації і функціонування державного апарату є принцип поділу повноважень між органами законодавчої, виконавчої та судової влади, а також функціонування механізму взаємних стримувань і противаг між цими гілками влади.

Органи законодавчої влади стримують виконавчу владу, оскільки остання не може виходити за межі ухвалених парламентом законів. Парламент формує або бере участь у формуванні вищого органу виконавчої влади, здійснює парламентський контроль за його діяльністю щодо виконання ним законів.

У свою чергу, вищі органи виконавчої влади наділяються правами законодавчої ініціативи, можуть застосувати відкладальне вето щодо законів, ухвалених парламентом. При парламентсько-президентській формі правління президент, за наявності певних, окреслених конституцією умов має право

розпустити парламент, або парламент за відповідних умов може усунути президента з поста в порядку імпічменту.

Органи судової влади покликані захищати права і свободи людини і громадянина від будь-яких свавільних дій з боку державних органів. Специфічним органом у системі судової влади є Конституційний Суд, який може стримувати як законодавчу так і виконавчу владу, шляхом визнання законів, прийнятих парламентом, та нормативно-правових актів вищих органів виконавчої влади неконституційними в разі, якщо вони не відповідають Конституції.

Загальна характеристика органів законодавчої, виконавчої та судової влади.

Законодавча влада має виключні повноваження на ухвалення законів. Основною функцією законодавчої влади є законодавче регулювання суспільних відносин, тобто ухвалення законів. Оскільки парламент є безпосереднім виразником народного суверенітету, тому він виконує ще й додаткові функції: представницьку, контрольну та установчу.

Установча функція: парламент формує або бере участь у формуванні уряду, обирає або затверджує на посадах керівників уряду, міністерств, відомств, а також інших вищих державних органів.

Контрольна функція: парламент здійснює контроль за діяльністю підзвітних йому державних органів.

Представницька функція: парламент найбільш повно відображає політичні настрої суспільства, представляє його на рівні законодавчої діяльності.

Виконавча влада виконує ухвалені парламентом закони та інші рішення. Згідно з Конституцією України вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів України, який очолює Прем'єр – міністр України. До системи виконавчої влади входять центральні органи виконавчої влади: міністерства, державні комітети, відомства, місцеві державні адміністрації.

Виконання законів є основна функція виконавчої влади. Також вона виконує функцію підзаконного регулювання суспільних відносин, вищі органи виконавчої влади наділені повноваженнями ухвалювати підзаконні нормативно-правові акти (КМУ приймає постанови).

Судова влада має виключні повноваження на здійснення правосуддя. Основна функція судової влади є відправлення правосуддя. Вона характеризується виключністю та самостійністю. Виключність полягає в тому, що ніхто, окрім судових органів не має права відправляти правосуддя. Самостійність означає, що суди при здійсненні правосуддя не залежать від будь-яких органів та осіб, та мають керуватися тільки законом. Здійснення правосуддя відбувається при суворому додержанні визначеної процесуальним законодавством процедури, яка гарантує демократизм, виваженість, обґрунтованість та законність судового рішення.

Крім функції правосуддя, суд виконує функцію захисту прав і свобод людини і громадянина. Судовим органам належить остаточний вердикт у вирішенні юридичних спорів та конфліктів. Наприклад, рішення

Конституційного Суду України вважаються остаточними і не підлягають оскарженню.

Організація влади на місцях. Взаємодія місцевих державних органів і органів місцевого самоврядування.

Демократична форма правління передбачає поряд з організацією органів державної влади, які централізовано вирішують питання загальнодержавного значення, функціонування системи самоврядування. Місцеве самоврядування функціонує на засадах автономії, та діє на підставі безпосереднього мандата жителів територіальної громади. Місцеве самоврядування має власну фінансово-економічну базу і визначену законом компетенцію щодо вирішення питань місцевого характеру.

Відповідно до Конституції України виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації, які є підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Конституція України визнає і гарантує місцеве самоврядування, а також передбачає певні механізми взаємодії місцевих державних адміністрацій і відповідних органів місцевого самоврядування у плані як делегування повноважень, так і контролю.

Державна служба та її види.

Державна служба – це професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах, установах і на підприємствах щодо практичного виконання їх завдань і функцій.

Державні службовці – це особи, які обіймають посади в державних органах та організаціях щодо практичного виконання їх функцій і завдань та одержують заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету.

Види державної служби

1. Цивільна

- служба в державних органах.
- служба в державних установах та підприємствах.

2. Мілітаризована

- військова
- воєнізована

Згідно закону України «Про державну службу» від 16.12.1993 року, посади в державному апараті можуть обіймати тільки ті особи, які мають певний рівень освіти, відповідають кваліфікаційним та іншим посадовим вимогам. Така організація державної служби передбачає певну систему навчання, підготовки, підвищення кваліфікації та атестації державних службовців. Проходження та просування по службі державних службовців здійснюється відповідно до певної категорії, присвоєння рангів, класних чинів, звань тощо.

Залежно від характеру праці державні службовці поділяються на керівників, фахівців та обслуговуючий персонал.

8. Правова держава: поняття та її ознаки. Шляхи формування правової держави в Україні

Розбудова правової держави означає прагнення до розбудови державності, в якій влада була б максимально обмежена правом і правами людини.

Правова держава – це організація державної влади, заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенстві права і взаємній відповідальності особистості і держави.

Ознаки правової держави:

- Безумовне визнання, законодавче закріплення, реальне здійснення і гарантування державою невід'ємних прав і свобод людини.

В правовій державі права і свободи людини не тільки характеризують відносини між індивідом і державою, але й виступають дієвим інструментом обмеження державної влади, її підпорядкування потребам громадянського суспільства. Пов'язана правами і свободами держава несе відповідальність перед людиною і громадянським суспільством за свою діяльність.

Законодавче закріплення рівних прав створює можливість різним соціальним групам рівною мірою брати участь у формуванні органів влади, впливати на політику, а також нести відповідальність за стан справ у суспільстві і державі. Захист прав і свобод людини в правовій державі є не тільки конституційно-правовим, а й міжнародно-правовим обов'язком. Після приєднання держави до міжнародно-правових актів щодо прав людини останні набувають пріоритету над національним законодавством і якщо закріплені у цих документах права порушуються, людина має право звернутися за їх захистом до міжнародних установ, якщо усі інші внутрішні можливості правового захисту порушених прав вичерпано.

- Принцип верховенства права

Держава не створює право, а тільки юридично закріплює уявлення про правові цінності. За допомогою законів, судових прецедентів тощо держава втілює право в життя. Верховенство права означає, що не тільки громадянин, але й насамперед держава, її органи та державні службовці повинні діяти виключно в межах права. За допомогою права та через правові закони держава самообмежує себе. У правовій державі неприпустиме адміністративне свавілля, а тому доки держава не буде реально обмежена правом, вона не може вважатися правовою.

- Принцип поділу влади

Цей принцип традиційно вважається обов'язковою ознакою конституційного ладу в демократичній державі. Державна влада є цілісною системою, яка складається з рівнозначних і рівноцінних гілок влади, що підпорядковуються єдиним для всіх них правовим цінностям і покликані забезпечити реалізацію спільних цілей. Принцип поділу влади засновано на визнанні незалежності та самостійності кожної із гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової. Але незалежність і самостійність гілок влади є відносною: парламент формує вищий орган виконавчої влади, та органи судової влади, а

уряд у парламентській республіці має право ініціювати перед президентом процедуру розпуску парламенту та призначення дострокових виборів. Також принцип поділу влади базується на існуванні та ефективному функціонуванню механізму взаємних стримувань і противаг.

- Принцип взаємної відповідальності особи і держави

Захищеність інтересів індивіда та держави в правовій державі повинні знаходитися на одному рівні. Конституція визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, та передбачає відповідальне ставлення держави до людини, а також охорону прав і свобод всіма передбаченими законом способами. Правові відносини ґрунтуються на основі рівності і взаємної відповідальності сторін: держава і громадянин мають рівні права і відповідні їм обов'язки.

- Поведінка людини в правовій державі регулюється на основі загальнодозвільного правового режиму

Людині дозволено все те, що прямо не заборонено законом. Конституція України закріплює цей режим: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.» Однак цей режим передбачає наявність високого рівня правової свідомості і правової культури як індивіда так і суспільства в цілому.

- Державні органи та посадові особи діють за принципом «дозволено робити лише те, що для них прямо передбачено законом»

Держава має право і обов'язок застосовувати за порушення закону, в межах своєї компетенції, примус до особи, але при цьому особа повинна мати реальні юридичні засоби захисту своїх прав.

- У правовій державі повинен діяти незалежний і ефективний суд

Провідну роль суд може відігравати тільки за умови здійснення правосуддя виключно судом і відповідно до закону, забезпечення незалежності і кваліфікованості суддів, доступності і судового захисту для громадян. При здійсненні судочинства як державні органи та посадові особи, так і громадяни або об'єднання громадян мають розглядатися як рівноправні суб'єкти, що буде запорукою уникнення будь-якого свавілля з боку держави.

- У правовій державі на належному рівні перебувають правосвідомість і правова культура як окремого індивіда, посадової особи так і суспільства в цілому.

Ця ознака насамперед передбачає наявність досить високого рівня правових знань, знання основних принципів права, стійких переконань у необхідності виконання законів. Але досягнути такого рівня правосвідомості наразі дуже важко. Для створення системи правового навчання і виховання потрібен тривалий час. Таку програму повинна створювати держава та втілювати її на державному рівні.

Шляхи формування правової держави

В Конституції України закріплено концепцію соціальної, правової держави. Але це не скільки реальний, скільки бажаний стан держави. Таким

чином Україна на сьогодні створила лише правові передумови для становлення та подальшого розвитку цієї концепції. Формування правової держави є тривалий і дуже складний процес і потребує завершення правової, політичної, економічної, та соціальної реформ.

Мета проведення правової реформи полягає, насамперед, у скасуванні тих нормативно-правових актів, які не відповідають нагальним потребам суспільства, та розробленні та прийнятті нових, приведенні національного законодавства до норм міжнародного права.

Також гостро стоїть питання істотного обмеження відомчої нормотворчості, оскільки нерідко підзаконні нормативно-правові акти приймаються всупереч закону та паралізують його дію.

Завершення процесу формування нової судової системи також є важливою складовою правової реформи. Треба чітко сформулювати правову політику держави і систематично її втілювати.

Але правову державу неможливо побудувати тільки прийняттям законів. Для побудови правової держави не менш важливим є підвищення рівня правової культури і правосвідомості громадян, посадових осіб. Подолання правового нігілізму, знання права, повага до нього, переконаність в обов'язковості його виконання – необхідна умова створення правової держави в Україні.

Тема 2. Загальне поняття права. Норми права. Правовідносини

План:

- 1. Зв'язок права і держави.**
- 2. Поняття та основні ознаки, що характеризують норми права.**
- 3. Структура правової норми: гіпотеза, диспозиція, санкція.**
- 4. Класифікація норм права.**
- 5. Поняття та структура (елементи) правовідносин: учасники, їхні суб'єктивні права та обов'язки, об'єкт правовідносин.**
- 6. Юридичні факти.**
- 7. Поняття тлумачення норм права. Види і способи тлумачення права.**

1. Зв'язок права і держави

На сучасному етапі розвитку науки виділяють три моделі взаємин держави і права:

- тоталітарна (держави вище права і їм не пов'язана);
- ліберальна (право вище держави);
- прагматична (держави підтримує і підсилює міць права, але зв'язана ним).

Тоталітарна модель: тоталітарна модель передбачає, що право - продукт державної діяльності, наслідок держави, що право знаходиться в підпорядкованому відношенні до держави. Фактичною умовою для даного підходу служила політична практика бачити в праві придаток держави.

Теоретичної передумовою цього було відношення до поняття права як до сукупності норм, які видаються державою.

Ліберальна модель: з позиції даної моделі праву належить безумовний пріоритет у порівнянні з державою. Такий ліберальний підхід має певні переваги. Він є філософською платформою для затвердження в політичній практиці ідеї панування права. Але ця ідея виражає швидше бажане ніж дійсне.

Прагматична модель: право і держава одне без одного не можуть існувати. Виходячи з прагматичної моделі співвідношення держави і права можна виділити три її головних аспекти: єдність; відмінність; взаємодія.

Єдність виражається в їх одночасному походженні від одних і тих же чинників; подібною типологією; однаковою певною мірою обумовленості економічними, культурними та іншими умовами; спільної історичної долі; в тому, що вони виступають засобом соціального регулювання та впорядкування, акумулюють і балансують загальні й індивідуальні інтереси, гарантують права особистості і т. д. Але поряд з цим, вони залишаються автономними і самотніми утвореннями. У кожного з них своє життя, свої цілі, завдання, методи.

Відмінності впливають вже з визначень цих понять. Держава є особлива політико-територіальна організація публічної влади, яка є формою існування суспільства. Право - це сукупність правил поведінки, які визначають межі свободи і рівності людей у здійсненні і захисту їх інтересів, які закріплені державою в офіційних джерелах і виконання яких забезпечується примусовою силою держави.

Держава здійснює силу, а право волю. Вони не збігаються за формою, структурою, елементному складу, змісту; вони відносяться до різних сфер суспільного життя. Взаємодія держави і права виражається в їх різноманітному впливі один на одного.

Вплив держави на право полягає насамперед у тому, що держава створює право, змінює його, удосконалює, охороняє від порушників, втілює в життя. Тому можна сказати, що вплив держави на право здійснюється безперервно - від створення права до його реалізації в суспільних відносинах.

Отже, держава сприяє поширенню права в соціальному просторі, зобов'язує учасників суспільних відносин діяти згідно з правом, виключати протиправні підходи до досягнення суспільно значущих результатів.

Існують об'єктивні межі впливу держави на право. Вони обумовлені регулятивним потенціалом самого права, можливостями держави забезпечувати дію права в даних суспільних умовах. Можливості держави не слід переоцінювати, так як це завжди веде до ідеалізації правових засобів, а, зрештою, знижує соціальну цінність права. Держава не може використовувати право в протиріччі з його справжнім призначенням. Потрібна науково обґрунтована, ефективна юридична політика держави, що дозволить найбільш раціонально та в інтересах суспільства застосовувати правовий інструментарій.

Не менш істотний зворотній вплив права на державу. Історичний досвід показує, що для свого існування держава, як організація, потребує права не менше, ніж право державу. Залежність держави від права проявляється: у

внутрішній організації держави; у його діяльності. За допомогою права закріплюються внутрішня організація держави, її форма, структура, апарат (механізм) управління, статуси і компетенція різних органів і посадових осіб, принцип поділу влади. Принципово важливе значення права у внутрішній організації держави проявляється в тому, що право створює юридичні гарантії проти можливостей узурпації всієї влади однією з її гілок. Тим самим ставиться на правову основу внутрішнє функціонування держави, створюються юридичні передумови для ефективної роботи всіх ланок державної машини.

За допомогою права здійснюються цілі, завдання і функції держави, проводиться його внутрішня і зовнішня політика, законодавчо визначаються і закріплюються конституційний лад і положення особистості в суспільстві. Без права воля держави не може стати загальнообов'язковою. Образно кажучи, основною мовою, на якому держава розмовляє зі своїми громадянами і підтримує відносини з правовими суб'єктами, є мова права.

Отже, демократична сучасна держава не може діяти поза правом. Право «нав'язується» державі в силу необхідності, тому вона в принципі не може нехтувати правовою формою. Держава без шкоди для суспільства не може маніпулювати правом, або звільнитися від нього. Можна сказати, що право робить державність зрілою і повноцінною.

У сучасних умовах сполучна роль права відносно держави посилюється. При цьому спостерігається наступна закономірність: чим достеменно право відображає об'єктивні потреби суспільного розвитку, тим більшою мірою воно пов'язує державу. Активність держави в цьому випадку не пригнічується, а навпаки, вона витрачається результативно та виключно в інтересах суспільства і окремої особистості. Тільки будучи пов'язана правом, держава може діяти вільно, а значить, відповідає історичному призначенню.

2. Поняття та основні ознаки, що характеризують норми права

Норма права – це різновид соціальної норми, що закріплює правило правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державною владою.

Ознаки норм права:

- Це правила поведінки, які регулюють відносини між людьми та їх об'єднаннями.

Призначенням правових норм є упорядкування суспільних зв'язків, що є необхідним для колективного існування людей.

- Норми права встановлюють правила належної чи дозволеної поведінки.

Норма права вказує на те, як мають діяти суб'єкти в конкретній ситуації, а не на те, що вони роблять насправді.

- Норми права мають певні засоби забезпечення додержання нормативних вимог.

Оскільки існує можливість порушення кожної норми, то існують засоби, за допомогою яких гарантується втілення належних правил поведінки в реальне життя. Це може бути переконання, осуд, примус тощо. Інакше практично

неможливо досягти порядку, заради якого і встановлюється норма права, але ці засоби застосовуються до особи лише тоді, коли вона відхиляється від вимог норм права.

- Норми права є суспільно зумовленими правилами поведінки.

Норма права сприймається свідомістю людей як справедлива, тобто природна, і може бути ефективним суспільним регулятором.

- Норми права є нормами неперсоніфікованими та невичерпними.

Норми права мають загальний характер. Це проявляється в неперсоніфікованості і невичерпності норми права. Неперсоніфікованість норми це відсутність вказівки на конкретного адресата, що дозволяє їй адресуватися не одній конкретній особі, а відразу багатьом. Невичерпність норми права означає можливість її багаторазової реалізації. Тому норма права встановлює правило для нескінченної кількості випадків певного виду і невідомої кількості осіб певної категорії.

- Юридична норма є головним елементом права.

Право це набір норм права, які об'єднуються в інститути та галузі права. Тому норми права вважають вихідними, з яких побудована вся система права.

- Норма права спрямована на правове регулювання конкретних суспільних відносин.

Норма права визначає, що з погляду права може і що повинна робити особа за наявності певних умов і які наслідки чекають на неї при додержанні або порушенні правила. Тому головне призначення норми права зафіксувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників суспільних відносин, визначити їх зміст та обсяг.

- Норма права закріплює зразок правомірної поведінки особи, або сприяє такому закріпленню.

Норма права є правовим критерієм при оцінці поведінки (діяльності) особи як дозволеної, необхідної, або забороненої.

- Норма права є обов'язковою, що підтримується погрозою застосування державного примусу.

Обов'язковість виконання норми права забезпечується не лише державним примусом. Держава виконує роль гарантії, що є необхідною на випадок можливого порушення юридичної норми. У правовій державі основним має бути варіант добровільного виконання юридичних норм, що ґрунтується на внутрішньому переконанні особи у справедливості, корисності, доцільності та необхідності цих правил. Проте обов'язковість цих норм підтримується силою державного примусу, який вступає у дію у разі їх порушення. Такий засіб забезпечення відрізняє норми права від інших суспільних норм.

- Норма права має особливу форму зовнішнього виразу.

Юридичні норми в Україні знаходять вираз головним чином в законодавчих нормативних актах: нормативно-правових актах, правових звичаях, правових прецедентах. Саме зовнішня форма робить доступним для суб'єктів права зразок правомірної поведінки, що пропонуються нормами.

3. Структура правової норми: гіпотеза, диспозиція, санкція

Структура норми права – це внутрішня будова норми. Норма права складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції.

Гіпотеза – це елемент норми права, що вказує на життєві обставини, за наявності та/або відсутності яких реалізується правило поведінки (диспозиція).

За допомогою гіпотези певний варіант поведінки, сформульований в нормі права, прив'язується до конкретного життєвого випадку, конкретного суб'єкта, часу та місця.

Види гіпотез

1. Залежно від того, з наявністю чи відсутністю життєвих обставин пов'язується дія норми права: позитивні, негативні, змішані.

- ***Позитивна гіпотеза*** – це гіпотеза, що вказує на життєві обставини, за наявності яких реалізується правило поведінки. Приклад ст.35 ЦК України. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.

- ***Негативна гіпотеза*** – це гіпотеза, що вказує на життєві обставини, за відсутності яких реалізується правило поведінки. Приклад ст. 40 СК України. Шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя.

- ***Змішана гіпотеза*** – це гіпотеза, що вказує на життєві обставини, коли за наявності одних і відсутності інших реалізується правило поведінки. Приклад ч.1 ст.7 Закону України «Про статус суддів»: На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою. ч.7.ст.7 цього ж Закону:.. Не може бути суддею особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду.

2. Від кількості життєвих обставин, з якими пов'язується дія норми права: проста, альтернативна, складна.

- ***Проста гіпотеза*** – це гіпотеза, що визначає одну життєву обставину, за наявності/відсутності якої діє диспозиція. Приклад ч.2 ст. 42 Земельного Кодексу України. У разі приватизації громадянами багатоквартирного жилого будинку відповідна земельна ділянка може передаватися безоплатно у власність або надаватися у користування об'єднанню власників.

- ***Альтернативна гіпотеза*** – це гіпотеза, що визначає декілька життєвих обставин, за наявності/відсутності хоча б однієї з них діє диспозиція. Приклад ст.147 Земельного Кодексу України. У разі введення воєнного або надзвичайного стану земельні ділянки можуть бути вилучені з мотивів суспільної необхідності.

- ***Складна гіпотеза*** – це гіпотеза, що визначає декілька життєвих обставин, за одночасної наявності/відсутності, яких діє диспозиція.

3. Залежно від того, чи сформульовані життєві обставини у вигляді вичерпного переліку: абсолютно визначена гіпотеза, відносно визначена гіпотеза.

- **Абсолютно визначена гіпотеза** – це гіпотеза, в якій життєві обставини, з наявністю/відсутністю яких пов'язана дія норми, сформульовані у вигляді вичерпного переліку. Приклад ст.108 Конституції України.

- **Відносно визначена гіпотеза** – це гіпотеза, в якій життєві обставини, з наявністю/відсутністю яких пов'язана дія норми, сформульовані у вигляді невичерпного переліку. Приклад ст.3 Сімейного Кодексу України

Диспозиція – це елемент норми права, що вказує на правило поведінки, якому повинні підкорятися учасники правовідносин.

За допомогою диспозиції впорядковуються суспільні відносини, в диспозиції формулюються права та обов'язки, яких набувають суб'єкти суспільних відносин.

Види диспозицій

1. Від кількості варіантів поведінки, які пропонує норма: альтернативна, безальтернативна.

- **Альтернативна диспозиція** – це диспозиція, в якій суб'єкту надано декілька можливих варіантів поведінки. Приклад ч.1 ст. 708 Цивільного Кодексу України.

- **Безальтернативна диспозиція** – це диспозиція, в якій суб'єкту пропонується лише один варіант поведінки. Приклад ст.707 Цивільного Кодексу України.

2. Залежно від способу викладення правила поведінки: проста, описова, відсильна, банкетна, змішана.

- **Проста диспозиція** – це диспозиція, яка називає варіант поведінки, проте не розкриває його. Приклад ч.1 ст. 323 Кримінального Кодексу України.

- **Описова диспозиція** – це диспозиція, яка описує всі істотні ознаки поведінки. Приклад ст. 121 Кримінального Кодексу України.

- **Відсильна диспозиція** – це диспозиція, яка не викладає правило поведінки, а відсилає для його ознайомлення до іншої норми. Приклад Закон України «Про державну податкову службу в Україні» ст. 22.

- **Банкетна диспозиція** – це різновид відсильної диспозиції, яка для розкриття змісту відсилає до інструкції, правил та технічних норм. Приклад ст. 287 Кримінального Кодексу України.

- **Змішана диспозиція** – це диспозиція, яка поєднує в собі способи викладення правила поведінки, характерні для інших видів диспозицій (наприклад описової і відсильної)

3. Від способу описання прав і обов'язків: абстрактна, конкретна.

- **Абстрактна диспозиція** – це диспозиція, в якій правило поведінки викладено в загальному виді. Приклад ст. 319 Цивільного Кодексу України.

- **Конкретна диспозиція** – це диспозиція, в якій правило поведінки сформульовано за допомогою спеціальних, індивідуалізованих ознак. Приклад ст. 127 Кримінально-процесуального Кодексу України.

4. Залежно від ступеня визначеності: абсолютно визначена, відносно визначена.

- **Абсолютно визначена диспозиція** – це диспозиція, яка з вичерпною конкретністю і повнотою встановлює права і обов'язки адресатів. Приклад ч.1 ст.165 Цивільно-процесуального кодексу України.

- **Відносно визначена диспозиція** – це диспозиція, яка не містить повних і точних вказівок на права і обов'язки адресатів. Приклад ст.159 Цивільно-процесуального кодексу України.

Санкція – це елемент норми права, що встановлює невиконання наслідки на випадок порушення правила, визначеного в диспозиції.

Санкція логічно завершує норму права. Санкція містить вказівку на наслідки відхилення від диспозиції і є одним із засобів спонукання особи до додержання норми права.

Види санкцій

1. Від характеру негативних наслідків, що настають за порушення правила, визначеного в диспозиції: правовідновлюючі міри, міри юридичної відповідальності, заходи попереджувального впливу, власні правові втрати.

- **Правовідновлюючі міри** – санкції, спрямовані на відновлення порушених прав і законних інтересів, виконання невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків, повернення до попереднього стану. Приклад: відшкодування шкоди, поновлення на роботі, визнання правочину недійсним, примус до виконання зобов'язання в натурі.

- **Міри юридичної відповідальності** – це санкції, що означають додаткові позбавлення особистого, організаційного або майнового характеру, які настають унаслідок правопорушення. Приклад: штраф, конфіскація, позбавлення волі, звільнення, позбавлення батьківських прав тощо.

- **Заходи попереджувального впливу** Приклад: можливість перевести на попередню оплату покупця, що затримує оплату, арешт майна.

- **Власні правові втрати** – це ті несприятливі наслідки, що виникають через дії самого суб'єкта. Приклад: втрата права на спадщину або втрата права на судовий захист.

2. За сферою використання: конституційно-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові, дисциплінарні, кримінальні

- **Конституційно-правові** – визнання конституційним судом закону таким, що не відповідає конституції.

- **Цивільно-правові** – визнання правочину недійсним.

- **Адміністративно-правові** – попередження, штраф, позбавлення спеціального права.

- **Дисциплінарні** – звільнення з роботи.

- **Кримінальні** – позбавлення волі, конфіскація.

3. За ступенем визначеності: абсолютно визначені, відносно визначені.

- **Абсолютно визначені** – чітко і вичерпно вказують на вид та міру державного примусу. Приклад: штраф у подвійному розмірі.

- **Відносно визначені** – передбачають можливість застосування різних видів санкцій (штраф або позбавлення волі), або їх різної міри (позбавлення волі на строк від 5 до 7 років).

4. Від кількості несприятливих наслідків, що загрожують порушнику: прості, складні, альтернативні

- **Прості** – передбачають один не вигідний наслідок (*штраф*).
- **Складні** – одночасне застосування декількох не вигідних наслідків (позбавлення волі з конфіскацією майна).
- **Альтернативні** – передбачають декілька наслідків, один з яких може бути застосовано (штраф або обмеження волі).

4. Класифікація (види) норм права

Кожна норма права має свою спеціалізацію, що дозволяє класифікувати норми права за різними підставами. Переважна більшість норм права спрямована на безпосереднє регулювання суспільних відносин: такі норми закріплюють стандарт правомірної поведінки суб'єкта права і тому їх іменують нормами-правилами поведінки.

Види норм права

1. **Класичні норми права** – це норми які встановлюють правила поведінки суб'єкта права.

- Класичні норми за функціональною спрямованістю поділяють на регулятивні і охоронні.

Регулятивні – це норми, що здійснюють правове регулювання суспільних відносин шляхом наділення їх учасників правами і покладанням на них юридичних обов'язків.

Охоронні – це норми, що здійснюють правове регулювання суспільних відносин шляхом встановлення складів правопорушень і закріплення санкцій.

- За способом правового регулювання поділяють на зобов'язальні, заборонні, уповноважувальні.

Зобов'язальні – це норми, що встановлюють юридичний обов'язок особи вчиняти певні позитивні дії.

Заборонні – це норми, що встановлюють юридичний обов'язок особи утримуватися від певних дій, тобто заборону на їх вчинення.

Уповноважувальні – це норми, що встановлюють суб'єктивні права, тобто дозвіл на здійснення уповноваженою особою тих чи інших активних дій.

- За методом правового регулювання поділяють на імперативні та диспозитивні.

Імперативні – це норми, що містять категоричні приписи, які безпосередньо визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин і не можуть бути замінені за власним розсудом таких осіб іншими умовами.

Диспозитивні – це норми, що діють тільки тоді, коли суб'єкти суспільних відносин своєю угодою не встановили інших умов власної поведінки.

- За ступенем визначеності варіанта поведінки поділяють на абсолютно визначені та відносно визначені.

Абсолютно визначені – це норми, що з вичерпною конкретністю і повнотою встановлюють умови своєї дії, права і обов’язки адресатів та наслідки їх порушення.

Відносно визначені – це норми, що не містять повних, вичерпних вказівок на умови їх дії, права і обов’язки адресатів або зміст санкцій.

- Залежно від обсягу (сфери) дії поділяють на загальні та спеціальні.

Загальні – це норми, що поширюються на рід певних відносин у цілому.

Спеціальні – це норми, що встановлюються з метою конкретизації та деталізації, врахування своєрідності та особливостей будь-якого виду суспільних відносин, рід яких регулюється загальною нормою права.

- За належністю до матеріального та процесуального права поділяють на норми матеріального та норми процесуального права.

Норми матеріального права призначені для первинної регламентації поведінки суб’єктів суспільних відносин. Вони визначають зміст первинних прав і обов’язків суб’єктів права, їх правове становище і безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин. Об’єктом матеріального права виступають майнові, господарські, сімейні, трудові та інші суспільні відносини.

Норми процесуального права призначаються для правового регулювання організаційних суспільних відносин, забезпечення процедур, форм реалізації або захисту норм матеріального права. Процесуальні норми завжди мають процедурний характер, вони насамперед адресовані суб’єктам, які наділені державно-владними повноваженнями щодо прийняття та застосування норм матеріального права.

- За часом дії норми поділяються на постійні та тимчасові.

Постійні – це норми, встановлені з невизначеним строком дії. Вони діють до їх скасування або зміни.

Тимчасові – це норми, встановлені тільки на певний строк.

2. Спеціалізовані норми права – це норми які безпосередньо не регулюють відносини між особами, а обслуговують норми-правила поведінки і в такий спосіб опосередковано беруть участь у регулюванні суспільних відносин.

- Норми - засади – це норми, що закріплюють загальні засади, на яких ґрунтуються політична і правова системи.

- Норми – завдання – це норми, що визначають завдання окремих інститутів або галузей права.

- Норми – принципи – це найбільш загальні і стабільні імперативні вимоги, закріплені в праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер та напрямки подальшого розвитку.

- Колізійні норми – це норми, що встановлюють правила вибору норми права, яка підлягає застосуванню за наявності розбіжності (суперечності) між нормами, що регулюють однакові фактичні обставини.
- Оперативні норми – це норми, спрямовані на введення в дію і припинення дії інших норм права.
- Норми – дефініції – це норми, які містять визначення правових категорій і понять.
- Норми – строки - це норми, які містять правила обчислення строків.
- Норми – презумпції – це норми, які закріплюють припущення щодо існування або відсутності певних юридичних фактів.
- Норми – преюдиції – це норми, що виключають будь-яке оспорування існування вже доведеного юридичного факту, який дістав оцінку і закріплення в юридичному акті, що набрав чинності.
- Норми – фікції – це норми, які для цілей правового регулювання визнають існуючими ті юридичні факти, що відсутні в реальному житті, і навпаки.

5. Поняття та структура (елементи) правовідносин: учасники, їхні суб'єктивні права та обов'язки, об'єкт правовідносин

Правовідносини – це суспільні відносини, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою.

Правовідносини виникають, змінюються або припиняються скрізь де діє право. Вони супроводжують людину протягом усього її життя. Правовідносини є юридичним виразом різноманітних суспільних відносин, вони виникають на основі економічних, політичних, духовних, моральних, майнових, культурних та інших відносин за допомогою врегулювання їх правом. Правовідносини є досить багатоманітними і можуть бути класифіковані за різними критеріями на окремі види.

За предметом правового регулювання правовідносини можна класифікувати на конституційні, цивільні, адміністративні, трудові та інші.

За функціональним призначенням правовідносини поділяються на регулятивні і правоохоронні.

За часом дії розрізняють правовідносини довгострокові та короткострокові.

Структура правовідносин – це внутрішня будова відносин, сукупність елементів, до яких належать *зміст, суб'єкти та об'єкти* правовідносин.

Юридичний зміст правовідносин виникає на основі суб'єктивних прав, правомочності та юридичного обов'язку.

Суб'єктивне право – це гарантована правом міра можливої або дозволеної поведінки особи. Воно належить суб'єкту незалежно від того, перебуває він у правових відносинах з іншими суб'єктами чи ні.

З виникненням конкретних правовідносин суб'єктивні права

реалізуються через правомочність уповноважених осіб, яка складається з можливості діяти особисто (право на поведінку); можливості вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи (право на вимагання); можливості звертатися до компетентних державних органів заради застосування державного примусу в разі невиконання контрагентом своїх обов'язків (право на домагання); можливості користуватися соціальними благами на основі певного суб'єктивного права (право на користування соціальними благами).

Юридичний обов'язок – це вид і міра належної поведінки, яка встановлена законом.

Носієм можливої поведінки виступає уповноважена особа, а носієм обов'язку – зобов'язана сторона. Уповноважена особа має право здійснювати певні дії, а зобов'язана – повинна виконувати і забезпечувати їх.

Юридичний обов'язок складається з наступних елементів:

- Необхідність здійснення певних дій або утримання від їх здійснення
- Необхідність для зобов'язаної особи відреагувати на законні вимоги, зверненні до неї уповноваженою особою
- Необхідність нести відповідальність за невиконання цих вимог
- Необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, на яке він має право.

Суб'єкт правовідносин – це такий учасник суспільних відносин, який виступає як носій юридичних прав і обов'язків.

Конкретний громадянин завжди є суб'єктом права, але не завжди є учасником правовідносин. Малолітні діти, душевнохворі люди, які є суб'єктом права, але не завжди є учасником правовідносин. У правовідносинах беруть участь не менше двох сторін, хоча учасниками правовідносин може бути необмежене коло осіб. Суб'єктами правовідносин можуть бути тільки люди або об'єднання людей. Суб'єкти правовідносин поділяються на індивідуальні (фізичні особи) і колективні (об'єднання осіб). Держава також є суб'єктом правовідносин, може виступати позивачем або відповідачем у суді, хоча і не є юридичною особою.

Суб'єкти права реалізують свої права і обов'язки завдяки наявності у них правосуб'єктності.

Правосуб'єктність – це можливість і здатність фізичної або юридичної особи мати та здійснювати юридичні права і обов'язки.

Правосуб'єктність складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Правоздатність – це здатність суб'єкта мати суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Кожна фізична особа є правоздатною від народження і до смерті. Правоздатність притаманна усім учасникам правовідносин, хоча вони не повинні обов'язково реалізовувати усі надані їм права.

Дієздатність – це здатність суб'єкта правовідносин своїми діями приймати на себе обов'язки і використовувати свої права.

Види дієздатності:

- Часткова – встановлюється для малолітніх осіб, що не досягли 14 років
- Неповна – встановлюється для фізичних осіб віком від 14 до 18 років (неповнолітні особи). Виключення становлять: у разі реєстрації шлюбу фізичної особи; фізичною особою, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором; неповнолітньою особою, яка записана матір'ю або батьком дитини; фізичною особою, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю.
- Повна дієздатність
- Обмежена дієздатність – встановлюється судом, якщо особа страждає на психічний розлад, що істотно позначається на її здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Деліктоздатність – це здатність суб'єкта права нести відповідальність за свої протиправні вчинки.

Об'єкт правовідносин – це матеріальне або нематеріальне благо, задля одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин.

Види об'єктів: предмети матеріального світу, речі і цінності, особисті немайнові блага, послуги, продукти духовної творчості.

6. Юридичні факти

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини (дії та події), з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Юридичні факти поділяються на дії та події.

Юридичні дії – це вчинки людини, акти державних органів, пов'язані з волевиявленням суб'єктів правовідносин.

Юридичні дії поділяються на правомірні та протиправні.

- *Правомірні дії відповідають приписам юридичних норм, у них виражається правомірна, відповідно до законодавства, поведінка.*

В свою чергу правомірні дії поділяються на юридичні вчинки та юридичні акти.

1. Юридичні вчинки викликають правові наслідки незалежно від того, усвідомлював чи не усвідомлював суб'єкт їх правове значення, бажав чи не бажав їх настання.

2. Юридичні акти – це дії, спрямовані на досягнення правового результату.

- *Протиправні дії суперечать правовим приписам, завдають шкоди інтересам суспільства і держави.*

Юридичні події – це життєві обставини, настання яких не залежить від волі і свідомості людини.

Але багато подій лише на початку можуть залежати від волі людини (народження людини, її смерть, пожежа тощо). Також треба враховувати

розвиток науки і техніки, який збільшує можливості людини впливати на природні явища і процеси. Тому явища, що не залежать від волі і свідомості людини, не залишаються незмінними, відповідно скорочується або збільшується й галузь юридичних подій.

Діяльність людини і суспільства відбувається в просторі і часі. З цієї причини строк досить поширена категорія серед юридичних фактів. Строк може бути визначений актом цивільного законодавства, правочином або рішенням суду.

7. Поняття тлумачення норм права. Види і способи тлумачення права

Тлумачення норм права – це діяльність, спрямована на з'ясування, осмислення дійсного змісту норм права з метою сприяння їх практичній реалізації, а також результат такої діяльності, що переважно виражається в інтерпретаційно – правовому акті.

Способи тлумачення норм права – це сукупність прийомів аналізу змісту нормативно-правових актів.

1. Граматичний (текстовий, мовний) спосіб тлумачення норм права – зміст норм досліджується з погляду їх текстової форми. Граматичне тлумачення є початковим серед усіх способів тлумачення, оскільки юридичні норми існують тільки в мовній формі. При тлумаченні жодне слово або граматичний знак, що міститься в тексті закону, не можуть залишатися поза тлумаченням. Граматичний спосіб ураховує розбіжності між буквальним текстом і справжнім змістом юридичних норм.

2. Логічне тлумачення норм права – це спосіб уясування, який базується на використанні законів і правил формальної логіки.

3. Систематичний спосіб тлумачення норм права – це використання системного підходу під час аналізу норм права, окремих статей та в цілому законів. Ефект від використання систематичного способу тлумачення в тому, що він допомагає законодавцю і правозастосовувачу виявляти та заповнювати прогалини та колізії (суперечності) в законодавстві, визначити формально існуючі застарілі норми права для їх подальшого скасування законодавцем.

4. Історичний спосіб тлумачення норм права (ретроспектива) допомагає встановити зміст норми права, враховуючи умови їх виникнення, факти, пов'язані з історією виникнення норми, що тлумачиться.

5. Конкретно – соціологічне тлумачення норм права – це спосіб, що полягає в установленні змісту нормативно – правових приписів з урахуванням не тільки історичних обставин прийняття закону, а й тих реальних умов життя суспільства, в яких норма права функціонує. Таке тлумачення може позитивно вплинути на оцінку відповідності старого припису новим умовам життя суспільства і стимулювати необхідний своєчасний рух законодавця до оновлення законодавчої бази.

6. Телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення норм права – це аналіз змісту правового припису шляхом виявлення і розкриття цілей прийняття правової норми.

Види тлумачення норм права

В залежності від суб'єкта, тлумачення норм права може бути офіційним або неофіційним.

Офіційне тлумачення – здійснюється спеціально уповноваженим компетентним в цій галузі органом, державним службовцем чи посадовою особою на підставі службового обов'язку, а результати роз'яснення набувають спеціальної юридичної форми (постанови, інструкції) та офіційного значення (мають обов'язковий характер).

Залежно від того, на яке коло осіб розраховане офіційне тлумачення воно може бути нормативним і казуальним.

Нормативне тлумачення – це роз'яснення змісту норми права, призначене для його поширення на невизначене коло осіб і випадків при вирішенні будь – яких юридичних справ.

В свою чергу нормативне тлумачення може бути: автентичним – це роз'яснення, що здійснюється тим органом, що видав норму (авторське офіційне тлумачення) і легальним (делегованим) – це роз'яснення, що походить від спеціально уповноваженого органу щодо нормативних актів, які видані іншими нормотворчими органами.

Казуальне (індивідуальне) тлумачення стосується тільки застосування норми щодо конкретного випадку.

Неофіційне тлумачення – це таке роз'яснення змісту нормативно-правових приписів, що здійснюється будь – яким суб'єктом, при якому результат тлумачення не має обов'язкової юридичної сили.

Неофіційне тлумачення в свою чергу поділяється на побутове (повсякденне), професійне (компетентне) і доктринальне (наукове).

Тема 3. Джерела права. Система права

План:

- 1. Поняття джерела права та його форми.**
- 2. Нормативні акти як джерела права та їхня система.**
- 3. Закон як основне джерело права у правовій державі, підзаконні нормативні акти.**
- 4. Дія нормативного акта у часі, порядок набрання чинності актом, зворотна сила закону.**
- 5. Дія нормативного акта у просторі, екстериторіальність.**
- 6. Дія нормативного акта за колом осіб, імунітет та його різновиди.**
- 7. Систематизація законодавства: поняття, форми.**
- 8. Поняття системи права.**

9. Поняття галузі права. Предмет, метод та юридичний режим регулювання як класифікаційні підстави галузевої систематизації правових норм.

10. Основні галузі права та загальна характеристика їхнього змісту та джерел.

1. Поняття джерела права та його форми

Джерело права – це спосіб юридичного виразу права, його організація в належну юридичну оболонку.

В юриспруденції склалися такі підходи до розуміння терміна «джерело права».

- Джерела виникнення права як соціального явища, сила, що творить право (правоутворююча сила).
- Пам'ятки історії, літератури, судові справи та звичаї, що існували історично та мали значення для чинного на той час права.
- Певний вид діяльності державної влади з утворення правових норм.
- Матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства.
- Способи зовнішнього виразу, існування та перетворення права.

Термін «джерело права» вперше було введено в обіг ще за часів Давнього Риму. Тіт Лівій назвав Закони XII таблиць «джерелами всього публічного і приватного права», оскільки вони вважалися витокami чинного на той час права. Таке розуміння джерела права відповідає етимології слова «джерело».

Також поняття «джерела права» нерідко використовуються в літературі у розумінні «джерела пізнання права». Цим поняттям охоплюється все, що містить відомості, які дають можливість пізнати зміст та особливості права різних країн у різні історичні періоди.

Наприкінці XIX сторіччя джерела права починають досліджуватися правознавцями на доктринальному рівні. З'являються декілька шкіл. Позитивісти вважали, що джерелом права є створені державою нормативні приписи, які держава захищає примусово. Представники психологічної школи розглядали право як явище людської психіки.

2. Нормативні акти як джерела права та їхня система

Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий компетентними суб'єктами нормотворчості, який встановлює, змінює або скасовує норми права.

На відміну від інших форм права, нормативно-правовий акт характеризується наступними рисами:

- Приймається тільки уповноваженими суб'єктами нормотворчості
- Має письмову форму
- Оприлюднюється в офіційних виданнях
- Має визначену структуру, чітко формулює зміст правових норм
- Розробляється і ухвалюється за встановленою законом процедурою

- Відповідно до потреб соціальної практики може бути оперативно змінений або доповнений
- Є обов'язковим до виконання і містить гарантії на випадок його можливого порушення
- Підлягає систематизації.

Завдяки цим особливостям нормативно-правовий акт займає домінуючу роль в країнах романо-германської правової сім'ї. Нормативно-правовий акт є основною формою права в Україні.

Нормативно-правові акти диференційовані за видами органів, які їх видають. Апарат держави складається з системи органів, які наділені певним обсягом нормотворчих повноважень, що реалізується шляхом прийняття нормативних актів різних видів та різної сфери дії.

Також нормативно-правові акти конкретизовані за предметом правового регулювання, що відображається в назві або преамбулі нормативного акта.

Нормативно-правові акти існують у вигляді ієрархічної системи. В основі такої системи лежить юридична сила акта.

Юридична сила акта – це властивість нормативних актів, що визначає їх співвідношення за змістом з іншими нормативними актами і залежить від компетенції нормотворчого органу та його місця в механізмі держави.

Система нормативно-правових актів:

1. Конституція держави.

Конституція є основним законом країни та має вищу юридичну силу. Залежно від способу вираження розрізняють писану та неписану конституції. Писана конституція складається з одного або декількох окремих документів і офіційно проголошених основними законами держави. Неписана конституція – це сукупність несистематизованих законів, звичаїв, прецедентів, які фактично закріплюють певний державний лад у країні, але формально не проголошені її основним законом.

2. Закони

Закони виокремлюють за їх змістом, формою, юридичною силою і порядком ухвалення.

3. Підзаконні акти

Це акти прийняті центральними і місцевими органами виконавчої влади. Такі акти засновані на законах, не можуть їм суперечити, основною метою їх прийняття є конкретизувати зміст законів.

4. Закон як основне джерело права у правовій державі, підзаконні нормативні акти

Закон – це нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, прийнятий в особливому порядку парламентом або безпосередньо народом, який визначає відправні засади правового регулювання суспільних відносин.

Ознаки закону:

- Закони приймаються вищим представницьким органом держави (парламентом) або безпосередньо народом (шляхом референдуму).

- Закони регулюють найбільш соціально значущі, типові, сталі суспільні відносини. (приклад, тільки закон визначає правовий режим власності, територіальний устрій держави, права, свободи і обов'язки людини і громадянина та ін.).

- Закони мають вищу юридичну силу щодо усіх інших нормативних актів. Нормативні акти органів і посадових осіб держави приймаються на основі законів, не можуть суперечити ним і тому є підзаконними. Закони змінюються чи скасовуються тільки законами.

- Закони приймаються в особливому порядку. Порядок прийняття законів регулюється Конституцією України, а також Регламентом Верховної Ради України. Законодавча процедура включає такі етапи: 1) законодавчу ініціативу (звернення суб'єктів – Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України – до ВРУ стосовно прийняття нового закону або зміни чинного закону). 2) підготовка проекту закону до розгляду його ВРУ. Основними етапами підготовки є прийняття рішення щодо підготовки проекту, організаційно-технічне та фінансове забезпечення підготовки проекту, розроблення концепції законопроекту, підготовка тексту та додатків до нього, наукова експертиза проекту закону. Підготовлені проекти законів можуть бути оприлюднені для обговорення державними органами, громадськістю, науковими установами. Обов'язковим є оприлюднення проектів конституційних законів та законопроектів, що виносяться на всеукраїнський референдум. 3) Розгляд і обговорення проекту закону Верховною Радою України. Закони розглядаються на пленарних засіданнях, як правило, в першому, другому, третьому читаннях. За результатами розгляду можуть прийматися такі рішення: повернути проект закону на доопрацювання із визначенням головних зауважень і строку доопрацювання; надіслати проект закону на додаткову експертизу; відхилити проект закону із зазначенням причин відхилення; схвалити текст закону в цілому і внести його на всенародний референдум; прийняти закон і направити його на підпис Президенту України. 4) прийняття закону ВРУ. Закони можуть прийматися в цілому, а частина і постатейно – за результатами другого і третього читань на відкритому пленарному засіданні шляхом голосування простою або кваліфікованою більшістю голосів народних депутатів України залежно від характеру закону. Прийнятий закон підписує Голова ВРУ не раніше двох і не пізніше п'яти днів з дня його подання. 5) введення закону в дію. ВРУ одночасно з прийняттям закону вирішує питання щодо умов введення його в дію (визначення строку, порядку умов набрання чинності законом). Введення в дію закону визначається у його прикінцевих або перехідних положеннях або окремим законом. Кодекси та конституційні закони вводяться в дію окремими законами. Прийнятий і підписаний Головою Верховної Ради України закон надсилається на підпис Президенту України. Протягом 15 днів Президент України підписує закон і офіційно оприлюднює його або в цей же строк застосовує своє право вето щодо прийнятого закону, повертаючи його зі своїми вмотивованими пропозиціями на повторний розгляд. Якщо при повторному

розгляді закон буде прийнятий у тій самій редакції не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради, Президент зобов'язаний підписати його протягом 10 днів з дня повторного прийняття. Якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України за його підписом.

Види законів:

1. За юридичною силою

- Конституційні – нормативні акти, якими вносяться зміни чи доповнення до Конституції. Вони приймаються не менш як 2/3 від конституційного складу Верховної Ради України в порядку, передбаченому розділом XIII Конституції України.

- Звичайні – нормативні акти, які приймаються на основі і на виконання Конституції і визначають основи правового регулювання суспільних відносин у певній сфері. Звичайні закони приймаються більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

2. За ступенем впорядкованості

- Кодифіковані – нормативні акти, затверджені законами, в яких на науковій основі узагальнюється і систематизуються норми права, що регулюють певну групу суспільних відносин. Кодифіковані закони приймаються у формі кодексів та Основ законодавства.

- Поточні (тематичні) несистематизовані законодавчі акти, прийняті з окремих питань. (ЗУ «Про холдингові компанії в Україні»).

3. За значенням у механізмі правового регулювання

- Основні – закони, які містять в первинній редакції текст правових норм і здійснюють первинне правове регулювання суспільних відносин (ЗУ «Про цінні папери та фондовий ринок»).

- Допоміжні – закони, якими вносяться зміни і доповнення до чинного законодавства, затверджуються, ратифікуються, зупиняються, скасовуються інші нормативні акти.

4. За обсягом дії

- Закони загальної дії – поширюються на всіх суб'єктів права незалежно від їх статусу.

- Закони спеціальної дії – адресовані чітко окресленому колу суб'єктів, які мають особливий статус.

- Закони виняткової дії – встановлюють винятки з загальних правил щодо обмеженого кола суб'єктів.

5. За часом дії

- Постійні – закони, розраховані на тривалий (необмежений) строк дії.

- Тимчасові – закони, прийняті на визначений у часі строк дії.

Особливим видом є *надзвичайні закони* – акти, що приймаються за надзвичайних обставин і призупиняють дію чинних у відповідній сфері нормативних актів. Такі закони покликані забезпечити безпеку громадян у разі війни, катастроф, епідемій, епізоотій та інше.

Підзаконні нормативно-правові акти – це акти, що приймаються уповноваженими нормотворчими суб'єктами на основі і на виконання законів і не повинні суперечити їм.

Класифікація підзаконних НПА:

1. За суб'єктами прийняття

- Нормативні акти Президента України. На основі Конституції і законів України в межах своїх повноважень видає нормативні акти у формі **указів**, які є обов'язковими до виконання на всій території України.

- Нормативні акти Кабінету Міністрів України. Це вищий орган у системі органів виконавчої влади, і в межах своєї компетенції на основі і на виконання Конституції і законів України видає **постанови і розпорядження**, обов'язкові до виконання. Постанови і розпорядження приймаються на засіданні КМУ шляхом голосування більшістю голосів посадового складу.

- Нормативні акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Міністри та керівники інших центральних органів виконавчої влади в межах своєї компетенції очолюваних ними органів у відповідній сфері управління видають нормативні акти у формі **наказів**. Центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет України, Національний банк України та ін.) можуть видавати нормативні акти і в інших формах – розпорядження, рішення, постанови.

- Нормативні акти місцевих державних адміністрацій. Голови місцевих державних адміністрацій в межах своїх власних і делегованих повноважень видають **розпорядження**, обов'язкові для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб та громадян, які знаходяться на відповідній території. Керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевої державної адміністрації видають **накази**.

- Нормативні акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають **рішення**, які є обов'язковими до виконання на відповідній території. Рішення Ради приймаються на її пленарному засіданні після обговорення відкритим або таємним голосуванням більшістю депутатів від загального складу Ради. Сільський, селищний, міський голова, голова районної в місті, районної, обласної ради, яким делеговані державні функції, в межах своїх повноважень видають **розпорядження**.

- Локальні нормативні акти – акти, які приймаються керівниками підприємств, установ, організацій в межах наданих їм повноважень з метою регулювання службової і трудової діяльності – **накази, статuti, правила внутрішнього трудового розпорядку, положення та інше**. Деякі з них потребують узгодження з профспілками. Такі акти є локальними, тому що діють тільки в межах відповідного підприємства, установи, організації.

4. Дія нормативного акта у часі, порядок набрання чинності актом, зворотна сила закону

Характеризуючи дію нормативно-правових актів у часі, слід розрізняти момент набуття нормативним актом чинності, момент зупинення дії нормативного акта, момент припинення дії нормативного акта.

Порядок і строки набрання нормативними актами чинності встановлюється в законодавстві кожної держави.

У Конституції України ч.2,3 ст.57 сформульовано, що закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. Якщо дана вимога не виконана і закони та інші нормативно-правові акти не доведені до відома населення, вони є нечинними.

На теперішній час питання набрання чинності актом регулюються Указом Президента України від 10.06.1997 р. №503/97 «Про порядок офіційного опублікування нормативно-правових актів і набрання ними чинності» та Указом Президента України від 03.10.1992 р. № 493/92 «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади».

Порядок набуття чинності:

- Нормативні акти Верховної Ради України та Президента України набирають чинності через 10 днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено в самому акті, але не раніше дня їх опублікування в офіційному виданні.
- Акти Кабінету Міністрів України набирають чинності з дня їх офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самим актом, але не раніше дня їх опублікування.
- Нормативні акти, що видаються міністерствами, органами виконавчої влади, та підлягають державній реєстрації в міністерстві Юстиції України, набувають чинності через 10 днів після їх реєстрації, якщо в самому акті не встановлений пізніший строк набуття чинності.

Офіційними друкованими виданнями, згідно Указу Президента №503 є:

1. «Офіційний вісник України».
2. «Урядовий кур'єр».
3. «Відомості Верховної Ради України».
4. «Голос України».
5. «Офіційний вісник Президента України».

Після опублікування в одному з цих видань нормативний акт вважається доведеним до відома населення.

Зупинення дії нормативного акта – є тимчасове, неостаточне переривання його дії, що зумовлюється певними обставинами та здійснюється в порядку, передбаченому законодавством.

Зупинити дію нормативного акта може: орган, що його прийняв; інший орган, якщо подібні повноваження надано йому законом.

Момент припинення дії нормативного акта – це календарна дата, з якої нормативний акт остаточно втрачає чинність.

Підстави припинення дії нормативних актів:

- Закінчення строку, на який він був прийнятий.
- Зміни обставин на які він був розрахований.
- Визнання судами акта неконституційним, незаконним.
- Скасування нормативного акта іншим актом (*пряме скасування* – скасовує той орган, який прийняв цей акт; *фактичне скасування* – якщо прийнятий інший акт, який регулює ту саму групу суспільних відносин).

Зворотна сила закону – це така дія на правовідношення, де припускається, що новий нормативний акт існував на момент виникнення правовідношення.

За загальним правилом нормативні акти зворотної сили не мають. Але ст.58 Конституції України передбачає виняток для тих актів, що пом'якшують або скасовують відповідальність фізичної особи. Для застосування цього правила не потрібна спеціальна вказівка про це в тексті акта – воно діє автоматично. Стосовно юридичних осіб, це правило не діє автоматично, але може бути передбачене шляхом прямої вказівки про це в законі або іншому нормативному акті.

5. Дія нормативного акта у просторі, екстериторіальність

Дія нормативно-правових актів у просторі визначається територіальними межами його обов'язковості.

Територія держави – це обмежений кордонами держави простір суші, її надра, континентальний шельф, повітряний простір над землею і водною територією, національні і територіальні води (до 12 морських миль).

Також до території держави дорівнюється території посольств, морські, річні, повітряні і космічні кораблі під прапором чи знаком держави, воєнні кораблі, кабелі та трубопроводи, прокладені у відкритому морі, що з'єднують території держав, технічні споруди на континентальному шельфі або в надрах відкритого моря.

Нормативні акти можуть поширюватися на:

- Всю територію України (законі України, постанови Кабінету Міністрів, Укази Президента).
- Територію Автономної Республіки Крим (нормативні акти Верховної Ради АРК, та інших органів АРК).
- Територію адміністративно-територіальних одиниць або певну їх частину (рішення органів місцевого самоврядування, розпорядження голів місцевих державних адміністрацій).

Це дія нормативно-правових актів за територіальним принципом.

Також нормативно-правові акти діють за екстериторіальним принципом.

Екстериторіальний принцип – це дія нормативно-правових актів поза межами держави. Але певні частини території держави (посольства,

консульства) вважаються такими, що не знаходяться на території держави, де вони фактично існують, а юридично визнається, що вони знаходяться на території тієї держави, чиє посольство вміщується в даному будинку. Суб'єкти які знаходяться на території посольства підпадають під дію законодавства цієї держави. Кримінальному законодавству також притаманні особливості дії нормативного акта у просторі. У статті 7 Кримінального Кодексу України закріплено: «громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України.

Також на території України може застосовуватись законодавство іноземних держав. Воно застосовується на території України, якщо не суперечить основним засадам регулювання цих відносин, встановлених в законодавстві України. Наприклад, Сімейний кодекс України ст. 291.

Також чинні міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і діють на території України (ст.9 Конституції України та ст.19 Закону України «Про міжнародні договори України»).

6. Дія нормативного акта за колом осіб, імунітет та його різновиди

Дія нормативно-правових актів за колом осіб – це їх поширення на певні категорії суб'єктів права.

За характером зв'язку суб'єкта з державою розрізняють:

- Нормативні акти загальної дії (поширюються на всіх осіб, що перебувають на території держави, наприклад, Конституція).
- Нормативні акти, які поширюються тільки на громадян даної держави (наприклад Закон України «Про вибори Президента України).
- Нормативні акти, які поширюються на іноземних громадян та осіб без громадянства (наприклад Закон України «Про статус іноземців»).

Також виокремлюють нормативні акти спеціальної дії, що поширюються тільки на коло спеціальних суб'єктів (осіб, що володіють певною професією і займають певні посади – судді, народні депутати), або мають особливе соціальне положення (пенсіонери, інваліди та ін.).

Залежно від місця проживання осіб виділяють:

- Нормативні акти, що діють відносно осіб, що постійно проживають на території держави.
- Нормативні акти, що поширюються на осіб, які тимчасово перебувають на даній території (переселенці, біженці та ін.).

Дія нормативного акта за колом осіб пов'язана також з наявністю чи відсутністю в осіб юридичного імунітету.

Юридичний імунітет – це повне або часткове звільнення його носія від поширення на нього дії загальних правових норм.

Види дипломатичного імунітету:

- **Повний дипломатичний імунітет** – особи користуються особистою недоторканністю, не можуть бути заарештовані, або затримані. (Глава дипломатичного представництва, члени дипломатичного персоналу, члени їх сімей, представники іноземних держав, члени парламентських і урядових делегацій, які виконують офіційні доручення).

- **Обмежений дипломатичний імунітет** – особи звільняються від кримінальної відповідальності лише за дії, вчиненні ними при виконанні своїх обов'язків (дипломатичні кур'єри, обслуговуючий та адміністративно-технічний персонал посольств, члени дипломатичного персоналу іноземних держав, що прямують транзитом через територію України).

Відповідальність за кримінальні злочини осіб, що мають дипломатичний імунітет вирішується дипломатичним шляхом.

Також нормами національного законодавства можуть бути встановлені президентський, депутатський, суддівський та інші види імунітету.

7. Систематизація законодавства: поняття, форми

Систематизація нормативно-правових актів – це діяльність зі зведення нормативно-правових актів у впорядковану систему.

Завдання систематизації:

1. Забезпечення уніфікації національного законодавства шляхом приведення до єдиної системи шляхом усунення розбіжностей і надання одноманітності правовому регулюванню подібних або близьких видів суспільних відносин.
2. В Конституції України гарантовано кожній людині право знати свої права і обов'язки. Враховуючи дію десятків тисяч нормативно-правових актів, засміченості системи законодавства нечинними, колізійними нормативними приписами пересічному громадянину важко відшукати необхідні норми самостійно без організаційної і технічної фахової підтримки. Тому систематизація є ефективним засобом реалізації цього права шляхом забезпечення вільного і оперативного доступу громадян до національного законодавства.

Суб'єкти систематизації:

- Спеціально вповноважені компетентні органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Вони діють на підставі повноважень, наданих правовими актами. Така систематизація називається офіційною. Результатом офіційної систематизації є прийняття кодифікованих нормативно-правових актів (кодексів, Основ законодавства), оприлюднення офіційних друкованих видань збірників законодавства.

- Приватні особи (громадяни та організації).

Систематизація законодавства здійснюється ними за власною ініціативою з метою забезпечення їх господарської, освітньої, наукової або іншої діяльності. До цієї групи також входять суб'єкти підприємницької діяльності, які

здійснюють систематизацію з метою одержання прибутку від платного розповсюдження її результату. Така систематизація називається неофіційною.

Форми (види) систематизації

Існують чотири форми систематизації: облік, інкорпорація, консолідація та кодифікація.

Облік нормативно-правових актів – це діяльність зі збирання, фіксування в логічній послідовності та зберігання нормативно – правових актів, підтримання їх у актуальному стані з урахуванням усіх змін та доповнень, а також зі створення спеціальних систем їх нагромадження і пошуку.

Засобами нагромадження та оброблення нормативної інформації можуть бути журнали, картотеки, електронні носії інформації. Журнальний облік має обмежені технічні можливості і тому його рекомендується здійснювати лише за умов невеликого інформаційного масиву. Картковий облік використовується в органах державної влади та великих підприємствах. Електронний облік, за рахунок розширення мережі Інтернет, простим та швидким пошуком необхідної інформації, оперативністю її оновлення все більше витісняє картковий та журнальний облік. В Україні користувачі мають безкоштовний доступ до баз національного законодавства на офіційних порталах Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади. Також існує низка комерційних правових баз даних.

Також слід зазначити, що спеціальним офіційним видом обліку, що здійснюється уповноваженими органами державної влади, є створення державних реєстрів нормативно – правових актів. Указом Президента України (від 27.06.1996р. №468/96) було створено Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів. Ведення реєстру покладено на Міністерство юстиції України, яке постійно підтримує реєстр в контрольному стані з урахуванням усіх змін та доповнень.

Інкорпорація – це впорядкування нормативно – правових актів без зміни їхнього змісту шляхом їх зведення в єдині друковані видання за хронологією та/або предметом регулювання.

Інкорпорація здійснюється поза процесом нормотворчості, тому вона може виконуватися як органами державної влади та органами місцевого самоврядування – офіційна інкорпорація, так і юридичними особами в наукових, навчальних цілях, так і в межах їх підприємницької діяльності – неофіційна інкорпорація.

Консолідація – це зведення у єдиний нормативно-правовий акт декількох актів, що регулюють певну сферу суспільних відносин без зміни їх змісту.

Консолідація завжди є офіційною систематизацією, тому що здійснюється виключно в межах нормотворчої діяльності. При консолідації нові норми права не з'являються, а втручання в тексти нормативно – правових актів відбувається лише на рівні редакційної правки. Результатом консолідації є видання нового нормативно – правового акта, при цьому попередні консолідовані акти втрачають свою чинність.

В Україні консолідація нормативно-правових актів не практикується, але вона поширена в Німеччині, США, Франції, Англії.

Кодифікація – це перероблення та зведення правових норм, що містяться у різних актах, у логічно узгоджений нормативно – правовий акт, котрий регулює певну сферу суспільних відносин на галузевому рівні.

Ознаки кодифікації:

- Це завжди офіційна систематизація, що здійснюється в межах нормотворчої діяльності
- Результатом кодифікації є видання нового нормативно – правового акта
- В процесі кодифікації з’являються нові елементи системи права – правові норми, інститути.
- З моменту набрання чинності кодифікованим актом попередні акти, що регулювали аналогічні суспільні відносини, втрачають чинність повністю, або в частині, що суперечить цьому акту.

Кодифікація на відміну від інших способів систематизації не тільки впорядковує чинне законодавство, але й якісно його вдосконалює. Норми інших нормативно – правових актів, навіть законів, не мають суперечити відповідним кодексам. Основними видами кодифікації є галузева (Цивільний, Кримінальний, Сімейний кодекси) і спеціальна (Митний, Повітряний, бюджетний кодекси).

8. Поняття системи права

Система права – це сукупність чинних принципів і норм права, якій притаманні єдність, узгодженість, поділ і згрупованість норм у відносно самостійні структурні утворення (інститути, галузі та підгалузі).

Характері принципи побудови права:

- Єдність системи права. Право ґрунтується на загальнолюдських принципах гуманізму і справедливості. Принципи визначають головний зміст права, а нормативні приписи, що суперечать цим принципам, не вважаються правовими. Держава однаково ставиться до будь-яких норм і принципів, бо вона їх встановлює, підтримує та гарантує їх виконання.
- Узгодженість системи права. Це зумовлена наявністю субординаційних і координаційних зв’язків між нормами, інститутами, галузями права та відсутністю суперечностей усередині цієї системи.
- Поділ (диференціація) системи права. Це поняття відбиває поділ системи права на її відносно самостійні послідовно структуровані елементи: 1) структуру норми права; 2) структуру правових інститутів – поділ їх на окремі правові норми; 3) структуру підгалузі права – поділ її на логічно взаємопов’язані правові інститути в межах окремих галузей права; 4) структуру галузі права – поділ її на логічно пов’язані між собою правові інститути та підгалузі права; 5) структуру системи права – поділ її на логічно пов’язані між собою галузі права.
- Об’єктивність системи права. Система права утворюється відповідно до потреб суспільства, а не законодавця та може змінювати власну внутрішню побудову, доречно реагуючи на динаміку потреб суспільства і, таким чином, стабілізуючи його, а державу стимулюючи лише до

надання зовнішньої офіційної форми системи права – її галузям, інститутам, які організувалися об'єктивно.

Структура системи права – це її внутрішній устрій. Головними структурними елементами системи права є:

- 1) норма права;
- 2) інститут права;
- 3) підгалузь права;
- 4) галузь права.

Норма права – первинний, найменший структурний елемент права, який є правилом поведінки, визнаним і охоронюваним державою.

Інститут права – це уособлена група правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини конкретного виду (приклад, інститут права власності в цивільному праві, інститут виборів у галузі конституційного права та ін.).

Інститут права характеризується:

- регулює певний вид однорідних суспільних відносин.
- є складовою частиною однієї або декількох галузей права.
- функціонує автономно, відносно самостійно в межах галузі права.

Підгалузь права – певна сукупність правових інститутів, що об'єктивно складається в межах однієї галузі права.

На відміну від правових інститутів підгалузь права не є обов'язковим компонентом кожної галузі. Вона виникає тільки у великих за своїм обсягом галузях права (приклад, у цивільному праві – зобов'язальне, спадкове, винахідницьке, авторське; у фінансовому – бюджетне, податкове, банківське).

Галузь права – уособлена сукупність норм, спрямована на регулювання певної сфери якісно однорідних суспільних відносин.

Галузь права довершує систему права. Головні ознаки галузі права :

- Є найбільш великою за обсягом частиною системи права.
- Має власний предмет регулювання.
- Складається з інститутів права, побудованих у галузі права за предметом і методом правового регулювання.
- Відносно самостійна від інших об'єднань правових норм у системі права.

Галузі права можна поділити на такі види: *фундаментальні (профілюючі)* – конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне право; *спеціальні* – трудове, земельне, сімейне; *комплексні* – підприємницьке, торговельне, морське.

9. Поняття галузі права. Предмет, метод та юридичний режим регулювання як класифікаційні підстави галузевої систематизації правових норм

В юридичній науці внутрішній поділ системи права на складові частини – галузі та інститути – традиційно розглядаються з урахуванням таких головних критеріїв, як предмет і метод правового регулювання.

Під предметом правового регулювання усвідомлюють те, що регулює право, на що спрямовано його регулятивний вплив, тобто суспільні відносини. Цим відносинам притаманна низка специфічних ознак:

- Вони є найбільш важливими, значущими для суспільства, тобто зберігають його розвиток, безпеку людини та ін.
- Мають однорідний, типовий вираз, наприклад, коли відносини певного роду мають майновий чи управлінський характер.
- Виникають в суспільстві у зв'язку з проявом цілеспрямованої свідомо вольової діяльності людей і набувають стійкого, сталого характеру, тобто є такими, що постійно повторюються у повсякденній практиці.
- Придатні для регулювання нормами права, на відміну від тих відносин, що регулюються іншими засобами регулювання – нормами моралі, звичаями, і не потребують державно-правового втручання.
- Мають певний зовнішній прояв і придатні для контролю з боку інститутів суспільства і держави.

Предмет правового регулювання вважається матеріальним, об'єктивним критерієм розподілу і згрупування норм права за його структурними частинами тому, що зміст і особливості усталених типових суспільних відносин виникають в площині людських потреб і не залежать від законодавця. Предмет правового регулювання має власну структуру, яка складається з наступних елементів: суб'єктів – індивідуальних і колективних; поведінка суб'єктів – їх свідомо діяльність; об'єкти – предмети та явища навколишнього світу, з приводу яких люди свідомо вступають у взаємозв'язок; соціальні факти – обставини, випадки які є безпосередніми підставами виникнення чи припинення відповідних правових відносин.

Метод правового регулювання – це сукупність засобів, прийомів, за допомогою яких право впливає на однорідні суспільні відносини.

Специфічні ознаки методу правового регулювання:

- Визначає особливості: порядку, нормативних підстав та юридичних фактів, необхідних для виникнення і реалізації учасниками суспільних відносин відповідних юридичних наслідків – їх суб'єктивних прав, обов'язків або юридичної відповідальності. Такі підстави можуть виникати із закону (право брати участь у виборах), договору (договір оренди), або правопорушення (перевищення швидкості дорожнього руху).
- Встановлює коло і правовий статус суб'єктів права, зміст та обсяг їх прав і обов'язків. Суб'єкти відносин мають різний ступень автономності при виникненні прав і обов'язків. Норми права можуть вичерпно визначати права і обов'язки суб'єктів в законі; надавати їм можливість самостійно вирішувати питання щодо обсягу цих прав і обов'язків. Тому суб'єкти права вступають в правові відносини або як підпорядковані, або як рівноправні сторони.
- Використовує головні прийоми, що утворюють відповідний метод – дозволи, зобов'язання, заборони, по-різному поєднуючи їх в галузях права залежно від мети правового регулювання.

- Передбачає галузеві особливості процедур реалізації прав, обов'язків та відповідальності учасників відносин, вони можуть бути реалізовані безпосередньо суб'єктами або з допомогою правозастосовних органів держави.

- Закріплює різні способи захисту прав та забезпечення виконання юридичних обов'язків, які здійснюються в різному порядку(судовий, адміністративний та ін.).

До головних методів правового регулювання належать:

Імперативний – при якому відносини зверху до низу регулюються владно-імперативним шляхом. Нормативний зміст доходить до учасників однорідних відносин певного типу зверху, від нормотворчих державних органів, і, як наслідок, характер відносин між суб'єктами перетворюється на відносини субординації, прямої підпорядкованості. Головний інструментарій, що використовується при імперативному методі регулювання – зобов'язання та заборони.

Диспозитивний (децентралізований) – застосовується до юридично рівних суб'єктів у відносинах, що складаються на основі доброї волі їх учасників. Правомірні дії суб'єктів права, здійснювані ними за власним розсудом і ініціативою, тут виступають вже як не владне, а індивідуальне, «автономне» і добровільне джерело юридично значущих вчинків. Відповідно до цього стану суб'єктів їх відносини можна характеризувати як договірні, засновані на юридичній рівності і узгодженні (координації) волі їх учасників. Тому головним інструментарієм при диспозитивному методі регулювання стає дозвіл.

10. Основні галузі права та загальна характеристика їхнього змісту та джерел

Галузі права поділяються залежно від предмета і методу правового регулювання.

Конституційне право – це сукупність правових норм, які регулюють статус людини і громадянина в суспільстві і державі, принципи суспільного і державного ладу, організацію і діяльність системи органів держави та органів місцевого самоврядування. В конституційному праві домінує імперативний метод регулювання, бо виникнення цієї галузі пов'язано з існуванням владних відносин. Норми конституційного права є провідними щодо норм інших галузей права. Головними джерелами конституційного права є Конституція України та Конституційні закони України.

Цивільне право – це сукупність правових норм, які регулюють майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини. Вони виникають з приводу володіння, користування та розпорядження власністю, її набуття та відчуження, купівлі-продажу тощо між різними суб'єктами права – фізичними та юридичними особами. В цивільному праві домінує диспозитивний метод правового регулювання. Це пов'язано з наявністю в цивільних правовідносинах вільних (автономних) і рівних суб'єктів права, відсутність відносин влади і

супідрядності. Основними джерелами цивільного права є Конституція України та Цивільний кодекс України.

Адміністративне право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави. Їх особливістю є те, що однією зі сторін завжди виступає державний орган або посадова особа. Тому в основі правового регулювання адміністративного права лежить метод владних приписів(імперативний метод). Головними джерелами адміністративного права є Конституція України та Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Трудове право – це сукупність правових норм, які регулюють відносини між роботодавцем і працівниками. Вони охоплюють питання організації праці, її оцінки і оплати, умов виникнення, зміни та припинення трудових відносин, а також пов'язані з ними відносини щодо соціального забезпечення, пенсійного обслуговування, робочого часу та часу відпочинку. Методами трудового права є імперативний і диспозитивний, а також метод заохочення і стимулювання. Головними джерелами трудового права є Конституція України, Кодекс законів про працю України.

Сімейне право – це система правових норм, які регулюють особисті та майнові відносини, пов'язані з перебуванням у шлюбі та спорідненістю фізичних осіб. У сімейному праві застосовується диспозитивний метод правового регулювання. Головними джерелами сімейного права є Конституція України та Сімейний кодекс України.

Кримінальне право – це сукупність правових норм, які визначають коло суспільно небезпечних діянь(злочинів) і міри покарання, що застосовуються до злочинців. Норми цієї галузі встановлюють правомочність компетентних органів держави щодо осіб, які вчинили злочин, підстави та умови притягнення їх до відповідальності, види і системи санкцій, склад конкретних діянь, форми і ступінь вини тощо. Метод регулювання, який використовується в галузі кримінального права – імперативний (метод заборони). Головним джерелом кримінального права є Конституція України та Кримінальний кодекс України.

Цивільне процесуальне право – це сукупність норм права, які регулюють порядок розгляду цивільних справ. Норми цієї галузі права встановлюють права і обов'язки сторін, між якими виник спір про право, судових і прокурорських органів з приводу судового розгляду цивільних справ, визначають порядок подання позовів до суду, підсудність та інші питання, які виникають у зв'язку з розглядом цивільних справ. Головними джерелами цивільного процесуального права є Конституція України та Цивільний процесуальний кодекс України.

Кримінально-процесуальне право – це сукупність правових норм, які регулюють діяльність органів слідства, прокуратури, суду в розслідуванні злочинів і розгляду кримінальних справ у суді. Особливістю цієї галузі права є те, що вона постає як необхідна умова реалізації норм кримінального права шляхом встановлення чіткої регламентації прав і обов'язків органів та осіб у процесі розслідування і судового розгляду. Головними джерелами кримінально-процесуального права є Конституція України та Кримінальний процесуальний кодекс України.

Тема 4. Поняття законності і правопорядку. Правопорушення та юридична відповідальність

План:

- 1. Поняття законності, правопорядку, суспільного порядку та дисципліни.**
- 2. Гарантії законності.**
- 3. Правова культура: зв'язок із загальною культурою.**
- 4. Види правової культури.**
- 5. Правомірна поведінка.**
- 6. Правопорушення як підстави юридичної відповідальності.**
- 7. Склад правопорушення, зміст його елементів.**
- 8. Види правопорушень.**
- 9. Загальне поняття юридичної відповідальності.**
- 10. Мета і принципи юридичної відповідальності.**
- 11. Основні види юридичної відповідальності.**

1. Поняття законності, правопорядку, суспільного порядку та дисципліни

Законність – це правовий режим точного виконання чинних законів усіма суб'єктами права у сфері правотворчості та правореалізації, в інших сферах життєдіяльності людей; режим, за якого забезпечуються права і виконуються обов'язки людиною, державою і громадянським суспільством.

Основними принципами законності є:

- **Зверхність закону в системі нормативних актів.** Конституція України – є законом з найвищою юридичною силою, норми якої є нормами прямої дії. Всі нормативно-правові акти приймаються на основі та на виконання Конституції і не повинні їй суперечити. Відносно громадян діє загальнодозвільний правовий режим: «людині дозволено все, що прямо не заборонено законом», стосовно державних органів і посадових осіб діє принцип: «дозволено робити лише те, що для них прямо передбачено законом».

- **Незаперечність закону.** Цей принцип характеризується тим, що ніхто не може скасувати закон, крім органу, який його прийняв.

- **Єдність закону.** Закон має єдину дію на всій території держави і щодо різних людей.

- **Невідворотність відповідальності за правопорушення.** Кожне скоєне правопорушення має тягти за собою відповідальність винної особи. Важливо щоб жодне правопорушення не залишалось нерозкритим.

- **Реальний характер закону.** Характеризується тим, що вимоги закону не тільки проголошуються, а й впроваджуються в життя.

- **Забезпечення прав людини.** Одним із важливих принципів законності є здійснення законів в інтересах людини і для забезпечення її прав. Основні права і обов'язки людини і громадянина закріплені в Конституції України та деталізуються в чинному законодавстві.

Результатом законності визнають правопорядок. Отже, **правапорядок** – це реалізовані правові норми в системі суспільних відносин, в яких діяльність суб'єктів права є правомірною.

Із законністю і правопорядком тісно пов'язані такі категорії, як суспільний порядок та дисципліна.

Суспільний порядок – це реальний порядок суспільних відносин, що відповідають не тільки нормам права, але й іншим соціальним нормам.

Дисципліна – це своєчасне і точне виконання вимог, що впливають з нормативних, індивідуально-правових актів, моральних та інших соціальних норм.

2. Гарантії законності

Незважаючи на свою значущість, вимоги законності не втілюються в життя автоматично, стихійно. Щоб правові приписи не залишилися на папері (і тим більше не порушувалися), необхідні відповідні умови і певний комплекс організаційних, ідеологічних, політичних, юридичних заходів, що забезпечують реалізацію, тобто гарантії законності.

Гарантії законності – це об'єктивні умови і суб'єктивні чинники, а також спеціальні засоби, що забезпечують режим законності.

Серед даних гарантій потрібно чітко розрізняти загальні умови і спеціальні засоби.

Загальні умови це об'єктивні (економічні, політичні і т.д.) умови суспільного життя, в яких здійснюється правове регулювання. Ці умови створюють середовище реалізації права, його функціонування, визначаючи певною мірою і спеціальні засоби по зміцненню законності.

Під економічними гарантіями розуміється існуюча система господарства, форма власності, під політичними – політична система, під соціальними – класова структура суспільства тощо.

Економічні умови. Це стан економічного розвитку суспільства, організація системи господарювання тощо. Умовами, що забезпечують законність, тут виступають такі фактори, як рівень організованості в економічній сфері, ритмічна робота всього господарського організму, постійне зростання продуктивності праці та обсягу виробництва, стійка грошова система та інше. Подібні фактори самим безпосереднім чином впливають на стан законності. Так, в умовах нестабільності економіки, падіння виробництва, розірвання господарських зв'язків, зростання цін, галопуючої інфляції зростає соціальна напруженість у суспільстві, що веде до анархії, дезорганізації, зростання кількості злочинів, причому не тільки господарських.

Політичні умови. Основною політичною умовою стабільної законності є сильна державна влада. Сила державної влади визначається не величиною армії, не міццю репресивного апарату. Сильна державна влада - це стійка, легітимна, яка користується підтримкою суспільства влада, здатна забезпечити реалізацію прийнятих правових приписів. Сильна держава гарантує стабільний розвиток суспільства, безпеку людей, ефективну боротьбу із злочинністю, корупцією і іншими антисоціальними явищами. В умовах же дезорганізації державно-владних структур, боротьби за владу, нездатності держави

забезпечити реалізацію рішень, низького рівня виконавчої дисципліни, розквіту бюрократизму, законність не тільки не підвищується, але і знижується, причому до небезпечної межі. Сильна держава жодною мірою не означає централізацію державної влади, авторитарний режим, який не забезпечує, а, навпаки, заперечує законність.

Важливою умовою зміцнення держави, забезпечення законності і правопорядку є демократія. Це система сильної і в той же час цілком відповідальної перед народом влади, заснованої на демократичних принципах формування і функціонування (поділ влади, парламентаризм, гласність, верховенство Конституції і т.д.).

Ідеологічні умови. Стан законності який визначається рівнем політичної, правової та загальної культури населення. Законність передбачає такий рівень правової культури, коли повага до права, закону є особистим переконанням людини, причому не тільки пересічного громадянина, але в першу чергу державного службовця, законодавця.

Необхідний рівень культури забезпечується організацією правової пропаганди, чіткою системою виховання у громадян високих моральних якостей, патріотизму, відповідальності, почуття права і законності.

Соціальні умови. Законослухняність громадян, їх повага до закону, реалізація його приписів багато в чому залежать від становища, що склалося в соціальній сфері. Падіння життєвого рівня населення, зростання безробіття, вартості життя, соціальних послуг самим безпосереднім чином позначаються на рівні законності, провокуючи громадян на пошуки шляхів незаконного збагачення, обхід закону, породжують національні та соціальні конфлікти і т.д. Міцна законність можлива тільки в умовах соціальної стабільності, впевненості громадян у непорушності своїх соціальних прав і свобод.

Правові умови. Стан законності як політико-правового явища обумовлено станом самого права, системи законодавства. Чинне законодавство повинно бути досить повним, стабільним, забезпечуватися високим рівнем юридичної техніки, необхідними механізмами реалізації та охорони. Важливе значення для реалізації права і рівня законності мають використовувані законодавцем правові засоби, методи, способи та типи правового регулювання, принципи, на яких будується законодавство. Так, відстале від динамічного розвитку суспільних відносин законодавство ускладнює боротьбу зі злочинністю.

Гарантіями законності є також відповідні суб'єктивні фактори. Серед них можна відзначити стан правової науки, повноту і розвиток в ній прогресивних гуманістичних ідей, положень, науково-теоретичних конструкцій. Безпосередній вплив на рівень законності надають пануючі в науці науково-теоретичні концепції. Науково-теоретична розробка ідей правової держави, впровадження основних її положень у законодавчу і правозастосовну практику дозволяють зміцнити законність у діяльності державних органів.

Рівень законності визначається і ефективною діяльністю політичного керівництва, правильним обранням лідерами пріоритетів при прийнятті політичних рішень, готовністю і умінням відповідних органів вести боротьбу за

зміцнення законності.

Спеціальні засоби забезпечення законності – це юридичні і організаційні засоби, призначені виключно для забезпечення законності.

Серед них можна виділити юридичні і організаційні гарантії (кошти).

Юридичні гарантії – сукупність закріплених у законодавстві засобів, а також організаційно-правова діяльність щодо їх застосування, спрямовані на забезпечення законності, на безперешкодне здійснення, захист прав і свобод.

Серед юридичних гарантій розрізняють наступні:

- Засоби виявлення правопорушень. До них відноситься діяльність прокуратури, органів попереднього розслідування, Конституційного Суду і т. д. Ці гарантії пов'язані з роботою компетентних державних органів, спрямованої на виявлення правопорушень з метою їх запобігання та усунення їх наслідків. Деякі гарантії пов'язані з діяльністю громадян. Наприклад, конституційне право на оскарження незаконних дій посадових осіб до суду.

- Засоби попередження правопорушень. Це закріплені в праві засоби, що дозволяють запобігти можливим правопорушенням. Наприклад, ст. 43 КЗпП передбачає, що розірвання трудового договору з ініціативи власника можливо лише з попередньої згоди профспілкового органу. Подібна згода має єдину мету – запобігти можливому порушенню адміністрацією трудових прав громадян, не допустити незаконного звільнення. Попереджувальну роль грають і такі засоби, як огляд багажу в аеропорту, митний огляд і та ін.

- Засоби припинення правопорушень. До них відносяться засоби, спрямовані на припинення, недопущення правопорушень, порушень прав та свобод громадян і організацій. Це затримання, арешт, обшук, підписка про невийзд, інші запобіжні заходи, скасування незаконних актів.

- Заходи захисту і відновлення порушених прав, усунення наслідків правопорушень. Такими є примусове стягнення коштів на утримання дитини (аліменти), виндикація (примусове вилучення майна з чужого незаконного володіння) та ін.

- Юридична відповідальність. Під нею розуміється покарання особи, винної у скоєнні правопорушення. Цей засіб є важливим і необхідним для зміцнення законності, причому його ефективність визначається не жорстокістю, а невідворотністю.

Серед юридичних гарантій особлива роль відводиться процесуальним гарантіям, бо процес є форма життя матеріального права, реальне життя формально закріплені права і свободи можуть отримати, лише маючи процесуальне забезпечення. Юридичний механізм реалізації правових норм припускає наявність чіткої нормативної бази. Конституційні норми, які визначають права і свободи, досить певні, хоча багато з них не підкріплені поточним законодавством, чітким юридичним механізмом реалізації, що ускладнює їх здійснення.

Нарешті, важливою гарантією законності є правосуддя – діяльність, що здійснюється шляхом розгляду та вирішення цивільних і кримінальних справ з метою всебічного зміцнення законності.

Під **організаційними гарантіями** розуміються різні заходи організаційного характеру, що забезпечують зміцнення законності, боротьбу з правопорушеннями, захист прав громадян. Сюди відносяться кадрові, організаційні заходи щодо створення умов для нормальної роботи юрисдикційних і правоохоронних органів.

Тільки цілеспрямована робота по вдосконаленню об'єктивних (загальних умов), ефективного застосування спеціальних засобів, постійний розвиток законодавства дозволять забезпечити стабільну законність і стійкий правопорядок - основу нормального життя суспільства.

3. Правова культура: зв'язок із загальною культурою

Правова культура – це якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правосвідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини.

Культура – це загальний спосіб існування людини, її діяльності та об'єктивований результат цієї діяльності. Продуктами культури є уявлення про добро і зло, звичаї, знаряддя праці, засоби комунікації та ін. Право, як мораль і релігія, є інститутом культури, визначається її змістом. Усі юридичні норми є нормами культури, однак не всі норми культури перетворюються на юридичні норми. Суспільство добирає культурні норми з настановою на включення їх до права. До числа відібраних потрапляють ті культурні норми, що мають найбільшу значущість для всього суспільства, виконання загальносоціальних завдань держави. Не можуть перетворитися на право ті правила поведінки, що не стали нормою культури. Право — частина соціальної культури, яке визначає один з її видів — правову культуру.

Правова культура тісно пов'язана з загальною культурою народу, ґрунтується на її засадах, служить відображенням рівня її розвитку. Формування правової культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури — політичної, моральної, естетичної. Це комплексний процес, їх поєднує спільність завдання — створення морально-правового клімату в суспільстві, який би гарантував особі реальну свободу поведінки в поєднанні з відповідальністю перед суспільством, забезпечував її права, соціальну захищеність, повагу її гідності, тобто поставив би людину в центр економічних, соціальних, політичних, культурних процесів.

Тісна взаємодія і взаємозв'язок проявляються між правовою і моральною культурою. Оцінка правових явищ, здійснювана правосвідомістю, є не тільки правовою, а й їх моральною оцінкою, визначенням їх відповідності моралі суспільства. Тому будь-які порушення законності, ігнорування законних прав і інтересів особи, недодержання вимог справедливості при вирішенні питань про юридичну відповідальність завжди розглядаються як аморальні явища. У свою чергу, правова культура справляє зворотний вплив на моральну культуру. Вона служить необхідною умовою формування високих моральних якостей

громадянина. Знання і розуміння сутності і соціального призначення правових явищ — права, правосуддя, законності, правової відповідальності, непохитна переконаність у необхідності суворого додержання норм права сприяють зміцненню у свідомості людини основних принципів і категорій моралі. Правова культура є складовою частиною і найважливішою засадою демократії. Залежно від носія правової культури розрізняють три її види: правову культуру суспільства; правову культуру особи; правову культуру професійної групи.

4. Види правової культури

Залежно від історичного типу держави і права можна виділити правову культуру рабовласницького, феодального, буржуазного, соціалістичного та постіндустріального суспільств.

Рабовласницький тип правової культури. Правовій культурі цього типу в цілому притаманне змішування норм звичаєвого права, моралі та релігійних приписів. Разом з тим саме в цей період розробляється вчення про верховенство закону, необхідність підкорення йому.

Правова культура феодального типу формувалася під впливом релігії, звичаїв і ритуалів. Біблійні тексти мали силу законів. В судочинстві часто застосовувався «божий суд», який насправді означав перемогу сильнішого над слабкішим. Право не розглядалося як однакова для усіх міра свободи і рівності.

Для буржуазної правової культури характерними рисами стали визнання, законодавче закріплення та гарантування основних прав і свобод людини; розроблення теорії правової держави; запровадження конституції як основного закону держави і визнання її верховенства в системі нормативно-правових актів; обґрунтування ідей стосовно верховенства права і незалежності суду.

Для соціалістичного типу правової культури характерні заперечення цінності права, сприйняття його лише як засобу забезпечення волі держави.

Для правової культури постіндустріального суспільства притаманні особлива повага до прав і свобод людини і громадянина, їх реальне забезпечення і гарантування, розроблення ефективних механізмів їх захисту; створення досконалого за формою і змістом законодавства; реальне забезпечення незалежності суду тощо.

Залежно від рівня і глибини пізнання правових явищ, їх використання в правовій поведінці прийнято виділяти буденну (масову), професійну та наукову правову культуру.

Буденна правова культура притаманна широким верствам. Головне місце в її змісті посідають традиційні цінності, правові стереотипи, настанови, звички та звичаї. Така культура формується на основі власного життєвого досвіду і власних знаннях про чинне право та інші правові явища. На її формування впливають засоби масової інформації, установи освіти. Буденна правова культура здатна включати як прогресивні, так і консервативні чи навіть негативні погляди та настрої з приводу права. Всі правові проблеми, які з рештою призводять до зміни правової культури, як правило, визрівають саме в цьому типі і вже потім усвідомлюються, узагальнюються, систематизуються на рівні професійної та наукової правової культури.

Професійна правова культура базується на здобутих унаслідок одержання спеціальної юридичної освіти правових знаннях, практичних навичках і вміннях, особистій майстерності, що пов'язані з конкретним юридичним фахом. Професійний тип правової культури залежно від специфіки професійної діяльності може бути поділений на такі види, як судова, прокурорська, слідча, нотаріальна, адвокатська, пенітенціарна.

Носіями наукової правової культури, як правило, є юристи-науковці та викладачі юридичних вищих навчальних закладів. Цьому типу правової культури відповідають теоретичний рівень правової свідомості, а також наявність навичок, умінь, що використовуються їх носіями у творчій діяльності з удосконалення чинного законодавства, правозастосовної практики, інтерпретаційно-правової діяльності.

5. Правомірна поведінка

Правомірна поведінка – це вольова поведінка суб'єкта права (діяльність чи бездіяльність), яка відповідає приписам правових норм, не суперечить основним принципам права і гарантується державою.

Правомірна поведінка завжди відповідає правовим вимогам, тобто це поведінка, що не порушує вимог правових норм. Будь-яка правомірна поведінка завжди є корисною для суспільства. Характеризується правомірна поведінка наявністю всіх необхідних частин її складу – зовнішньої (об'єктивної) сторони вчинку особи – суб'єкта права, та його внутрішньої (суб'єктивної) сторони.

Об'єктивна сторона як зовнішній прояв правомірної поведінки виступає у вигляді соціально корисного чи необхідного діяння, що відповідає правовим приписам, або бездіяльності особи.

Суб'єктивна сторона правомірної поведінки характеризує внутрішній, психічний (духовний) стан особи, його ставлення до норм права і власного вчинку, його правову оцінку.

Класифікація правомірної поведінки:

- Залежно від ступеня суспільної значущості правомірна поведінка класифікується на:

- необхідну – забезпечується імперативними зобов'язальними і заборонними правовими нормами, які вимагають безумовного здійснення таких приписів у формах виконання обов'язків і додержання юридичних заборон.

- бажану – забезпечується головним чином уповноважуючими нормами, однак вона може стимулюватися і за допомогою рекомендаційних і заохочувальних норм, які б впливали на формування правових мотивів і цілей свідомо вольової поведінки суб'єктів, що викликають їх прагнення максимально використовувати правові засоби для досягнення поставлених цілей.

- соціально допустима – вона не торкається суттєвих інтересів суспільства і держави і тому не може бути ні соціально корисною, чи соціально шкідливою. Її головною ознакою є те, що вона не суперечить інтересам інших суб'єктів.

Держава не може ні заборонити таку поведінку, ні зобов'язати до неї, ні заохотити.

- Залежно від свідомості і волі суб'єкта:
 - добровільна - це така правомірна поведінка яка спирається на ціннісні і прагматичні мотиви у відповідності з правами та законними інтересами суб'єкта. Залежно від психологічного ставлення суб'єкта до своїх вчинків та їх наслідків вона може бути принциповою або звичайною.
 - вимушена – ця поведінка характеризується як вибір варіанту поведінки, що формально відповідає приписам правових норм, але може розходитись з внутрішнім переконанням, звичками самої особи. Лише зовнішні обставини, оточення, а не особисті переконання змушують суб'єкта діяти правомірно.
- За особливостями ставлення суб'єкта до своєї поведінки:
 - конформістська (пристосовницька) від лат. *conformis* – подібний. Ця поведінка по суті є пасивною. Суб'єкт вчиняє зовнішньо правомірні дії, не стільки орієнтуючись на норму права, скільки на поведінку людей які його оточують. Особа проявляє низьку ступінь соціальної активності, пасивно приймає існуючий порядок, у неї відсутня власна думка та свідомо позиція. І все ж така поведінка є корисною, оскільки особа підкорюючись думці позитивно налаштованих і свідомих людей, додержується вимог права.
 - маргінальна, від лат. *marginalis* – той, хто знаходиться на межі. Це стан особи, яка знаходиться на межі правопорушення, але не чинить його тому, що суб'єктом керує страх перед юридичною відповідальністю і він усвідомлює загрозу реального застосування санкції, що може настати за вчинене правопорушення. На відміну від конформіста маргінал має особисту думку щодо власної поведінки як не вигідної, некорисної для себе. Маргінал керується особистим розрахунком, що остаточно зупиняє його від вчинення правопорушення.
 - звичайна правомірна поведінка. Це поведінка, яка виникає в результаті багаторазового повторення дій, що здійснюється за звичайних обставин. Звичка звільняє особу від необхідності кожного разу будувати нову модель поведінки.
 - соціально активна правова поведінка. Це поведінка, яка є найбільш бажаною в правовій державі. Ця поведінка визначається високим рівнем правової культури, здатністю особи до самостійного вибору правових засобів для здійснення позитивних вчинків, а також готовністю відповідати за результати цих вчинків. Особа максимально використовує наявний правовий інструментарій для реалізації інтересів та захисту прав і свобод як в приватній, так і в публічній сфері життя.

6. Правопорушення як підстави юридичної відповідальності

Питання про **правопорушення** та юридичну відповідальність тісно пов'язані з проблемою реалізації права та правових засобів спонукання до цього. Право реалізується тоді, коли дотримано правил, що викладені у його нормах.

Норми не реалізуються в разі:

1) коли не виникає життєвої ситуації, яка б вимагала врегулювання у відповідності з нормою права. Регулююча можливість норми у цьому разі потенційно зберігається; в силу життєвих обставин вона залишається незатребуваною;

2) коли суб'єкт, маючи можливість самостійно обрати варіант поведінки в умовах, за яких додержання певної вимоги правової норми є передумовою здійснення суб'єктивного права, не додержує вимоги норми. Негативним правовим наслідком такої поведінки стає неможливість здійснити своє суб'єктивне право;

3) коли вимоги правової норми порушуються, хоча закон зобов'язує до їх дотримання.

Саме у цьому випадку має місце **правопорушення**, нехтування вимогами норми права. Правопорушенням зачіпаються права та законні інтереси інших суб'єктів (громадян, юридичних осіб, держави та ін.). Відомо, що держава має таку можливість впливу на осіб, які ігнорують право, як примус. Важливою його формою є юридична відповідальність, яка застосовується до правопорушників.

Отже, правова відповідальність як спосіб спонукання до реалізації норми права пов'язана тоді, коли норма права не реалізується, а саме — з **правопорушенням**, яке є своєрідним викликом закону. Правопорушення — антипод правомірної поведінки.

Правопорушення — це особливий прояв поведінки, що відступає від виконання вимог норм права в умовах, коли вона мала б будуватися на їх основі, і в зв'язку із цим викликає відповідне реагування з боку держави у вигляді **відповідальності**, яка застосовується до правопорушника

Правопорушення в умовах законності та правопорядку є єдиною **підставою** притягнення до **юридичної відповідальності**.

7. Склад правопорушення, зміст його елементів

Склад правопорушення — це сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак протиправного соціально шкідливого діяння, за вчинення якого винна особа несе юридичну відповідальність.

Склад правопорушення містить чотири необхідні елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта і суб'єктивну сторону правопорушення.

1. *Об'єкт правопорушення* — це ті суспільні відносини та цінності (певні блага), що охороняють правом, на які спрямовано посягання суб'єктів правопорушення (наприклад, здоров'я людини, власність тощо). Не існує правопорушень, в яких був би відсутній об'єкт. Об'єкт може бути загальний, родовий чи безпосередній.

Загальний об'єкт правопорушення — це система суспільних відносин, які функціонують, розвиваються та відновлюються на ґрунті загальновизнаних у суспільстві цінностей, що закріплені в праві, ним регулюються та охороняються (наприклад, політичний лад).

Родовий об'єкт правопорушення – це певне коло однорідних відносин, яким вчинками осіб завдано шкоду (наприклад, в конституційному праві, політичні, соціальні, економічні права тощо).

Безпосередній об'єкт правопорушення – це суспільні відносини з приводу конкретних матеріальних і нематеріальних благ (майно, життя, честь, гідність тощо).

2. *Об'єктивна сторона правопорушення* – це зовнішній прояв самого протиправного вчинку. До обов'язкових елементів об'єктивної сторони належать: діяння (дія чи бездіяльність суб'єкта), шкідливі наслідки (їх настання або загроза настання), необхідний причинно-наслідковий зв'язок між діянням та наслідками, які настали. До факультативних елементів належать спосіб, місце, оточення, обставини та час вчинення правопорушення. Кожен з цих елементів додатково характеризує суб'єкта правопорушення, ступінь суспільної шкоди від його посягання, в разі співучасті дає змогу виявити роль кожного правопорушника, характеризує обставини, що пом'якшують або обтяжують вину суб'єкта.

3. *Суб'єкт правопорушення* – це фізична або юридична особа, яка вчинила правопорушення. Обов'язковою ознакою суб'єкта правопорушення є його деліктоздатність – визнана законом спроможність особи персонально відповідати за свої протиправні діяння.

Суб'єкти правопорушення поділяються на індивідуальні та колективні.

До індивідуальних суб'єктів відносяться фізичні особи – громадяни, особи без громадянства (апатриди), особи з подвійним громадянством (біпатриди), іноземні громадяни (іноземці). Для багатьох правопорушень політико-правова належність особи не має значення, але особа обов'язково повинна бути осудною та деліктоздатною. Особливий правовий статус мають такі індивідуальні суб'єкти, як державні службовці, посадові особи, депутати різного рівня представництва, що відображено в їх правовому статусі, в тому числі в підставах юридичної відповідальності за вчинене ними правопорушення.

До колективних суб'єктів правопорушення відносяться юридичні особи, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян. Деліктоздатність юридичної особи, на відміну від фізичної, виникає не з моменту досягнення певного віку, а з моменту її створення – офіційної реєстрації підприємства.

4. *Суб'єктивна сторона правопорушення* – це сукупність таких ознак, які відображають психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння та його шкідливих наслідків.

Здатність особи усвідомлювати значення свого вчинку (інтелектуальний аспект) і керувати ним (вольовий аспект) є необхідною умовою оцінки суб'єктивної сторони правопорушення (вини). Вина може виступати у двох основних формах: умислу та необережності. Умисел в свою чергу поділяється на прямий та непрямий.

При *прямому умислі* особа усвідомлює протиправний характер свого вчинку, передбачає небезпечні наслідки, які можуть чи повинні настати, і бажає їх настання.

При *непрямому умислі* особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого вчинку, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо допускала їх настання.

Необережність поділяється на самовпевненість та недбалість.

При *самовпевненості* особа не має наміру настання шкідливих наслідків, але при цьому усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає можливість настання шкідливих наслідків, однак легковажно розраховує на їх запобігання.

При *недбалості* особа не усвідомлює шкідливості свого вчинку і не передбачає можливості настання протиправного результату, але повинна і могла їх передбачити.

Також до суб'єктивної сторони правопорушення відносяться *мотив* – обставини, що вплинули на свідомість особи та сформували бажання вчинити правопорушення, та *мета* – уявлення суб'єкта про бажаний майбутній шкідливий результат і конкретна спрямованість на його досягнення.

8. Види правопорушень

За ступенем суспільної небезпеки, завданої шкоди, а також характером санкції, що застосовується до суб'єктів правопорушення поділяються на *злочини* і *проступки*.

Злочин – це передбачене і заборонене кримінальним законодавством протиправне суспільно небезпечне винне і карне діяння (дія чи бездіяльність), яке спричиняє чи може причинити істотну шкоду суспільним відносинам.

За вчинення злочину застосовуються найбільш суворі заходи державного примусу – кримінально-правові санкції, які встановлюють значні обмеження на поведінку особи, винної у вчиненні злочину. У Кримінальному кодексі України міститься вичерпний перелік злочинів, тому злочинами можна назвати лише ті діяння, що порушують заборони, встановлені кримінальним законом.

Проступок – це протиправне, винне діяння (дія чи бездіяльність), які не настільки небезпечні як злочини, але завдають шкоду особі, суспільству, державі, вчиняється у всіх врегульованих правом сферах суспільного життя, має різні об'єкти посягання і викликає юридичні наслідки за їх вчинення.

Залежно від галузі права, до якої належать норми, що порушуються, та від характеру стягнення, що застосовується на правопорушників, проступки поділяються на конституційні, дисциплінарні, адміністративні, цивільні, екологічні та ін.

1. *Конституційний делікт* – це протиправні суспільно шкідливі діяння (дія чи бездіяльність) суб'єктів конституційного права, що містять всі необхідні елементи його складу, порушують закріплений Основним Законом функціонування, конституційну компетенцію та повноваження голови держави, уряду, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, форму правління та устрою держави, конституційні права, свободи та обов'язки людини.

2. *Адміністративний проступок* – це вчинене у формі протиправної дії або бездіяльності винними особами правопорушення, яке посягає на

громадський або державний порядок, суспільні відносини у сфері державного управління, виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави, власність, права і свободи громадян, за яке закон передбачає адміністративну відповідальність.

3. *Цивільно – правове правопорушення* має місце у сфері майнових і особистих немайнових відносин між суб'єктами цивільного права. Засади цивільно-правової відповідальності визначаються виключно законами, але на відміну від злочинів, вичерпний перелік яких чітко зафіксований в законі і які тягнуть за собою кримінальне покарання, цивільні проступки не містять у законі такого вичерпного переліку, а їх юридичні наслідки тягнуть за собою для суб'єкта цивільного правопорушення переважно правовідновлюючі юридичні заходи відповідальності, передбачені санкціями норм цивільного права.

4. *Дисциплінарні проступки* – суспільно шкідливі протиправні вчинки фізичних осіб, які завдають шкоду внутрішньому розпорядку діяльності підприємств, установ, організацій, навчальних закладів шляхом порушення норм, що встановлюють правила трудової, службової, навчальної, військової та інших дисциплін і, як наслідок, тягнуть за собою застосування дисциплінарних стягнень (покарань).

9. Загальне поняття юридичної відповідальності

Юридична відповідальність – це передбачені нормами права і здійснювані в правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що тягне для неї обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм.

Специфіка юридичної відповідальності полягає в тому, що вона перш за все завжди оцінює минуле, тобто це відповідальність за дію, яка вже була вчинена.

Юридична відповідальність встановлюється за порушення юридичних норм, а не за їх виконання. Така відповідальність може встановлюватися і здійснюватися лише державою з притаманною їй можливістю використовувати заходи державно-владного примусу.

Ознаки юридичної відповідальності:

- Це завжди офіційна негативна оцінка (засудження) з боку суспільства і держави поведінки правопорушника. Це засудження має вираз офіційного правозастосовного акта, виданого від імені держави її уповноваженим органом.
- Обов'язкова наявність визначених законом фактичних підстав, застосування тільки за реально вчинене правопорушення (юридичний факт), що містить у собі всі ознаки складу певного виду правопорушення.
- Наявність юридичних підстав, тобто юридичної основи – закріплених в законодавстві правових норм.
- Пов'язана з державним примусом у формах каральних і правовідновлюючих заходів, які також відображені в правозастосовному акті.

Тобто, відповідальність тягне за собою застосування до правопорушника з боку держави певних негативних для нього санкцій, обмежень майнового, особистого чи організаційного характеру з метою охорони правопорядку, що здійснюється шляхом примусового поновлення порушених прав та покарання правопорушника.

- Застосовується лише до суб'єктів (фізичних та юридичних осіб), винних у вчиненні конкретного правопорушення власними діями.
- Здійснюється виключно уповноваженими державою компетентними органами відповідно до приписів матеріальних і процесуальних правових норм.
- Здійснюється уповноваженими органами в рамках правозастосовної діяльності з дотриманням процесуальних форм – особливого процесуального порядку, встановленого процесуальним законом. Саме в рамках процесуальних відносин здійснюються всі заходи юридичної відповідальності.

10. Мета і принципи юридичної відповідальності

Особа в громадянському суспільстві завжди зацікавлена в гарантуванні державою непорушності її прав і свобод, гарантіях законності і захисту правопорядку, відновлення порушених прав, запобігання правопорушенням шляхом реалізації регулятивної, охоронної та виховної функцій права.

Право має своєю метою створити узгоджену систему правопорядку, а правопорушення завжди його руйнують, то мета юридичної відповідальності за їх вчинення має бути одним із проявів загальних цілей і принципів права, втілених в його функціях – регулюванні та охороні суспільних відносин.

Цілі юридичної відповідальності можна поділяти на такі, що мають загально соціальне та індивідуальне (для конкретного правопорушника) значення.

Загальносоціальна мета юридичної відповідальності полягає в охороні існуючого ладу та суспільного порядку. Конкретна (щодо правопорушника) мета юридичної відповідальності – державне примушування особи поводитись у будь-яких правових ситуаціях відповідно до встановленого законом правового порядку шляхом покарання винного, визначення правових наслідків для нього.

До загальносоціальних цілей можна віднести:

1. *Захист правопорядку* – спрямована на підтримання суспільства як цілісного організму в стійкому стані, в якому його розвиток, динаміка спрямовані відповідно до його головних правових вимог.

2. *Забезпечення(гарантування) принципу непорушності прав і свобод людини і громадянина.*

3. *Запобігання злочинності*, її профілактика шляхом правового виховання та правової пропаганди, просвітницької діяльності.

До індивідуальних цілей юридичної відповідальності можна віднести наступні:

1. Відновлення порушених суб'єктивних прав і свобод суб'єктів права – фізичних і юридичних осіб. На рівні конкретного охоронного правовідношення

юридична відповідальність не може бути звужена тільки до відплати правопорушнику за скоєне ним. Головним для особи, чиї права і інтереси порушено, полягає в їх поновленні, створенні впевненості людини в тому, що держава, притягуючи до відповідальності правопорушника, гарантує охорону, захист і поновлення порушеного протиправною поведінкою стану особи.

2. Компенсація особі завданої їй правопорушенням матеріальної і моральної шкоди.

3. Покарання правопорушника. Це завжди державно-примусове, законне обмеження прав винної особи, яке виражається в позбавленні її певних особистих, матеріальних або духовних цінностей, що їй належали. Але покарання правопорушника не може бути самоціллю держави і суспільства.

4. Попередження вчинення нових правопорушень конкретною винною особою.

Мета юридичної відповідальності виявляється на рівні конкретних галузей права, що містять у собі певні правові можливості реагування на правопорушення.

Метою покарання за кримінальним правом є не тільки кара, а й виправлення. Метою матеріальної відповідальності є компенсація (відшкодування) шкоди. Заходи матеріальної відповідальності є правовідновлюючими, тому їх неможливо замінити іншими заходами, а особа, яка завдала шкоди, зобов'язана їх відшкодувати. Мета дисциплінарної відповідальності – забезпечення трудової дисципліни, а доцільність її застосування визначається самим роботодавцем. Заходи дисциплінарної відповідальності є насамперед каральними.

Принципи юридичної відповідальності – це такі вимоги до неї, які визначають її зміст, функції, підстави, гарантії, процедури здійснення.

Принцип справедливості передбачає, що:

1. Підстави притягнення до юридичної відповідальності та її здійснення визнаються рівними для всіх суб'єктів, які вчинили однакові правопорушення.

2. Юридична відповідальність спрямована на поновлення прав, свобод і законних інтересів, порушених винною особою або ж державою.

3. Санкція завжди має відповідати рівню соціальної небезпечності, тяжкості протиправного вчинку.

4. За вчинене правопорушення повинна відповідати тільки та особа, яка його вчинила, за умов, що її вину доведено.

5. Не має зворотної сили закон, що встановлює чи посилює відповідальність.

6. Урахування всіх обставин, що обтяжують чи пом'якшують відповідальність.

7. Визначені заходи відповідальності не повинні мати ціль приниження людської гідності (принцип гуманізму – виключення вибору жорстких, негуманних заходів впливу на винну особу).

8. Недопустимість подвійної відповідальності – застосування до винної особи лише одного покарання за вчинення нею одного правопорушення.

Принцип законності передбачає, що:

1. Лише ті діяння, які на даний час прямо передбачені чинним законодавством, розглядаються як правопорушення.

2. Притягнення суб'єкта до юридичної відповідальності можливе тільки за реально вчинене діяння, а не за намір його вчинити ; винна особа повинна бути деліктоздатною.

3. Заходи відповідальності мають застосовуватися виключно в межах санкцій охоронних норм права.

4. Притягувати до відповідальності мають право тільки уповноважені суб'єкти, які повинні дотримуватися вимог детально зафіксованих у законах.

Принцип невідворотності передбачає, що:

1. Правопорушення повинно неминуче за будь-яких умов тягти за собою відповідальність правопорушника.

2. Без законних підстав ніхто не може бути звільнений від відповідальності ні за яких умов.

Принцип доцільності передбачає, що:

1. Заходи покарання мають відповідати тяжкості вчиненого правопорушення.

2. Правоохоронні та судові органи мають право обирати та застосовувати найбільш доцільні заходи впливу до винної особи. Це дає можливість максимально досягти цілей відповідальності (корекція поведінки винного, перевиховання).

3. Державні органи мають обов'язок вирішувати питання про можливість пом'якшення мір відповідальності або відмову від їх застосування, якщо можливо досягти мети юридичної відповідальності.

11. Основні види юридичної відповідальності

Залежно від галузевої належності норми розрізняють такі види відповідальності.

Конституційна відповідальність. Ця відповідальність настає за невиконання приписів Конституції, інших конституційних актів держави і спрямована на захист конституції шляхом застосування конституційних санкцій. Суб'єктами конституційної відповідальності є органи держави, посадові особи, органи місцевого самоврядування, громадяни України та їх об'єднання. Приклад конституційної відповідальності – відставка президента в порядку імпичменту, розпуск політичної партії, дострокове припинення повноважень державних органів та ін.

Кримінальна відповідальність. Особливістю кримінальної відповідальності є застосування до винної у вчиненні злочину фізичної особи певного виду і міри кримінального покарання, передбаченого кримінальним законом. Кримінальна відповідальність передбачається КК України, який закріплює вичерпний перелік діянь, що визнаються злочинами. Юридичною підставою застосування є тільки злочин. Ця відповідальність застосовується тільки в судовому порядку та тягне за собою застосування до винної особи

санкцій, перелік яких також обмежено законом. Кримінальна відповідальність признається судом на підставі матеріального і процесуального закону (Кримінальний кодекс України та Кримінально-процесуальний кодекс України), де кримінально-процесуальний закон регламентує процедуру притягнення до кримінальної відповідальності, обов'язковість виконання всіх стадій кримінального розслідування з обов'язковим дотриманням принципу презумпції невинуватості. Кримінальна відповідальність тягне за законом стан судимості засудженого після відбуття ним покарання, а також законом визначено чіткі строки притягнення до кримінальної відповідальності.

Адміністративна відповідальність. Застосовується за адміністративні правопорушення. Особливістю адміністративної відповідальності є те, що підставою її застосування є проступки, що порушують правила, котрі діють у сфері державного управління та інших сферах (митниця, торгівля та ін.), урегульованих адміністративною та іншими галузями законодавства. Суб'єктами, уповноваженими накладати адміністративні стягнення, є органи державного управління, їх посадові особи та суди. Суб'єктами адміністративних правопорушень є винні фізичні особи, які досягли 16 – річного віку, та не підпорядковані по службі органам державного управління. Можливим також є притягнення посадових осіб за невиконання або неналежне виконання покладених обов'язків. За вчинення адміністративного правопорушення уповноваженими органами накладаються стягнення, перелік яких закріплено в законодавстві. Також застосування адміністративної відповідальності не тягне за собою судимості.

Цивільно-правова відповідальність. Ця відповідальність настає за вчинення цивільно-правового делікту, та полягає в накладенні стягнень на дієздатну фізичну чи юридичну особу з метою відшкодування збитків за майнову шкоду, завдану як у межах укладеного договору, так і поза ним, а також поновлення порушеного правового становища особи та примусового виконання правового обов'язку. Цивільно-правові стягнення накладаються і за порушення особистих немайнових прав, які полягають у приниженні честі, гідності та ділової репутації особи.

Дисциплінарна відповідальність. Така відповідальність може застосовуватись до випадків порушення правил дисципліни – трудової, навчальної, військової, службової. Застосовується така відповідальність згідно з нормами трудового законодавства та нормами інших галузей законодавства. В деяких сферах (залізничний, повітряний транспорт, органи внутрішніх справ, оборона) заходи і підстави дисциплінарної відповідальності передбачено дисциплінарними статутами і положеннями.

Матеріальна відповідальність. Це обов'язок кожної із сторін трудових правовідносин (працівника і власника) відшкодувати майнову шкоду іншій стороні внаслідок невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі та порядку. Міра матеріальної відповідальності це грошове стягнення.

Контрольні питання для перевірки знань

1. Розкрийте поняття юридичної науки, визначте її місце в системі суспільних наук.
2. Надайте характеристику функцій загальної теорії держави і права.
3. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню функцію.
4. Проаналізуйте основні теорії походження держави.
5. Розкрийте поняття держави, проаналізуйте її ознаки.
6. Охарактеризуйте різноманітні погляди науковців на державу.
7. Визначте функції держави, класифікуючи їх за критеріями.
8. Обґрунтуйте соціальне призначення держави.
9. Проаналізуйте причини виникнення держави і права.
10. Вкажіть на закономірності переходу від одного типу держави до іншого.
11. Охарактеризуйте правовий статус особи.
12. Визначте класифікацію прав і свобод особи.
13. Назвіть спільні риси об'єктивного та суб'єктивного права.
14. Розкрийте поняття та ознаки юридичного обов'язку.
15. Охарактеризуйте гарантії прав і свобод людини та громадянина.
16. Вкажіть з подальшою характеристикою елементи форми держави.
17. Розкрийте поняття та охарактеризуйте ознаки і види державного устрою.
18. Розкрийте зміст форми державного режиму.
19. Вкажіть основні відмінності між монархією і республікою.
20. Охарактеризуйте федерацію та конфедерацію, вказавши ознаки, що їх характеризують.
21. Обґрунтуйте відмінності унітарної держави та федерації.
22. Охарактеризуйте демократичний режим та його види.
23. Проаналізуйте антидемократичний режим і його види.
24. Розкрийте поняття механізму держави, вказавши на його основні ознаки.
25. Обґрунтуйте поняття та структуру апарату держави.
26. Проаналізуйте принципи діяльності апарату держави.
27. Визначте поняття, особливості та види органів держави.
28. Розкрийте поняття та дайте загальну характеристику законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні.
29. Дайте загальну характеристику правової держави та назвіть її основні ознаки.
30. Розкрийте сутність, ознаки права та вкажіть на його принципи.
31. Розкрийте поняття, особливості та предмет правового регулювання.
32. Дайте оцінку перспективи розвитку правової держави в Україні.
33. Охарактеризуйте основні ознаки права в сучасному демократичному суспільстві.
34. Дайте визначення поняття закону та проаналізуйте основні ознаки законів.
35. Співвідношення закону і підзаконного нормативного акту.
36. Обґрунтуйте джерела права англосаксонської правової системи.
37. Розкрийте форми права романо-германської правової системи.
38. Охарактеризуйте види нормативно-правових актів за критеріями.

39. Дайте оцінку чинності нормативного акту у часі, просторі та за колом осіб.
40. Охарактеризуйте принципи правотворчості, вказавши на її основні ознаки.
41. Охарактеризуйте стадії правотворчого процесу.
42. Розкрийте поняття норми права, вказавши на її ознаки.
43. Визначте структуру норми права із наведенням прикладів.
44. Охарактеризуйте класифікацію норм права.
45. Дайте оцінку ознакам і видам соціальних норм та розкрийте їх співвідношення з технічними нормами.
46. Обґрунтуйте відмінності між нормами моралі і нормами права.
47. Розкрийте поняття правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб.
48. Розкрийте поняття та надайте загальну характеристику системи права.
49. Охарактеризуйте поняття: галузь права, інститут права, норма права.
50. Загальна характеристика основних галузей права України.
51. Поняття та загальна характеристика системи законодавства, її співвідношення із системою права.
52. Обміркуйте характерні особливості аналогії закону та аналогії права, їх співвідношення.
53. Обґрунтуйте значення прогалин в праві, вкажіть на причини їх виникнення та шляхи подолання.
54. Розкрийте поняття структури правових відносин та проаналізуйте її елементи.
55. Розкрийте поняття правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб.
56. Визначте поняття та завдання систематизації.
57. Охарактеризуйте види систематизації.
58. Дайте визначення та характеристику інкорпорації.
59. Назвіть відмінні риси між консолідацією та кодифікацією.
60. Охарактеризуйте юридичні факти та її види.
61. Назвіть поняття, структуру правовідносин та їх зміст.
62. Проаналізуйте учасників правовідносин.
63. Поняття, мета і завдання правового виховання.
64. Визначте засоби, форми і методи правового виховання.
65. Розкрийте поняття, структуру та функції правосвідомості.
66. Охарактеризуйте поняття та ознаки юридичної відповідальності.
67. Визначте поняття правової колізії та способи її подолання.
68. Поняття і значення тлумачення норм права.
69. Поняття, ознаки та види правової поведінки.
70. Причини правопорушення.
71. Охарактеризуйте види юридичної відповідальності.
72. Поняття, принципи, гарантії законності та правопорядку.

Джерела

1. Атамась Г.О. Правознавство: навч. посіб.[для студ. усіх спец. вищ. навч. закл.] / Г.О.Атамась, А.П.Шелепов, А.М.Якутка // Нац. Ун-т «Львів.політехніка». – Л. : Вид-во нац.ун-ту «Львів.політехніка», 2004.
2. Основи права України: навч.посіб. [для студ. неюрид. спец. вищ. навч. закл.] / В.Я.Бурак, О.В. Гришук, П.Ф. Гураль та ін.; В.Л. Ортинський (ред.). - 2-ге вид., переробл. і допов.- Л. : Оріяна-Нова, 2005.
3. Крегул Ю.І. Основи правознавства: навч. посіб. / Ю.І. Крегул. - К.: Київ.нац.торг-економ. ун-т, 2007.
4. Пастухов В.П. Основи правознавства: навч.посіб. / В.П. Пастухов, В.Ф. Пеньківський / В.П. Пастухов [ред.].-К.: Алерта, 2005.
5. Правознавство: навч. посіб. [для студ. вищих навч. закл.] / Наук.-метод. центр вищої освіти; Харк. нац. ун-т радіоелектроніки / Ю.Г. Борисенко (упоряд.).- Х.: ХНУРЕ, 2005.
6. Правознавство : підручник / А.І. Берлач, Д.О. Карпенко, В.С. Ковальський та ін.; В.В. Копейчиков (ред.), А.М. Колодій (ред.). - К. : Юрінком Інтер, 2004.
7. Білоус В.І., Правознавство: метод.вказівки з навч. дисципліни / В.І. Білоус, І.В. Дмитриченко, М.О. Філіппських. - Миколаїв : НУК, 2007.
8. Гончаренко В.Г. Правознавство. Словник термінів: навч.посіб. / В.Г. Гончаренко, Л.М. Астрова, А.М. Бірюкова, та ін. – К. : Юрисконсульт; КНТ, 2007.
9. Єрофєєнко Л.В. Правознавство: навч.-метод.посіб. / Л.В. Єрофєєнко, В.М.Бережний . - Х. : ХНАДУ, 2007.
10. Костенко О.Б. Основи правознавства : посібник [для вступників до вищ. навч. закл.] / О.Б. Костенко .- 2 - ге вид., переробл. і допов.- К.: Ін Юре, 2007.

ТЕСТИ

1. До якого поняття належить визначення: «Сукупність тісно взаємопов'язаних рис держави, які відповідають певній соціальній структурі суспільства, котра, у свою чергу, зумовлена економічним базисом суспільства»?

- а) апарат держави;
- б) форма держави;
- в) функція держави;
- г) тип держави;
- д) суверенітет.

2. Якій формі правління властиві такі риси: відповідальність уряду перед парламентом; формування уряду на парламентській основі з числа лідерів партій, які отримали більшість голосів у парламенті; обрання голови держави парламентом або спеціальною колегією, яку створює парламент?

- а) конституційна монархія;
- б) президентська республіка;
- в) парламентська республіка;
- г) дуалістична монархія;
- д) варіанти б) і в).

3. До якого поняття належить таке визначення: «Установа, ланка державного апарату, яка бере участь у здійсненні функцій держави і наділена для цього державно-владною компетенцією»?

- а) механізм держави;
- б) політична організація;
- в) орган держави;
- г) політична партія;
- д) профспілка.

4. Які ознаки притаманні суспільній владі в первісному суспільстві?

- а) верховною владою володіє загальне зібрання (рада) всіх дорослих членів роду;
- б) влада заснована на авторитеті;
- в) повсякденне управління здійснює старший член роду, який вибирається на зібранні всіма членами роду;
- г) відсутній відокремлений від суспільства апарат примусу;
- д) всі перелічені.

5. Яка функція повинна стати головною в правовій державі?

- а) екологічна;
- б) господарська;
- в) функція охорони інтересів людини, захисту її прав;
- г) функція оборони країни;
- д) культурна.

6. Які із перелічених організацій є частиною політичної системи?

- а) клуб любителів природи;
- б) установи Міністерства охорони здоров'я;
- в) політичні партії;
- г) навчальні заклади;
- д) варіанти б) і г).

7. Доберіть належне поняття до наведеного визначення: «Єдина держава, яка поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають політичної самостійності (суверенітету)».

- а) республіка;
- б) конфедерація;
- в) унітарна держава;
- г) імперія;
- д) федеративна держава.

8. Як зветься властивість держави, що відбивається у верховенстві державної влади в країні та її незалежності від зовнішніх суб'єктів?

- а) правосуб'єктність;
- б) державний суверенітет;
- в) правоздатність;
- г) народний суверенітет;
- д) законність.

9. Як зветься форма правління, за якої голова держави займає пост як спадкоємець і його влада вважається не похідною від будь-якої іншої влади, органу або виборців?

- а) демократія;
- б) монархія;
- в) тиранія;
- г) республіка;
- д) імперія.

10. Про яку функцію держави йдеться у наведеному визначенні: «Виявлення та облік прибутків виробників, частина яких направляється в державний бюджет, для задоволення соціальних і загальнодержавних потреб»?

- а) економічна;
- б) соціальна;
- в) фінансового контролю;
- г) культурна;
- д) варіанти а) і б).

11. До якого поняття слід віднести визначення: «Організація політичної влади панівної частини населення»?

- а) демократія;
- б) держава;
- в) політична система суспільства;
- г) народний суверенітет;
- д) теорія розподілу влад.

12. Яким терміном позначається історично визначений тип суспільства, що засновується на певному способі виробництва?

- а) держава;
- б) політична система суспільства;
- в) суспільно-економічна формація;
- г) первісне суспільство;
- д) рабовласницьке суспільство.

13. Яке поняття відбивається у такому визначенні: «Структура вищих органів державної влади, порядок їх формування та розподіл компетенції між ними»?

- а) форма правління;
- б) форма державного устрою;
- в) форма державного режиму;
- г) теорія розподілу влад;
- д) форма державного управління.

14. Які з перелічених держав є федеративними?

- а) Англія, Франція;
- б) Австрія, Канада;
- в) Індія, США;
- г) Україна, Молдова;
- д) Болгарія, Японія.

15. Які з перелічених функцій належать до внутрішніх функцій держави в сучасних умовах?

- а) економічна, соціальна, екологічна;
- б) захисту прав людини;
- в) забезпечення законності і правопорядку;
- г) оподаткування і фінансового контролю;
- д) всі перелічені.

16. Підберіть належне поняття до наведеного визначення: «Єдина держава, яка поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають політичної самостійності (суверенітету)»

- а) федерація;
- б) конфедерація;
- в) унітарна держава;
- г) монархія;
- д) автономія.

17. Як зветься форма правління, за якої глава держави є виборним та замінюваним, його влада є похідною від представницького органу та виборців?

- а) демократія;
- б) республіка;
- в) деспотія;
- г) конституційна монархія;
- д) федерація.

18. Якою за формою правління є держава Україна?

- а) парламентська республіка;
- б) президентська республіка;
- в) президентсько-парламентська (змішана) республіка;
- г) парламентсько-президентська республіка;
- д) демократична.

19. Який орган володіє правом видання нормативно-правових актів, що мають найвищу юридичну силу на території України?

- а) Уряд України;
- б) Верховна Рада України;
- в) Президент України;
- г) Прокуратура України;
- д) Пленум Верховного Суду України.

20. Назвіть найважливіші ознаки правової держави

- а) верховенство права;
- б) реальність прав і свобод індивідів;
- в) організація і функціонування суверенної державної влади на підставі принципу розподілу влади;
- г) функціонування Конституційного Суду;
- д) всі перелічені.

21. За політичним режимом Україна є:

- а) авторитарною державою;
- б) демократичною державою;
- в) тоталітарною державою;
- г) унітарною державою;
- д) парламентською державою.

22. За формою державного устрою Україна є державою:

- а) унітарною;
- б) федеративною;
- в) конфедеративною;
- г) демократичною;
- д) суверенною.

23. За формою правління Україна є:

- а) монархією;
- б) імперією;
- в) республікою;
- г) співдружністю;
- д) демократією.

24. Кому належить виключне право визначати та змінювати конституційний лад України?

- а) Президенту України;
- б) Верховній Раді України;
- в) народові України;
- г) Уряду України;
- д) українській нації.

25. Яким є правовий статус Президента України відповідно до чинної Конституції?

- а) глава держави і виконавчої влади;
- б) глава держави;
- в) глава виконавчої влади;
- г) глава законодавчої влади;
- д) глава українського народу.

26. Вищим органом виконавчої влади в Україні є:

- а) Президент України;
- б) Верховна Рада України;
- в) Кабінет Міністрів України;
- г) Міністерства;
- д) Департамент виконання покарань.

27. До елементів політичної системи суспільства належать:

- а) корпорація;
- б) міліція;
- в) держава
- г) збройні сили;
- д) суди.

28. Політичний режим – це:

- а) принцип адміністративно-територіального розподілу;
- б) порядок утворення вищих органів держави;
- в) сукупність прийомів, способів, засобів здійснення державної влади;
- г) система організаційно-політичних і політико-правових відносин між органами влади і громадянами;
- д) порядок здійснення політичними партіями своїх програмних завдань.

29. Основними елементами форми держави є:

- а) форма правління, форма державного устрою, політичний режим;
- б) державні підприємства, установи та органи;
- в) парламент, уряд, суд;
- г) державний апарат, державний сектор економіки, матеріальні засоби забезпечення влади;
- д) правотворчість, правозастосування та правоохоронна діяльність.

30. Унітарна держава — це різновид:

- а) форми правління;
- б) форми державного устрою;
- в) політичного режиму;
- г) президентської республіки;
- д) публічної влади.

31. Скільки областей в Україні?

- а) 24;
- б) 25;
- в) 26;
- г) 27;
- д) 28.

32. Характерною ознакою правової держави є:

- а) наявність відособленої території;
- б) суверенітет;
- в) наявність апарату управління та примусу;
- г) взаємна відповідальність держави і особи;
- д) наявність законодавства.

33. Не належить до державних символів:

- а) державний герб;
- б) державний прапор;
- в) державний гімн;
- г) державні свята;
- д) усе перераховане є державними символами.

34. Громадянство — це:

- а) постійний політико-правовий зв'язок особи з державою;
- б) участь особи в управлінні державою;
- в) сукупність прав та обов'язків мешканця певної території;
- г) взаємозв'язок вищих органів влади з підлеглими;
- д) право проживання особи на території держави.

35. Який із наведених видів юридичної відповідальності за

характером санкцій є найбільш суворим?

- а) дисциплінарна відповідальність;
- б) адміністративна відповідальність;
- в) кримінальна відповідальність;
- г) суспільна відповідальність;
- д) цивільно-правова відповідальність.

36. Назвіть елемент правової норми, в якому міститься правило поведінки, яке вона встановлює

- а) презумпція;
- б) гіпотеза;
- в) диспозиція;
- г) преюдиція;
- д) санкція.

37. Назвіть органи, які мають право давати офіційне тлумачення правових норм

- а) Конституційний Суд України;
- б) депутати Верховної Ради України;
- в) адвокатура України;
- г) органи внутрішніх справ України;
- д) Прокуратура України.

38. Підберіть поняття до визначення: «Загальне правило поведінки людей, яке є взірцем, еталоном, масштабом, котрим вони повинні керуватися»

- а) норма;
- б) індивідуальний припис;
- в) наказ;
- г) правовий прецедент;
- д) стандарт.

39. Яке поняття визначає така дефініція: «Суспільні відносини, учасники яких є носіями прав і обов'язків, що встановлені нормами права»?

- а) правопорушення;
- б) правовідносини;
- в) механізм правового регулювання;
- г) правопорядок;
- д) громадський порядок.

40. Які засоби впливу на поведінку людей закріплюються в нормах права?

- а) декларації, заклики;
- б) заборони, дозволи, позитивні зобов'язання;
- в) моральні сентенції, політичні програми;
- г) релігійні догми;
- д) корпоративні правила.

41. Як зветься вступна частина нормативно-правового акту?

- а) гіпотеза;
- б) преюдиція;
- в) преамбула;
- г) анотація;
- д) епілог.

42. Вкажіть різновид систематизації законодавства, за якого зведення нормативних, матеріалів робиться за хронологічним, предметним та іншими критеріями

- а) консолідація;
- б) кодифікація;
- в) інкорпорація;
- г) імплементація;
- д) варіанти б) і г).

43. Яким із названих суб'єктів належить право законодавчої ініціативи?

- а) депутати Верховної Ради України;
- б) голова Уряду України;
- в) міністр освіти України;
- г) Рада юстиції;
- д) Верховний Суд України.

44. Назвіть основні функції права

- а) регулятивна;
- б) охоронна;
- в) виховна;
- г) ідеологічна;
- д) усі перелічені.

45. Назвіть елементи, які входять до складу правопорушення

- а) об'єкт;
- б) суб'єкт;
- в) об'єктивна сторона;
- г) суб'єктивна сторона;
- д) усі перелічені.

46. З яких елементів утворюється система права?

- а) правова норма;
- б) інститут права;
- в) галузь права;
- г) нормативно-правовий акт;
- д) варіанти а), б), в).

47. Який елемент правової норми передбачає умови її застосування?

- а) гіпотеза;
- б) преюдиція;
- в) преамбула;
- г) диспозиція;
- д) санкція.

48. Норми якої галузі права регулюють майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини?

- а) земельне право;
- б) фінансове право;
- в) цивільне право;
- г) кримінальне право;
- д) міжнародне право.

49. Співвідношення понять «законність» і «правопорядок» можна виразити так:

- а) законність є результатом правопорядку;
- б) правопорядок є результатом законності;
- в) правопорядок — одна з юридичних гарантій законності;
- г) законність — це правопорядок у дії.

50. Який нормативний акт має вищу юридичну силу?

- а) постанова Уряду; б) закон;
- в) указ Президента;
- г) відомчий акт.

РОЗДІЛ II. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Тема 1. Адміністративне право як галузь національного права

План:

- 1. Адміністративне право як галузь права.**
- 2. Предмет адміністративного права.**
- 3. Метод адміністративного права.**
- 4. Система адміністративного права.**
- 5. Адміністративне право та інші галузі права.**
- 6. Поняття, види та особливості адміністративно-правових норм.**
- 7. Джерела адміністративного права.**
- 8. Адміністративно-правові відносини.**

1. Адміністративне право як галузь права

Адміністративне право є самостійною галуззю права, що характеризується високою мобільністю, комплексним характером. Адміністративне право посідає особливе місце в системі права та відрізняється від інших галузей права предметом і методом правового регулювання.

Адміністративне право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що формуються під час забезпечення органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також в процесі публічного адміністрування в сферах соціально-економічного й адміністративно-політичного розвитку та охорони громадського порядку.

2. Предмет адміністративного права

Якщо вести мову про предмет правового регулювання, слід зосередити увагу на тих суспільних відносинах, на врегулювання яких спрямовані норми відповідної галузі. Якщо раніше адміністративне право традиційно розглядалось, як система норм, спрямована на врегулювання відносин у галузі державного управління, то сьогодні його роль і призначення істотно змінилися.

Предметом адміністративного права є суспільні відносини, що формуються:

- у процесі публічного адміністрування економічної, соціально-культурної та адміністративно-політичної галузей, а також під час реалізації повноважень органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та деякими іншими недержавними інституціями – делегованих органами виконавчої влади повноважень;
- у процесі діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо забезпечення реалізації та захисту в адміністративному порядку прав і свобод громадян, надання їм, а також юридичним особам різноманітних адміністративних

(управлінських) послуг;

- у процесі внутрішньої організації та діяльності апаратів усіх державних органів, адміністрацій державних підприємств, установ та організацій, а також у зв'язку з проходженням державної служби або в органах місцевого самоврядування;
- у зв'язку з реалізацією юрисдикції адміністративних судів і поновлення порушених прав громадян та інших суб'єктів адміністративного права;
- під час застосування заходів адміністративного примусу, включаючи адміністративну відповідальність щодо фізичних і юридичних осіб.

3. Метод адміністративного права

Будь-яку галузь характеризує і своєрідний *метод правового регулювання* як сукупність способів, засобів, прийомів, що використовуються законодавцем для забезпечення регулюючої дії норм адміністративного права.

В адміністративному праві використовуються способи регулювання, що властиві обом загальним методам правового регулювання – імперативному та диспозитивному. Для адміністративного права характерні такі методи правового регулювання:

- *метод влади – підпорядкування (субординації)* або метод прямого розпорядництва, коли одна сторона відносин є юридично владною, а інша – юридично підвладною (наприклад, відносини між податковою адміністрацією та платниками податків, між інспектором ДАІ та учасниками дорожнього руху);
- *метод рекомендацій* – рекомендації суб'єкта відносин здобувають правову силу за умови прийняття її іншим учасником;
- *метод узгодження (координації)* – він регулює відносини між учасниками, які не перебувають між собою у підпорядкуванні;
- *метод рівності* – означає, що суб'єкти, які знаходяться на одному рівні державного механізму, здійснюють спільні дії у формі адміністративного договору.

4. Система адміністративного права

Система адміністративного права – це його внутрішня структура. Традиційно вважається, що адміністративне право складається із *Загальної* та *Особливої* частин.

Загальна частина об'єднує норми, які регулюють (визначають):

- загальні принципи державного управління;
- правове становище суб'єктів адміністративного права;
- форми і методи управлінської діяльності;
- адміністративно-правові режими;
- адміністративну відповідальність;
- адміністративний процес;
- засоби забезпечення законності і дисципліни в державному

управлінні.

Особлива частина включає норми, які регулюють управління у окремих галузях народного господарства (економіці, сільському господарстві, транспорті, підприємницькій діяльності, адміністративно-політичній діяльності, міжгалузеве управління тощо).

Останнім часом в літературі виділяють додатково й *Спеціальну* частину, яка об'єднує норми, що регулюють адміністративно-правову діяльність суб'єктів управління конкретними сферами (адміністративна діяльність органів митного контролю, органів внутрішніх справ тощо).

Зміст частин взаємопов'язаний і складає єдине ціле.

5. Адміністративне право та інші галузі права

Адміністративне право, зберігаючи своєрідність, виражену в його предметі і методі, тісно взаємодіє практично з усіма існуючими галузями права. Воно охоплює своїм регулюючим впливом найрізноманітніші сфери суспільних відносин.

Спробуємо показати співвідношення адміністративного права з деякими галузями права.

1. *Адміністративне та конституційне право.* Конституційні норми є основоположними, базовими для адміністративного права, в сфері якого вони знаходять свою конкретизацію, практичне втілення. Спостерігаються відмінності у методі правового регулювання. Конституційне право регулює відносини, які перебувають у статичному стані. Адміністративне право – регулює відносини ті ж самі, але в їхньому розвитку, у стані реалізації.
2. *Адміністративне та трудове право.* Зближує правові галузі, нерівноправність статусу суб'єктів їх правовідносин: одна сторона наділена владно-організаційними повноваженнями щодо іншої. Отже, методи правового регулювання адміністративно-правових та трудових відносин є тотожними. Розбіжності спостерігаються у предметах правового регулювання. Трудове право регулює трудові відносини учасників, т.п. відносини трудового процесу. Адміністративне право – управлінські аспекти трудової діяльності, тобто управління та організація трудового процесу. Норми трудового права визначають статус службовців як учасників трудового процесу, а норми адміністративного права – державно-службові відносини.
3. *Адміністративне та фінансове право.* Спостерігається схожість у методах правового регулювання й розбіжність у предметах правового регулювання. Фінансове право регулює відносини, які складаються у процесі мобілізації, розподілу, перерозподілу та використання коштів, що становлять національний дохід держави. Адміністративне ж право регулює державні процедурні правила розв'язання фінансових справ, організаційні структури, форми

фінансових відносин тощо.

Таким чином, фінансове право регулює відносини щодо розподілу фінансів, а адміністративне право – організаційні питання роботи фінансових органів, тобто фінансове право регулює фінансові відносини як особливий різновид економічних відносин, а адміністративне право – управлінські відносини в галузі фінансів.

4. *Адміністративне право та цивільне право.* Галузі різняться характером інтересу, що лежить в основі тих або інших правовідносин. Якщо переважає публічний інтерес, правовідносини відносяться до публічного права, якщо приватний - до приватного права. Адміністративне право складова публічного права, цивільне право – приватного права. Спостерігається деяка схожість у предметі правового регулювання, оскільки обидві галузі регулюють відносини майнового характеру. Проте, норми адміністративного права регулюють відносини майнового характеру по управлінню державним майном, адміністративно-правову діяльність з організаційно-владного розпорядження майном. Більш суттєві розбіжності спостерігаються у методах правового регулювання. Сторони цивільно-правових відносин рівноправні, сторони адміністративно-правових відносин підпорядковані одна одній.
5. *Адміністративне право та земельне, аграрне, природоресурсне, митне, податкове право тощо.* Співвідношення полягає в тому, що значна частина відносин, які регулюються нормами зазначених галузей, регулюється нормами адміністративного права і притаманними йому методами.

6. Поняття, види та особливості адміністративно-правових норм

Адміністративно-правова норма – це формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене та охоронюване державою, метою якого є регулювання суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у сфері забезпечення органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також в процесі державного і самоврядного управління в сферах соціально-економічного й адміністративно-політичного розвитку та охорони громадянського порядку.

Особливості адміністративно-правових норм:

- 1) в них закріплюються приписи щодо адміністрування, державного контролю, нагляду, внутрішньоорганізаційної діяльності;
- 2) метод впливу норм на суспільні відносини має, переважно, імперативний характер;
- 3) виконання приписів норм гарантується державою за допомогою системи засобів організаційно-роз'яснювального та суспільно-примусового характеру;
- 4) системність норм адміністративного права.

Види адміністративно-правових норм:

1) за спрямованістю змісту:

- ті, що закріплюють порядок створення і правовий режим суб'єктів правовідносин;
- ті, що визначають форми і методи діяльності суб'єкту адміністрування;
- ті, що встановлюють порядок проходження публічної служби;
- ті, що визначають способи і порядок забезпечення законності діяльності суб'єктів публічної адміністрації;
- ті, що регулюють засади адміністративно-правового регулювання окремими галузями народного господарства;
- ті, що визначають права, обов'язки громадян у сфері публічного адміністрування;
- ті, що визначають підстави притягнення до адміністративної відповідальності та процедурні питання її реалізації.

2) за функціональним призначенням:

- регулятивні;
- правоохоронні;

3) за формою припису:

- зобов'язуючі (приписні) – зобов'язують здійснити певні дії;
- заборонні – забороняють вчиняти ті чи інші дії;
- дозвільні (управомочні, повноважні, диспозитивні) – управомочують діяти в рамках вимог норми, вчиняти активні дії;
- стимулюючі (заохочувальні) – забезпечують вплив на поведінку учасників правовідносин за допомогою засобів морального та матеріального характеру;
- рекомендаційні – надають учасникам правовідносин можливість пошуку найоптимальнішого варіанту поведінки.

4) за адресатами:

- для органів виконавчої влади;
- для інших державних органів;
- для державних службовців;
- для державних підприємств, установ, організацій;
- для недержавних підприємств, установ, організацій;
- для громадян, іноземних громадян, осіб без громадянства;

або ж :

- для приватних осіб;
- для публічних осіб (суб'єктів публічної адміністрації);

5) *за змістом:*

- матеріальні;
- процесуальні.

6) *за межами дії:*

- у просторі;
- у часі;
- за колом осіб.

7) *за ступеням загальності:*

- загальні;
- міжгалузеві;
- місцеві (локальні).

8) *за повнотою викладення змісту:*

- визначені (абсолютно визначені, відносно визначені);
- відсильні;
- бланкетні.

9) *за юридичною силою нормативних актів, у яких норми зафіксовані:*

- що містяться у законах;
- що містяться в указах, розпорядженнях;
- що містяться в постановах;
- що містяться в рішеннях;
- що містяться в наказах;
- що містяться в інструкціях тощо.

Більшість адміністративно-правових норм мають імперативний характер, який проявляється у:

- прямих приписах, які зобов'язують суб'єкта діяти тільки певним чином без можливості вибору варіанту поведінки;
- у обов'язковій державній реєстрації в органах виконавчої влади;
- у наданні суб'єктові права вибору варіанту поведінки, проте не переступаючи меж поведінки, визначених нормою.

Структура адміністративно-правових норм:

Структура адміністративно-правової норми – це її внутрішня побудова, визначений порядок взаємозв'язку, взаємообумовленості і взаємозалежності складових частин норми.

Адміністративно-правові норми складаються із гіпотези, диспозиції і санкції.

Гіпотеза – частина норми, яка вказує на фактичні умови, за наявності яких норма застосовується. Гіпотезу можна назвати юридичним фактом.

Наприклад: досягнувши 16-річного віку, громадянин зобов'язаний отримати паспорт; особи чоловічої статі, досягши 18-річного віку, зобов'язані з'явитися на призовий пункт тощо.

Диспозиція – частина норми, в якій сформульоване саме правило поведінки (обов'язок отримати паспорт, подати до податкової адміністрації декларацію про доходи).

Санкція – частина норми, в якій вказується на захід впливу з боку держави у випадку порушення правил передбачених нормою.

Проте, класична структура норми зустрічається досить рідко. Як правило, зустрічається двочленна структура норми (гіпотеза і диспозиція), а санкція передбачається в інших нормах (як правило, у КпАП України тощо).

7. Джерела адміністративного права

Джерела адміністративного права – це зовнішні форми вираження адміністративно-правових норм.

Адміністративне право регулює значну кількість суспільних відносин різноманітного обсягу. Саме це і зумовлює чисельність джерел адміністративного права. Джерела адміністративного права, можна сказати, складають певну систему в якій можна виділити:

1. Конституцію України від 28 червня 1996 року;
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення (КпАП) від 7 грудня 1984 року зі змінами та доповненнями;
3. Кодекс адміністративного судочинства України (КАС) від 6 липня 2005 року;
4. Певні положення Митного кодексу України (МК) від 11 липня 2002 р., Податкового кодексу України (ПК) від 2 грудня 2010 р.;
5. Закони України (наприклад, “Про державну службу”, “Про звернення громадян”, “Про освіту”, “Про громадські об’єднання”, “Про засади запобігання та протидії корупції”, «Про дипломатичну службу» тощо);
6. Постанови та розпорядження Верховної Ради України;
7. Укази та розпорядження Президента України;
8. Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України;
9. Накази, інструкції керівників міністерств, інспекцій, служб, агенств, органів виконавчої влади зі спеціальним статусом;
10. Накази керівників державних підприємств, установ, організацій;
11. Нормативні акти місцевих державних адміністрацій (розпорядження, накази);
12. Нормативні акти місцевих рад та їх виконавчих органів (рішення, розпорядження);
13. Міжурядові угоди, ратифіковані Верховною Радою України;
14. Акти союзного законодавства, якщо вони не суперечать Конституції та законодавству України до прийняття аналогічних документів органами України.

8. Адміністративно-правові відносини

Адміністративно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, суб'єкти яких наділені правами і обов'язками у сфері забезпечення органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також в процесі публічного адміністрування в сферах соціально-економічного й адміністративно-політичного розвитку та охорони громадянського порядку.

Особливості адміністративно-правових відносин:

- 1) вони виникають у сфері виконавчої, тобто владно-організаційної діяльності;
- 2) ці відносини виникають у зв'язку з діяльністю органів публічної адміністрації;
- 3) для них притаманною є наявність обов'язкового суб'єкта – органа публічної адміністрації;
- 4) цей обов'язковий суб'єкт діє завжди владно, отже відносини є публічно-владними;
- 5) відносини можуть виникати з ініціативи будь-якої із сторін, при цьому згода іншої сторони не є обов'язковою;
- 6) відносини між учасниками відносин розглядаються, як правило, у позасудовому порядку;
- 7) у випадку порушення однією із сторін вимог адміністративно-правових норм, вона відповідає перед державою у особі її органів (як правило, органів виконавчої влади).

Види адміністративно-правових відносин:

- 1) *залежно від функцій, які виконуються:*
 - регулятивні;
 - правоохоронні;
- 2) *за адміністративно-правовим статусом суб'єктів, що беруть участь у правовідносинах:*
 - між вищестоящими і нижчими суб'єктами (вертикальні);
 - між непідпорядкованими суб'єктами адміністрування (горизонтальні);
 - між органами публічної адміністрації і підпорядкованими підприємствами, установами, організаціями;
 - між органами публічної адміністрації і непідпорядкованими підприємствами, установами, організаціями.
 - між органами публічної адміністрації і структурами місцевого самоврядування;
 - між органами публічної адміністрації і об'єднаннями громадян;
 - між органами публічної адміністрації і громадянами;

- 3) *залежно від галузевої залежності:*
 - матеріальні;
 - процесуальні;
- 4) *за змістом:*
 - у сфері загального адміністрування;
 - у сфері галузевого адміністрування;
 - у сфері міжгалузевого адміністрування;
- 5) *за галузевою діяльністю:*
 - у галузі економіки;
 - у галузі адміністративно-політичній;
 - у галузі соціально-культурній.
- 6) *за направленістю:*
 - зовнішні;
 - внутрішні;
- 7) *за механізмом захисту:*
 - що захищаються у судовому порядку;
 - що захищаються у адміністративному порядку;
- 8) *за способом регулювання:*
 - функціональні;
 - територіальні;
- 9) *за майновою належністю:*
 - майнові;
 - немайнові;
- 10) *за характером взаємодії суб'єктів відносин:*
 - субординації;
 - координації тощо.

Для виникнення, зміни чи припинення адміністративно-правових відносин потрібна наявність юридичних фактів. При цьому юридичні факти як підстава виникнення, зміни або припинення адміністративно-правових відносин, поділяються на:

- 1) *за наслідками, що настали:*
 - правоутворювальні – спричиняють виникнення адміністративно-правових відносин (подання скарги, укладення адміністративного договору тощо);
 - правозмінювальні – спричиняють зміну вже існуючих адміністративно-правових відносин (зміна адміністративного стягнення, переведення державного службовця на іншу посаду);
 - правоприпинювальні – спричиняють припинення адміністративно-правових відносин (виконання адміністративного стягнення, проведення реєстрації, отримання дозволу тощо);
- 2) *за наявністю або відсутністю зв'язку факту з волею суб'єкта:*
 - діяння – це вольова поведінка суб'єкта правовідносин (дія або бездіяльність); за своїм характером діяння може бути *правомірним*, тобто відповідати нормам адміністративного права (видання актів суб'єктами публічної адміністрації, подання звернення громадянами, призначення

перевірок тощо) та *неправомірним* – порушення норм адміністративного права (ухилення від державної адміністрації, порушення правил дорожнього руху, бездіяльність посадових осіб органів публічної адміністрації тощо);

– *подія* – явище, яке спричиняє виникнення, зміни або припинення адміністративно-правових відносин, але не залежить від волі суб'єктів таких правовідносин (наприклад, смерть особи, яка притягається до адміністративної відповідальності припиняє деліктні відносини).

Адміністративно-правові відносини традиційно складаються із: суб'єктів, об'єктів та змісту.

Суб'єкт адміністративно-правових відносин – учасник адміністративно-правових відносин, який має конкретні права та обов'язки у сфері публічного адміністрування. Обов'язковим учасником адміністративно-правових відносин завжди є суб'єкт, наділений владними повноваженнями (органи публічної адміністрації, посадові особи органів публічної адміністрації, державні організації, наділені державно-владними повноваженнями, тощо). Традиційно всіх суб'єктів поділяють на:

– *індивідуальних* – фізичні особи, наділені різним адміністративно-правовим статусом (громадяни України, іноземці, особи без громадянства, біженці, посадові особи тощо);

– *колективних* – юридичні особи, наділені адміністративно-правовим статусом (об'єднання громадян, підприємства, установи, організації, суб'єкти публічної адміністрації).

Об'єкт адміністративно-правових відносин – те, заради чого виникають правовідносини, це- матеріальні, духовні та інші соціальні цінності.

Зміст адміністративно-правових відносин – сукупність юридичних прав (міра дозволеної поведінки, що визначається державою) та обов'язків (міра необхідної поведінки, яка забезпечується державою) суб'єктів правовідносин.

Тема 2. Суб'єкти адміністративного права

План:

- 1. Поняття та загальна характеристика суб'єктів адміністративного права.**
- 2. Громадяни як суб'єкти адміністративного права.**
- 3. Президент України як суб'єкт адміністративного права.**
- 4. Органи виконавчої влади як суб'єкти адміністративного права.**
- 5. Державні службовці як суб'єкти адміністративного права.**
- 6. Об'єднання громадян як суб'єкти адміністративного права.**

1. Поняття та загальна характеристика суб'єктів адміністративного права

Суб'єкт адміністративного права – юридична чи фізична особа, яка є носієм прав і обов'язків у сфері публічного адміністрування, передбачених адміністративно-правовими нормами, та має здатність надати права реалізовувати, а покладені обов'язки – виконувати.

Обов'язковою умовою визнання особи (юридичної чи фізичної) суб'єктом адміністративного права є наявність у неї елементів адміністративної правосуб'єктності.

У адміністративному праві необхідно розрізняти *загальну* та *спеціальну* правосуб'єктність.

Загальна правосуб'єктність – наявність у суб'єкта типових прав, обов'язків та можливості їх використання незалежно від зовнішніх чинників. Обсяг загальної правосуб'єктності однаковий в межах таких категорій суб'єктів, як фізичні та юридичні особи.

Спеціальна правосуб'єктність – наявність у суб'єкта специфічних прав, обов'язків та можливості їх використання залежно від ряду зовнішніх чинників. Обсяг спеціальної правосуб'єктності не є однаковим або сталим: він залежить від волі суб'єкта, його виду, характеристик тощо.

Загальна та спеціальна правосуб'єктність мають наступні елементи – *правоздатність* та *дієздатність*.

Правоздатність – це здатність мати суб'єктивні права та обов'язки, передбачені нормами адміністративного права.

Суб'єктивні права в сфері публічного адміністрування – це надана і гарантована державою, а також закріплена в адміністративно-правових нормах міра можливої (дозволеної) поведінки в правовідносинах, що забезпечена кореспондуючим зобов'язанням іншого суб'єкта правовідносин, у відповідній сфері суспільних відносин.

Суб'єктивні юридичні обов'язки нерозривно пов'язані з правами і не можуть існувати відокремлено одне від одного, оскільки право одного суб'єкта не може бути реалізоване окремо від виконання обов'язку іншим суб'єктом.

Адміністративна дієздатність – це здатність своїми діями (або бездіяльністю) набувати та реалізовувати права, створювати для себе або інших суб'єктів обов'язки і їх виконувати.

Судом також визнаються *недієздатними* громадяни, які внаслідок душевної хвороби або психічного розладу не можуть розуміти значення своїх дій та керувати ними. Звичайно, такі особи не володіють адміністративною правосуб'єктністю, а отже не можуть бути суб'єктами адміністративного права.

Здатність самотійно нести відповідальність за правопорушення в адміністративно-правовій науці визначається як *деліктоздатність*.

2. Громадяни як суб'єкти адміністративного права

Права та обов'язки громадян у сфері публічного адміністрування. Відповідно до Конституції людина, її права й свободи є найвищою соціальною цінністю. Визнання, дотримання й захист прав і свобод людини й громадянина — обов'язок держави. Кожен громадянин України володіє на її території всіма правами і свободами й несе рівні з іншими обов'язки, передбачені Конституцією.

Ці конституційні положення є базовими для адміністративно - правового статусу громадян, що визначається нормами конституційної, адміністративної й

інших галузей права шляхом надання громадянам прав, свобод і покладання на них обов'язків у сфері публічного адміністрування, а також встановлення відповідальності громадян перед державою.

За своєю юридичною природою права, свободи, обов'язки й відповідальність громадян у сфері публічного адміністрування нічим не відрізняються від інших прав, свобод, обов'язків і відповідальності, якими громадяни володіють у всіх галузях економічного політичного, соціального й культурного життя. Всі громадяни України рівні перед законом незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, переконань, віросповідання, участі у громадських об'єднаннях, роду й характеру занять, місця проживання й інших обставин.

Обсяг і зміст адміністративної правоздатності визначається законами й прийнятими на їх основі актами адміністрування, у яких містяться відповідні норми адміністративного права.

Конкретний обсяг прав, свобод і обов'язків громадян у сфері публічного адміністрування визначається рядом обставин: вік, стан здоров'я, наявність освіти тощо. Наприклад, родинні відносини можуть бути підставою для обмеження права на зайняття посади у державному органі.

Громадяни України, реалізуючи свої права, свободи й виконуючи покладені на них обов'язки в сфері публічного адміністрування, вступають в адміністративно-правові відносини з суб'єктами публічної адміністрації та їхніми підрозділами й посадовими особами, а також з іншими суб'єктами адміністративного права.

Права громадян поділяють за ступенем можливості їх реалізації на абсолютні й відносні.

Абсолютними вважаються такі права, реалізація яких залежить лише від волевиявлення громадянина. До них, наприклад, належить право громадян:

брати участь в адмініструванні справ держави як безпосередньо, так і через своїх представників;

на вступ до загальноосвітньої школи;

на особисту недоторканність;

звертатися особисто, а також направляти індивідуальні й колективні звернення до державних органів і органів місцевого самоврядування;

на відшкодування державою шкоди, заподіяної незаконними діями (або бездіяльністю) суб'єктів публічної адміністрації або їх посадових осіб.

Відносними є такі права, реалізація яких залежить не тільки від волевиявлення громадян, але також від наявності фактичних можливостей для їх реалізації в цьому місці і в цей час. До них, наприклад, належать право громадян на вступ до вищого навчального закладу; на керування транспортним засобом (залежить від стану здоров'я, результатів складання іспитів).

Обов'язки громадян розрізняють за тим самим принципом.

Абсолютні обов'язки — це ті обов'язки, які покладені на громадянина в сфері публічного адміністрування та виконання яких не залежить від будь-яких обставин, оскільки зумовлене нормами чинного законодавства. До таких обов'язків можна віднести: загальний обов'язок дотримуватись закону,

сплачувати податки, не завдавати шкоди природі, культурним та історичним пам'яткам, а також досить важливий обов'язок не зловживати своїми правами, тим самим порушуючи права інших суб'єктів.

Відносні обов'язки — не обов'язки громадян в сфері публічного адміністрування, виконання яких залежить від ряду чинників, які можуть стосуватись або волевиявлення громадянина (вступ до ВНЗ — обов'язки абітурієнта; вступ на державну службу — обов'язки, визначені Законом "Про державну службу"), або певними обставинами (в період надзвичайного стану — обов'язок обмежити пересування тощо).

Права й обов'язки громадян у сфері публічного адміністрування поділяються також на загальні й спеціальні.

Загальні права и обов'язки громадян поширюються на всі галузі й сфери публічного адміністрування. Загальними правами громадян, наприклад, є: право на участь у публічному адмініструванні й право на оскарження дій державних органів і посадових осіб, що порушують права й свободи громадян. Прикладами загальних обов'язків громадян можуть слугувати: дотримання законів, підзаконних актів, трудової дисципліни; своєчасна сплата встановлених законом податків і зборів.

Спеціальні права й обов'язки — це права й обов'язки громадян у тій або іншій сфері, галузі або групі галузей публічного адміністрування. Наприклад, у сфері економіки кожен громадянин має право на вільне використання своїх здібностей і майна для підприємницької й іншої, не забороненої законом економічної діяльності.

Адміністративно-правовий статус іноземців та осіб без громадянства

Термін "фізична особа" є узагальнюючим й передбачає зосередження уваги на громадянах України, іноземних громадянах та особах без громадянства.

Згідно з чинним законодавством *іноземець* — це особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Особа без громадянства — це особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Іноземці та особи без громадянства користуються національним режимом, тобто мають ті самі права і свободи та виконують ті ж обов'язки, що і громадяни України, за винятком певних обмежень, визначених Конституцією, законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Права іноземців та осіб без громадянства:

1. Право на інвестиційну, зовнішньоекономічну та інші види господарської діяльності, передбачені законодавством України.

При цьому вони мають такі самі права і обов'язки, що і громадяни України, якщо інше не впливає з Конституції та законів України.

2. Право на трудову діяльність.

Іноземці та особи без громадянства мають рівні з громадянами України права та обов'язки в трудових відносинах, якщо інше не передбачено законодавством України та міжнародними договорами України. Зокрема, право на державну службу, службу в органах місцевого самоврядування для цієї категорії суб'єктів обмежені. Іноземці та особи без громадянства, які прибули в Україну для працевлаштування на визначений строк, можуть займатися трудовою діяльністю відповідно до одержаного у встановленому порядку дозволу на працевлаштування.

3. Право на відпочинок.

Іноземці та особи без громадянства мають право на відпочинок нарівні з громадянами України.

4. Право на охорону здоров'я.

5. Право на соціальний захист.

Іноземці та особи без громадянства мають право на соціальний захист, в тому числі на одержання пенсії та інших видів соціальної допомоги відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України. У разі, коли для призначення пенсії потрібен певний стаж роботи, іноземцю та особі без громадянства на підставах і в порядку, встановлених законодавством України і міжнародними договорами України, може зараховуватися стаж роботи за кордоном.

6. Право на житло.

Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, мають право на підставах і в порядку, встановлених для громадян України, одержати житлове приміщення, якщо інше не передбачено законодавством України.

7. Майнові та особисті немайнові права.

Іноземці та особи без громадянства можуть відповідно до законодавства України мати у власності будь-яке майно, успадковувати і заповідати його, а також мати особисті немайнові права. В той же час таке право не є абсолютним, і щодо окремих видів майна законодавством можуть встановлюватись певні обмеження (наприклад, щодо права власності на землю).

8. Право на освіту.

9. Право на користування досягненнями культури.

Іноземці та особи без громадянства мають право на користування досягненнями культури нарівні з громадянами України і зобов'язані дбайливо ставитися до пам'яток історії та культури, інших культурних цінностей.

10. Право на участь із об'єднаннях громадян.

Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, мають право вступати на загальних з громадянами України підставах до об'єднань громадян, якщо інше не передбачено законами України і якщо це передбачено статутами цих об'єднань. Іноземці та особи без громадянства не можуть бути членами політичних партій України.

11. Право на свободу совісті. Іноземцям та особам без громадянства гарантується право на свободу совісті нарівні з громадянами України.

12. Права у шлюбних і сімейних відносинах. Іноземці та особи без громадянства можуть укладати і розривати шлюби з громадянами України та іншими особами відповідно до законодавства України. Вони мають рівні з громадянами України права і обов'язки у шлюбних і сімейних відносинах.

13. Гарантії особистих прав.

Законодавством України іноземцям та особам без громадянства гарантуються недоторканність особи, житла, невтручання в особисте і сімейне життя, таємниця листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, повага до їх гідності нарівні з громадянами України.

14. Пересування на території України і вибір місця проживання. Іноземці та особи без громадянства можуть вільно пересуватися на території України і обирати місце проживання в ній відповідно до порядку, встановленого Кабінетом Міністрів України.

15. Право на судовий захист своїх прав.

Обов'язки іноземців та осіб без громадянства:

Іноземці та особи без громадянства зобов'язані поважати та дотримуватись Конституції і законів України, шанувати традиції та звичаї народу України.

Іноземці та особи без громадянства обкладаються податками і зборами відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України.

Обмеження для іноземців та осіб без громадянства:

1. Не можуть обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

2. Не можуть брати участь у референдумах.

3. Набувати статусу державного службовця.

4. Бути членами політичних партій.

5. Перебувати на військовій службі. На іноземців та осіб без громадянства не поширюється загальний військовий обов'язок.

6. Не можуть мати доступу до інформації, яка містить ознаки державної таємниці.

Відповідальність іноземців та осіб без громадянства

Іноземці та особи без громадянства, які вчинили злочин, адміністративні або інші правопорушення, несуть відповідальність на загальних підставах.

Окрім визначених законодавством загальних заходів державного примусу (адміністративних стягнень, кримінальних покарань), до «вказаних осіб можуть застосовуватись і такі заходи державного примусу:

- скорочення терміну тимчасового перебування в Україні;
- видворення за межі України.

Особливості адміністративно-правового статусу біженців

Питання, пов'язані з правовим статусом біженців, регулюються Конституцією України, Законом України від 21 червня 2001 р. "Про біженців", іншими нормативно-правовими актами, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Біженець — це особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Біженець не може бути висланий або примусово повернутий до країн, де його життя або свободі загрожує небезпека через його расу, віросповідання (релігію), національність, громадянство (підданство), належність до певної соціальної групи або політичні переконання, за винятком осіб, засуджених в Україні за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Особа, якій надано статус біженця, має рівні з громадянами України права на:

- пересування, вільний вибір місця проживання; вільне залишення території України, за винятком обмежень, які встановлюються законом;
- працю;
- господарську діяльність, яка не заборонена законом;
- охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування;
- відпочинок;
- освіту;
- свободу світогляду і віросповідання;
- направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів;
- володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;
- оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;
- звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- правову допомогу;
- права у шлюбних та сімейних відносинах;
- на соціальний захист (одержання грошової допомоги, пенсії, субсидії та інших видів соціального забезпечення).

3. Президент України як суб'єкт адміністративного права

Згідно із Конституцією Президент України є головою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Конституції).

Звичайно, усі повноваження Президента України так чи інакше пов'язані з публічною адміністрацією, оскільки мета діяльності Президента України при реалізації будь-яких його повноважень збігається з метою реалізації самої

публічної адміністрації - забезпечення законності, прав та свобод громадян.

Повноваження, які безпосередньо спрямовані на реалізацію функцій публічної адміністрації:

Кадрові повноваження:

- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях;
- приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
- призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр - міністра України, припиняє його повноваження та приймає рішення про його відставку;
- призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;
- призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України;
- призначає половину складу Ради Національного банку України;
- призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України;
- утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр - міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;
- призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
- присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;
- очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- призначає третину складу Конституційного Суду України.

Забезпечувальні повноваження:

- створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України для здійснення своїх повноважень, консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;
- призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією;
- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
- приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації - з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;
- приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;
- забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;
- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньоекономічною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- приймає рішення про визнання іноземних держав.

Контрольні повноваження:

- скасовує акти Кабінету Міністрів України;
- скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
- припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією;
- призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції відповідно до ст. 156 Конституції, оголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

Президент України є:

Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України;

Головою Ради національної безпеки і оборони України.

Для забезпечення належної діяльності Президента України створюється ціла мережа допоміжних органів, які сприяють реалізації покладених на Президента України повноважень, а саме:

спеціалізований орган, який займається забезпеченням реалізації президентських повноважень — Адміністрація Президента;

консультативно-дорадчі органи при Президентові України (Комітет з економічних реформ, Громадська гуманітарна рада);

інші допоміжні органи та установи, які забезпечують діяльність Президента України (Комісія при Президентові України з питань громадянства, Комісія при Президентові України з питань помилування, Національний інститут стратегічних досліджень).

4. Органи виконавчої влади як суб'єкти адміністративного права

Адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України

Ст. 113 Конституції визначає Кабінет Міністрів України в системі органів публічного адміністрування, як вищий орган у системі органів виконавчої влади, такий, що спрямовує, координує і контролює діяльність міністерств,

інших центральних органів виконавчої влади, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних у місті державних адміністрацій. Кабінет Міністрів є відповідальним перед Президентом України, підконтрольним і підзвітним і Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією.

Чинне законодавство наділяє Кабінет Міністрів України 3 основними функціями адміністрування - спрямування, координації та контролю. Зокрема, Кабінет Міністрів України:

- забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечує проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, податкової, структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку, охорони довкілля, а також розробляє, затверджує і виконує інші державні цільові програми;
- забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності;
- здійснює адміністрування об'єктів державної власності відповідно до закону;
- здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України - колегіальний орган загальної компетенції. Це означає, що Кабінет Міністрів шляхом колективного (колегіального) постановлення рішень здійснює загальне керівництво і координацію діяльності органів галузевої та функціональної компетенції як в системі органів виконавчої влади, так і за її межами, спрямовує та контролює їх діяльність. Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр- міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце - прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр України призначається на посаду Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України.

Інші члени Кабінету Міністрів України призначаються на посаду Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які включаються до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів України. Акти Кабінету Міністрів України нормативного характеру видаються у формі постанов, а акти з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань видаються у формі розпоряджень.

Для забезпечення діяльності Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади створюється постійно діючий орган - *Секретаріат Кабінету Міністрів України*. Основними завданнями Секретаріату є організаційне, експертно-аналітичне, правове, інформаційне, матеріально-технічне та інше забезпечення діяльності Кабінету Міністрів України.

Для забезпечення здійснення своїх повноважень Кабінет Міністрів України може утворювати *тимчасові консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи*. Завдання, склад та організація роботи цих органів визначаються Кабінетом Міністрів України. До участі в роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів можуть залучатися державні службовці, а також народні депутати України, науковці та інші фахівці за їх згодою.

Адміністративно-правовий статус центральних органів виконавчої влади

Центральні органи виконавчої влади займають другий рівень в трирівневій системі органів виконавчої влади.

Відповідно до п. 15 ст. 106 Конституції Президент України за поданням Прем'єр-міністра України утворює, реорганізовує та ліквідовує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади.

До системи центральних органів виконавчої влади України входять міністерства, центральні органи виконавчої влади (служби, агентства, інспекції) та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом. Повноваження центральних органів виконавчої влади поширюються на всю територію України.

Міністерство є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених Президентом України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України.

Міністерство очолює міністр України який є членом Кабінету Міністрів України. Функція забезпечення діяльності міністра та виконання покладених на міністерство завдань покладається на *апарат міністерства* - організаційно поєднану сукупність підрозділів та посад. Керівником апарату міністерства є заступник міністра.

Агентства, служби, інспекції – це центральні органи виконавчої влади, які утворюються для виконання окремих функцій з реалізації державної політики (надання адміністративних послуг, здійснення державного нагляду та контролю, управління об'єктами державної власності, внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів) та діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів.

Служба – це центральний орган виконавчої влади, більшість функцій якого становлять функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам.

Агентство – це центральний орган виконавчої влади, більшість функцій якого становлять функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління.

Інспекція – це центральний орган виконавчої влади, більшість функцій якого становлять контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства.

Адміністративно-правовий статус місцевих органів виконавчої влади

Місцевими органами виконавчої влади є: а) обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації; б) територіальні органи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Домінуючі позиції серед них займають місцеві державні адміністрації.

Виконавчу владу в областях, районах, районах Автономної Республіки Крим, у мм. Києві та Севастополі здійснюють обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Місцеві державні адміністрації є єдиноначальними органами загальної компетенції.

Особливістю здійснення виконавчої влади в місті Києві є те, що міські та районні в місті Києві ради організаційно поєднані з місцевими державними адміністраціями, оскільки останні є одночасно виконавчими комітетами відповідних рад, а голови рад, які за Законом України від 21 травня 1997 р. "Про місцеве самоврядування в Україні" очолюють виконавчі комітети, автоматично призначаються Президентом України головою відповідної місцевої державної адміністрації.

Основні завдання місцевих державних адміністрацій:

виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня;

законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;

виконання державних і регіональних програм соціально - економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин - також програм їх національно-культурного розвитку;

підготовка та виконання відповідних бюджетів;

звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;

взаємодія з органами місцевого самоврядування;

реалізація інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Правовий статус територіальних органів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади визначено Типовим положенням про територіальні органи міністерства та іншого центрального органу виконавчої влади, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 563.

Територіальні органи міністерства та іншого центрального органу виконавчої влади можуть утворюватися в Автономній Республіці Крим, областях, мм. Києві та Севастополі, районах, районах у містах, містах

обласного, республіканського (Автономної Республіки Крим) значення та як міжрегіональні (повноваження яких поширюються на декілька адміністративно-територіальних одиниць) територіальні органи, якщо це передбачено положенням про міністерство та інший центральний орган виконавчої влади.

Територіальні органи підпорядковані відповідному міністерству, іншому центральному органу виконавчої влади, а територіальні органи нижчого рівня — також територіальним органам вищого рівня.

Завданням територіальних органів є реалізація повноважень міністерства та іншого центрального органу виконавчої влади на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Територіальні органи відповідно до покладених на них завдань:

надають адміністративні послуги;

здійснюють державний нагляд (контроль);

управляють об'єктами державної власності в межах, визначених законодавством;

узагальнюють практику застосування законодавства з питань, що належать до їх компетенції, готують та вносять в установленому порядку пропозиції щодо його вдосконалення;

здійснюють інші повноваження, визначені законами України та покладені на міністерство, інший центральний орган виконавчої влади Президентом України.

Особливості адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування

Конституція наділяє громадян України правом безпосереднього і самостійного управління територією, на якій вони проживають. Таке управління має назву "місцеве самоврядування" і визначається як право територіальної громади жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста - самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Особливістю такої форми адміністрування в межах держави є те, що місцеве самоврядування не є формою державного адміністрування, а разом з ним є формою публічного адміністрування.

Згідно Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", можна виділити наступні групи повноважень органів місцевого самоврядування в сфері публічного адміністрування.

Контрольні повноваження:

- заслуховування повідомлень керівників органів внутрішніх справ про їх діяльність щодо охорони громадського порядку на відповідній території, порушення перед відповідними органами вищого рівня питання про звільнення з посади керівників цих органів у разі визнання їх діяльності незадовільною;

- здійснення контролю за дотриманням зобов'язань щодо платежів до місцевого бюджету на підприємствах і в організаціях незалежно від форм власності;

- здійснення відповідно до закону контролю за дотриманням цін і тарифів;

- здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо захисту прав споживачів:

- здійснення в установленому порядку державного контролю за дотриманням законодавства, затвердженої містобудівної документації при плануванні та Забудові відповідних територій; зупинення у випадках, передбачених законом, будівництва, яке проводиться з порушенням містобудівної документації і проектів окремих об'єктів, а також може заподіяти шкоду навколишньому природному середовищу;

- здійснення контролю за дотриманням земельного та природоохоронного законодавства, використанням і охороною земель, природних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення, відтворенням лісів;

- заслуховування звітів голів місцевих державних адміністрацій, їх заступників, керівників управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, бюджету, рішень ради із зазначених питань, а також про здійснення місцевими державними адміністраціями делегованих їм радою повноважень.

Організаційні повноваження:

- прийняття відповідно до законодавства рішень щодо організації проведення референдумів та виборів органів державної влади і місцевого самоврядування;

- сприяння здійсненню інвестиційної діяльності на відповідній території;

- організація охорони, реставрації та використання пам'яток історії і культури, архітектури та містобудування, палацово- паркових, паркових і садибних комплексів, природних заповідників;

- координація на відповідній території діяльності спеціально уповноважених органів публічної адміністрації з охорони природи;

- координація діяльності місцевих органів земельних ресурсів;

- створення умов для належного функціонування митних органів, сприяння їх діяльності;

- забезпечення на відповідній території в межах наданих повноважень реалізації міжнародних зобов'язань України;

- сприяння організації призову громадян на строкову військову та альтернативну (невійськову) службу, а також їх мобілізації, підготовці молоді до служби в Збройних Силах України, організації навчальних (перевірочних) та спеціальних військових зборів;

- здійснення заходів щодо створення належних умов для функціонування пунктів пропуску через Державний кордон України;

- сприяння діяльності органів суду, прокуратури, юстиції, служби безпеки, внутрішніх справ та адвокатури.

Забезпечувальні повноваження:

у сфері захисту прав і свобод людини:

- забезпечення у межах наданих повноважень доступності і безоплатності

освіти та медичного обслуговування на відповідній території, можливості навчання в школах державною та рідною мовою, вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національно-культурні товариства;

- забезпечення відповідно до законодавства пільгових категорій населення лікарськими засобами та виробами медичного призначення;

- забезпечення охорони пам'яток історії та культури, збереження та використання культурного надбання;

- вирішення відповідно до законодавства питань про надання пільг і допомоги, пов'язаних з охороною материнства і дитинства;

- вирішення відповідно до законодавства питань про надання компенсацій і пільг громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, в інших випадках, передбачених законодавством;

- здійснення згідно із законодавством заходів соціального патронажу щодо осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк тощо;

у сфері забезпечення законності, громадської, національної безпеки та оборони:

- організація та контроль прикордонної і прибережної торгівлі;

- сприяння адміністрації Державної прикордонної служби України у підтриманні відповідного режиму на державному кордоні;

- внесення подань до відповідних органів про притягнення до відповідальності посадових осіб, якщо вони ігнорують законні вимоги та рішення рад і їх виконавчих органів, прийняті в межах їх повноважень;

- звернення до суду про визнання незаконними актів органів виконавчої влади, інших органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, які обмежують права територіальної громади, а також повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування;

- вжиття у разі надзвичайних ситуацій необхідних заходів відповідно до закону щодо забезпечення державного і громадського порядку, життєдіяльності підприємств, установ та організацій, рятування життя людей, захисту їх здоров'я, збереження матеріальних цінностей;

- розгляд справ про адміністративні правопорушення, віднесених законом до їх відання; утворення адміністративних комісій та комісій з питань боротьби зі злочинністю, спрямування їх діяльності;

- вирішення відповідно до законодавства спорів з питань містобудування;

- вирішення земельних спорів у порядку, встановленому законом;

- утворення комісій у справах дітей та спостережної комісії, спрямування їх діяльності тощо.

Дозвільно-реєстраційні повноваження:

- розгляд і узгодження планів підприємств, установ та організацій, що не належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, здійснення яких може викликати негативні соціальні, демографічні, екологічні та інші наслідки, підготовка до них висновків і внесення пропозицій до відповідних органів;

- видача ордерів на заселення жилої площі в будинках державних та комунальних організацій тощо.

Серед перелічених повноважень органів місцевого самоврядування є і *власні*, і *делеговані*. Переважна більшість серед них, звичайно, делегованих повноважень, виконання яких має бути обов'язково матеріально-фінансово та організаційно забезпечено державою. У частині виконання делегованих повноважень органи місцевого самоврядування підконтрольні та підзвітні відповідним органам державної влади.

5. Державні службовці як суб'єкти адміністративного права

Служба є одним із напрямів діяльності людства, важливим видом суспільно-корисної праці. У правовій літературі зазначається, що служба в суспільстві поділяється відповідно до існування державних та недержавних організацій на **державну** та **недержавну**. Існує також поділ служби в суспільстві на **публічну** та **цивільну**.

Публічна служба – діяльність на державних політичних посадах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, дипломатична служба, інша державна служба, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування.

Отже, логічним є розуміння державної служби як складової частини, виду публічної служби.

Державна служба – професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їх апараті, щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують за це заробітну плату за рахунок державних коштів.

Загальноприйнятим визнається **поділ державної служби** на цивільну (іноді її визначають як загальнофункціональну) та мілітаризовану. **Цивільна державна служба** пов'язується з виконанням однотипних функцій загального, галузевого та міжгалузевого характеру без виділення принципової специфіки (переважно це служба в апараті органів виконавчої влади). **Мілітаризована державна служба** має багато особливостей, які відображені в нормативно-правових актах, що визначають статус відповідного державного органу (служба в органах внутрішніх справ, Міністерства оборони України, Служби безпеки України, податкових, митних органах та органах, які здійснюють охорону кордонів, тощо). До мілітаризованої служби також відносять службу в інших органах виконавчої влади, де встановлені спеціальні звання: Міністерстві інфраструктури України, Державній казначейській службі України, Антимонопольному комітеті України тощо.

Державний службовець – це особа, яка обіймає певну посаду в державних органах або їх апараті, здійснює на професійній основі діяльність щодо практичного виконання завдань і функцій держави, наділена у зв'язку з цим відповідними службовими повноваженнями і одержує за це заробітну плату за рахунок державних коштів. Поділ державних службовців здійснюється за різними критеріями, залежно від яких виділяють наступні види державних

службовців:

за характером праці, обсягом та характером їх службових повноважень:

- керівники;
- спеціалісти;
- технічні виконавці;

за характером і обсягом владних повноважень:

- посадові особи;
- представники влади;
- адміністративно-допоміжний персонал;
- функціональний (оперативний, основний) персонал;

за видами служби, на якій особи перебувають:

- службовці звичайної (цивільної) служби;
- службовці спеціальної (мілітаризованої) служби;

за розподілом державної влади:

- державні службовці законодавчої влади;
- державні службовці виконавчої влади;
- державні службовці судової влади.

В навчальній та науковій літературі пропонуються й інші варіанти поділу державних службовців.

Проходження державної служби – це сукупність юридичних фактів, пов'язаних з виникненням, зміною та припиненням державно-службових відносин, а саме з прийняттям на державну посаду, службовою кар'єрою та припиненням служби. Цей процес триває постійно і має стадійний характер. Традиційно виділяють наступні стадії (або етапи):

- прийняття на службу;
- просування по службі;
- припинення служби.

Це найпростіший варіант класифікації стадій, які обов'язково проходить працівник під час проходження державної служби. В юридичній літературі виділяють також факультативні (необов'язкові) стадії – переведення на іншу посаду, притягнення до відповідальності, позачергове присвоєння рангу тощо.

Служба в органах місцевого самоврядування – **окремий вид публічної служби**, що підтверджується чинним законодавством, і вона не ототожнюється ані з державною службою, ані зі службою у недержавній сфері. Іноді щодо її позначення використовується термін **муніципальна служба**.

Служба в органах місцевого самоврядування – це професійна, на постійній основі діяльність громадян України, які обіймають посади в органах місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом.

В органах місцевого самоврядування встановлені наступні **види посад**:

- виборні посади, на які особи обираються територіальною громадою;
- виборні посади, на які особи обираються або затверджуються відповідною радою;

- посади, на які особи призначаються сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України.

З прийняттям Закону "Про державну службу" у практику державного будівництва України був запроваджений інститут патронатної служби.

Патронатними службовцями є помічники, консультанти, радники, керівники прес-служб, яких мають право самостійно добирати та приймати на посади Президент України, Голова Верховної Ради України, члени Кабінету Міністрів України та голови місцевих державних адміністрацій.

Дипломатична служба України – це професійна діяльність громадян України, спрямована на практичну реалізацію зовнішньої політики України, захист національних інтересів України у сфері міжнародних відносин, а також прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном.

Дипломатичний працівник є державним службовцем, який виконує дипломатичні або консульські функції в Україні чи за кордоном та має відповідний дипломатичний ранг.

Система органів дипломатичної служби:

Міністерство закордонних справ України (центральный орган виконавчої влади, який забезпечує проведення зовнішньої політики держави і координацію діяльності у сфері зовнішніх відносин України);

представництва Міністерства закордонних справ України на території України (утворюються в регіонах, де є іноземні консульські установи чи представництва міжнародних організацій);

закордонні дипломатичні установи України (дипломатичні представництва та консульські установи України за кордоном є постійно діючими установами України).

У системі органів дипломатичної служби України можуть утворюватися спеціальні місії, а також делегації на сесії міжнародних організацій, статус, завдання та функції яких залежно від рівня місії визначаються Президентом України або Міністром закордонних справ України.

Дипломатичними працівниками можуть бути громадяни України, які мають відповідну фахову вищу освіту, необхідні професійні та ділові якості, володіють державною та іноземними мовами і за станом здоров'я можуть бути направлені у довготермінове відрядження.

Для дипломатичних працівників, які працюють у закордонних дипломатичних установах України, встановлюються такі посади: Надзвичайний і Повноважний Посол України, Постійний представник України при міжнародній організації, Представник України при міжнародній організації, Генеральний консул України, Радник-посланник, заступник Постійного представника України при міжнародній організації, заступник Представника України при міжнародній організації, Генеральний консул України — завідувач консульського відділу, радник, консул, перший секретар, віце-консул, другий секретар, третій секретар, аташе.

Однією із особливостей проходження дипломатичної служби є ротація дипломатичних працівників.

Ротація — це планове заміщення працівників дипломатичної служби у закордонних дипломатичних установах України в порядку, визначеному Міністерством закордонних справ України.

Працівники дипломатичної служби підлягають ротації і направляються у довготермінове відрядження з урахуванням їхньої професійної підготовки, спеціалізації та досвіду роботи, а також службової необхідності. Перед направленням у довготермінове відрядження працівники дипломатичної служби проходять необхідне стажування. Довготермінове відрядження дипломатичних працівників триває, як правило, до 4 років у державах з нормальними кліматичними умовами та стабільною політичною ситуацією і до 3 років у державах з важкими кліматичними умовами або складною політичною ситуацією. Працівники дипломатичної служби після закінчення попереднього довготермінового відрядження направляються у наступне довготермінове відрядження, як правило не раніше ніж через 2 роки.

6. Об'єднання громадян як суб'єкти адміністративного права

Об'єднання громадян — це добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх права та свобод.

Види об'єднань громадян:

а) за організаційно-правовими властивостями: масові (творчі союзи, політичні партії, професійні спілки тощо); органи громадської самодіяльності (громадські формування з охорони громадського порядку); органи громадського самоврядування (ради і колективи мікрорайонів, вуличні, домові комітети тощо);

б) за масштабом діяльності: міжнародні; всеукраїнські; місцеві.

в) залежно від мети створення: політичні партії; громадські організації.

Політична партія — об'єднання громадян — прихильників загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які головною метою мають участь у виробленні державної політики, формування органів влади, місцевого самоврядування і представництво у їх складі.

Громадська організація — це об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Особливе місце серед громадських організацій посідають: професійні спілки — добровільні неприбуткові громадські організації, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання), а також релігійні організації — релігійні братства, духовні навчальні заклади, монастирі тощо, що становлять стійкі організаційні утворення із специфічними цілями та конкретними способами їх досягнення (відправлення релігійних культів, релігійних обрядів, релігійної діяльності).

Принципи об'єднань громадян:

- добровільність;
- рівноправність їхніх членів;
- самоврядування;
- законність;
- гласність.

Легалізація об'єднань громадян — офіційне визнання об'єднань громадян, що здійснюється способом їх реєстрації або повідомлення про заснування. Діяльність об'єднань громадян, які не легалізовані або примусово розпущені за рішенням суду, є протизаконною.

Об'єднання громадян користуються широким переліком **прав**:

- представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників) у державних і громадських органах;
- брати участь у політичній діяльності;
- проводити масові заходи;
- створювати установи та організації;
- одержувати від органів державної влади та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей та завдань;
- вносити пропозиції до органів державної влади;
- поширювати інформацію і пропагувати свої ідеї та цілі;
- засновувати засоби масової інформації тощо.

Обов'язком є дотримання законодавства, сплата податків тощо.

Норми адміністративного права визначають **засади відповідальності** об'єднань громадян за порушення вимог чинного законодавства.

До них можуть бути застосовані попередження, штраф, тимчасова заборона (зупинення) окремих видів діяльності, тимчасова заборона (зупинення) діяльності, примусовий розпуск (ліквідація).

Тема 3. Адміністративно-деліктне право

План:

- 1. Поняття та ознаки адміністративного примусу.**
- 2. Класифікація заходів адміністративного примусу.**
- 3. Заходи адміністративного запобігання.**
- 4. Заходи адміністративного припинення.**
- 5. Поняття та ознаки адміністративної відповідальності, її відмінність від інших видів юридичної відповідальності.**
- 6. Адміністративне правопорушення: поняття, юридичний склад та характеристика.**
- 7. Адміністративні стягнення та загальні правила їх накладення.**

1. Поняття та ознаки адміністративного примусу

Адміністративний примус – це особливий різновид державно-правового примусу, тобто визначені нормами адміністративного права способи офіційного фізичного або психологічного впливу уповноважених державних органів, а у деяких випадках і громадських організацій, на фізичних та юридичних осіб у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їх прав, свобод та інтересів у випадках вчинення цими особами протиправних діянь (у сфері відносин публічного характеру) або в умовах надзвичайних обставин в межах окремого адміністративного провадження задля запобігання та припинення протиправних діянь, забезпечення провадження в справах про правопорушення, притягнення винних осіб до відповідальності, запобігання та локалізації наслідків надзвичайних ситуацій.

Ознаками адміністративного примусу є:

- він є **об'єктивно необхідним методом, цілеспрямованим способом поведінки, набором певних дій і засобів**, які повторюються й сприяють вирішенню завдань соціального, публічного адміністрування, застосовується на основі переконання у сфері реалізації завдань і функцій публічного адміністрування;

- **офіційний, державно-владний характер**, застосування його здійснюється лише від імені держави уповноваженими державними органами та їх посадовими особами у процесі реалізації ними державно-владних повноважень — звідси й виникає відповідний характер примусової діяльності;

- **множинність та розмаїття суб'єктів застосування** адміністративно-примусових заходів на противагу моносуб'єктному характеру застосування заходів всіх інших різновидів державно - правового примусу. Кількість відповідних суб'єктів постійно змінюється;

- **численність осіб, щодо яких здійснюється застосування** адміністративно-примусових заходів. Серед них не лише фізичні, а й юридичні особи різноманітних форм власності та організаційно-правових форм, в тому числі і органи виконавчої влади, місцевого самоврядування;

- **відсутність службового підпорядкування** між суб'єктами застосування адміністративно-примусових заходів (активними учасниками) та особами, щодо яких здійснюється застосування зазначених заходів;

- **специфіка юридико-фактичних підстав застосування**. Ця ознака є притаманною лише для цього виду державно-правового примусу. А саме, для будь-яких інших видів державно-примусової діяльності єдиною юридико-фактичною підставою є протиправне діяння і за його відсутності немає взагалі правових підстав для застосування державного примусу. Адміністративно-примусові заходи можуть застосовуватися як при вчиненні протиправних діянь, так і при настанні особливих умов, передбачених в законодавстві (епідемії, епізоотії, стихійних лих, катастроф техногенного характеру та інших надзвичайних обставин);

- **багатоаспектна цільова спрямованість** адміністративного примусу. Він передбачає не лише реакцію на правопорушення, а й їх превенцію, припинення, запобігання та боротьбу з надзвичайними подіями;

- **багатоваріантність зовнішніх форм прояву** адміністративного примусу - психічний або фізичний вплив у вигляді обмежень особистого, організаційного, майнового характеру, тобто тих чи інших несприятливих для особи наслідків, які є досить різноманітними, що пояснюється розмаїттям відносин, які охороняються за їх допомогою, метою, підставами, компетенцією суб'єктів застосування тощо;

- **примусовий характер**, на що вказує вже сама назва, тобто "примушувати, силувати" особу свідомо здійснити ті чи інші дії або утриматися від них всупереч своїм бажанням;

- **правовий характер**. Застосування адміністративно-примусових заходів здійснюється на основі норм права.

2. Класифікація заходів адміністративного примусу

Значна кількість та розмаїття заходів адміністративного примусу, які відрізняються один від одного, створюють підстави для їх можливого об'єднання у групи, тобто проведення класифікації.

Традиційним в адміністративно-правовій доктрині був і залишається поділ адміністративно-примусових заходів на заходи фізичного і психічного (психологічного) впливу.

У правовій літературі виділяються декілька варіантів класифікації заходів адміністративного примусу залежно від обраного критерію.

Так, *залежно від наявності адміністративно-правової санкції* заходи адміністративного примусу поділялися на: адміністративні стягнення та інші заходи примусу, які називаються по-різному: заходи адміністративного забезпечення, адміністративно-правові заходи соціального примусу, заходи припинення, які фактично мали примусову природу, але були позбавлені характеру покарання.

Залежно від безпосередньої мети застосування заходи адміністративного примусу поділяються на: адміністративні стягнення; заходи адміністративного припинення; адміністративно - відновлювальні заходи.

Залежно від мети застосування адміністративно-правової норми виділяються: адміністративні стягнення, що застосовувалися при притягненні особи до адміністративної відповідальності як покарання особи; заходи адміністративного припинення, які використовуються для припинення відповідного правопорушення; заходи процесуального примусу, які забезпечують можливість визначення факту правопорушення, встановлення особи правопорушника, збирання всіх необхідних відомостей про адміністративний проступок і складання відповідних процесуальних документів; відновлювальні заходи для поновлення правопорядку; заходи адміністративно-примусові, що застосовуються з метою припинення правопорушень.

Залежно від особи, щодо якої здійснюється застосування, або об'єкту впливу прийнято виділяти адміністративно-примусові заходи, що застосовуються до фізичних осіб, до юридичних осіб, а також змішані.

За строками дії – ті, що застосовуються шляхом виконання певних разових дій і не пов'язані зі строком, і такі, що характеризуються тривалістю дії, тощо.

При цьому пропонується навіть одночасне використання.

Водночас найбільше визнання одержала класифікація заходів адміністративного примусу в основу якої покладено *використання безпосередньої мети застосування заходів та способу охорони правопорядку*.

Відповідно, прийнято виділяти наступні групи заходів адміністративного примусу:

- заходи адміністративного запобігання;
- заходи адміністративного припинення;
- адміністративні стягнення (заходи відповідальності за порушення адміністративно-правових норм).

3. Заходи адміністративного запобігання

Характерною особливістю цієї групи заходів адміністративного примусу є **їх профілактичний (запобіжний) характер**.

Заходи адміністративного запобігання – це визначені нормами адміністративного права способи офіційного фізичного або психологічного впливу уповноважених державних органів, а у деяких випадках і громадських організацій на фізичних та юридичних осіб у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їх прав, свобод та інтересів задля запобігання, виявлення протиправних діянь, забезпечення громадського порядку та громадської безпеки, запобігання та локалізації наслідків надзвичайних ситуацій.

До найпоширеніших заходів адміністративного запобігання можна віднести:

- перевірку документів;
- огляд (митний огляд, переогляд, обов'язковий огляд ручної поклажі, багажу та особистий огляд пасажирів цивільних повітряних суден, огляд морських і річкових суден та документів, огляд осіб, які працюють на об'єктах з особливим режимом);
- обстеження (як різновид огляду);
- відвідування підприємств, установ та організацій, земельних ділянок, вхід до жилих та інших приміщень громадян;
- внесення подання про усунення причин і умов, які сприяють вчиненню правопорушень;
- тимчасове обмеження доступу громадян на окремі ділянки місцевості (блокування районів, окремих споруд та об'єктів) у випадках втечі з-під варти і затримання злочинців, аварій на шляхах, за інших надзвичайних обставин, які загрожують життю і здоров'ю людей, під час проведення масових заходів;
- обмеження руху транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць і автомобільних шляхів (у зв'язку із ремонтом шляхів, прокладанням комунікацій, аварійним станом, пожежами, стихійним лихом тощо);
- безоплатне використання транспортних засобів і засобів зв'язку, які належать підприємствам, установам і організаціям з метою запобігання шкідливим наслідкам стихійного лиха, інших надзвичайних обставин, для виїзду до безпосереднього місця події, для доставлення в медичні установи осіб, які потребують невідкладної медичної допомоги, для переслідування правопорушників і доставлення їх до міліції;

- адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення;
- обмеження прав громадян, пов'язані зі станом здоров'я (примусовий медичний огляд або примусова госпіталізація, проведення карантинних заходів, усунення осіб, які є носіями збудників інфекційних захворювань, небезпечних для населення, від роботи та іншої діяльності, яка може сприяти поширенню інфекційних хвороб, обов'язкові медичні огляди, профілактичні щеплення, спеціальні заходи профілактичного лікування у примусовому порядку соціально небезпечних захворювань тощо.

4. Заходи адміністративного припинення

Відповідна група заходів адміністративного примусу характеризується, насамперед, тим, що їх застосування обумовлено реальною протиправною ситуацією. Вони спрямовані на припинення (переривання) відповідної ситуації (поведінки), встановлення особи порушника, забезпечення у подальшому з'ясування всіх обставин справи й застосування до порушника адміністративного стягнення.

Група заходів адміністративного припинення є досить неоднорідною, численною, тому у правовій науці прийнято поділяти їх на декілька підгруп залежно від сфери застосування:

заходи адміністративного припинення **загального** призначення;

заходи адміністративного припинення **спеціального** призначення.

До заходів адміністративного припинення загального призначення слід віднести заходи, які застосовуються багатьма суб'єктами у повсякденному житті. При цьому ця підгрупа заходів залежно від безпосередньої мети їх застосування поділяється на:

а) *самостійні (оперативні) заходи адміністративного припинення, застосування яких забезпечує оперативне вирішення поставлених завдань. Це:*

- вимога припинити протиправну поведінку;
- приведення осіб, які ухиляються від явки до різних державних органів та установ, не виконують обов'язку з'явитися на виклик останніх;

- адміністративне затримання, не пов'язане із здійсненням провадження в справах про адміністративні правопорушення (осіб, які виявили непокору законній вимозі працівників міліції, осіб, які підозрюються у зайнятті бродяжництвом, неповнолітніх віком до 16 років, які залишилися без опіки тощо);

- взяття на облік і офіційне попередження про неприпустимість протиправної поведінки щодо осіб, які систематично порушують громадський порядок, якщо ці порушення є незначними за своїм характером і не тягнуть юридичної відповідальності;

- зупинка транспортних засобів (у разі порушення правил дорожнього руху, наявних ознак, що свідчать про технічну несправність транспорту тощо);

- відбір зразків товарів для проведення експертизи (наприклад, санітарними лікарями та їх помічниками);

- виселення в адміністративному порядку осіб, які самовільно зайняли жилі приміщення або таких, які проживають у будинках, що загрожують обвалом;

- заборона чи зупинка певних робіт або експлуатації різних об'єктів (ремонтно-будівельних та інших робіт на вулицях і автомобільних шляхах, якщо при цьому не додержуються вимоги щодо безпеки, тощо);

б) *заходи забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення*, спрямовані на створення необхідних умов для притягнення винної особи до адміністративної відповідальності. Зокрема, це:

- доставлення порушника до міліції, громадського пункту охорони правопорядку, приміщення виконавчого комітету селищної, сільської ради, службового приміщення воєнізованої охорони;

- адміністративне затримання (примусове короткочасне обмеження свободи дій і пересування порушника) — застосовується за вчинення адміністративних правопорушень (дрібне хуліганство, злісна непокора, порушення правил прикордонного режиму тощо) і лише уповноваженими органами на визначений строк;

- особистий огляд і огляд речей;

- вилучення речей і документів (примусове припинення володіння, користування і розпорядження особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, певним предметом чи документом). Вилученню підлягають речі, які є знаряддям або безпосереднім предметом правопорушення чи можуть бути речовими доказами у справі;

- відсторонення водіїв від керування транспортними засобами та огляд їх на стан сп'яніння (застосовується, коли є достатні підстави вважати, що водій перебуває у такому стані, здійснюється на місці або у медичних установах).

До заходів адміністративного припинення спеціального призначення можна віднести заходи, процедура застосування яких відрізняється певною специфікою (невідкладна потреба застосування для припинення протиправних дій, небезпечних для життя і здоров'я людей), коли застосування інших заходів не дало бажаних результатів, із конкретною спрямованістю цих заходів на особу порушника, завдання йому певної фізичної шкоди і навіть із можливістю позбавлення його життя.

До цієї групи заходів слід віднести:

заходи фізичного впливу (прийоми рукопашного бою, різні види єдиноборств (самбо, дзюдо, вільна боротьба, бокс, кікбоксинг тощо), тобто засоби безпосередньої, так би мовити, "мускульної" дії на супротивника, які застосовуються з метою нейтралізації особи шляхом виконання ударів, больових прийомів, удушень, захватів, утримань тощо;

"спеціальні засоби" (різноманітні технічні засоби впливу на правопорушника, а в деяких випадках також на транспортні засоби та інші речі з метою усунення протиправної ситуації. Ці заходи можна поділити на 2 групи: засоби активної оборони (гумові та інші кийки, наручники, припиняючі пристрої, ручні газові гранати, балончики, патрони тощо, водомети, бронемашини та інші транспортні засоби, службові собаки), засоби забезпечення спеціальних операцій;

вогнепальна зброя як крайній захід, застосування якого можливе лише спеціалізованими суб'єктами у чітко визначених законодавством випадках.

5. Поняття та ознаки адміністративної відповідальності, її відмінність від інших видів юридичної відповідальності

У ст. 92 Конституції адміністративну відповідальність визначено як один з основних видів юридичної відповідальності в Україні. *Адміністративна відповідальність* — це різновид юридичної відповідальності, специфічна форма негативного реагування з боку держави в особі уповноважених органів на відповідну категорію протиправних діянь (насамперед адміністративних проступків), а особи, які вчинили зазначені правопорушення, повинні відповісти перед уповноваженим державним органом за свої неправомірні дії і понести адміністративне стягнення в установлених законом формах і порядку.

Адміністративній відповідальності як різновиду юридичної відповідальності притаманні такі ознаки: 1) має зовнішній характер; 2) застосовується лише за вчинення правопорушення; 3) пов'язана з державним примусом у формах каральних і право відновлювальних заходів; 4) визначена у нормах права; 5) притягнення правопорушника до відповідальності здійснюється у певному процесуальному порядку; 6) притягнення до відповідальності здійснюється уповноваженими державними органами та посадовими особами; 7) винна у вчиненні правопорушення особа несе певні втрати матеріального та побутового характеру, які передбачені законом.

Адміністративна відповідальність від інших видів юридичної відповідальності відрізняється за наступними критеріями:

- за підставами;
- за органами, які розглядають справи про відповідні правопорушення;
- за колом суб'єктів;
- за правовими наслідками;
- за процесуальною процедурою;
- за санкціями.

Адміністративна відповідальність відмежовується від кримінальної за наступними критеріями:

За органами, які притягують до неї. Кримінальна відповідальність настає виключно за рішеннями судових органів. Рішення про притягнення до адміністративної відповідальності приймається численними органами публічної адміністрації, які наділені правами безпосереднього застосування до винних у вчиненні адміністративних правопорушень відповідних стягнень та судовими органами.

За правовими наслідками. Санкції та правообмеження, що застосовуються до правопорушників при притягненні до кримінальної відповідальності, більш суворі, ніж у адміністративній відповідальності.

За колом суб'єктів. До кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті громадяни України або іноземні громадяни, та особи без громадянства, осудні особи, які досягли віку кримінальної відповідальності — 16 років (ч. 1 ст. 22 Кримінального кодексу України (КК)), а за окремі злочини — особи від 14 до 16 років (ч. 2 ст. 22 КК). До адміністративної відповідальності можуть бути притягнуті також неповнолітні, які досягли 16 років, і до яких застосовуються заходи впливу, передбачені ст. 24-1 КпАП. Суб'єктами

адміністративної відповідальності можуть бути і юридичні особи.

За нормативними та фактичними підставами. Нормативними підставами застосування кримінальної відповідальності є норми КК, адміністративної — норми КпАП та інших законодавчих актів, що встановлюють адміністративну відповідальність. Фактичними підставами є: для адміністративної відповідальності — факт вчинення проступку.

За процедурою та швидкістю застосування санкцій до правопорушників. Це можна пояснити тим, що адміністративні проступки порівняно з кримінальними злочинами легко встановлюються, не вимагають проведення досудового слідства, в деяких випадках — судового розгляду.

В основу відмежування **адміністративної відповідальності від цивільно-правової можна** покласти усі вказані ознаки за винятком тієї, яка дає характеристику кола суб'єктів відповідальності, - в адміністративній та цивільній відповідальності вони співпадають.

Адміністративна відповідальність відмежовується від цивільно-правової за такими ознаками:

За органами, які притягують до неї. Адміністративна відповідальність належить до компетенції органів публічної адміністрації та їх посадових осіб, судів, а цивільно-правова - до компетенції лише судів.

За правовими наслідками їх застосування. Заходами цивільно-правової відповідальності суспільні відносини, як правило, захищаються за рахунок майна винного з метою відновити попередній майновий стан потерпілої сторони. Заходи адміністративної відповідальності спрямовані проти особи порушника, хоча можуть спрямовуватися і на його майно.

За нормативними та фактичними підставами. Нормативні підстави адміністративної та цивільно-правової відповідальності регулюються різним законодавством — адміністративним та цивільним.

За процедурою притягнення до відповідальності. Адміністративна відповідальність настає переважно у позасудовому порядку у короткі строки або навіть на місці вчинення проступку, а цивільно-правова не може мати місця без відповідного звернення заінтересованої сторони до суду з позовом. Строки притягнення до цивільно-правової відповідальності, на відміну від адміністративної, — до 3 років, можуть перериватися, подовжуватися, поновлюватися тощо.

Дисциплінарна відповідальність спрямована на зміцнення дисципліни, запобігання

В основу **відмежування адміністративної відповідальності від дисциплінарної** можна покласти ті самі ознаки, що й при її відмежуванні від інших видів відповідальності:

За органами, які притягують до неї. До адміністративної відповідальності притягують органи або посадові особи, з якими винний, як правило, не має службових або трудових відносин, і яким правопорушник безпосередньо не підпорядкований. За дисциплінарної відповідальності право накладати стягнення мають посадові особи, яким порушники дисциплінарних положень безпосередньо або опосередковано підпорядковуються.

За правовими наслідками. Притягнення до дисциплінарної відповідальності перешкоджає службовому просуванню особи, підвищенню її в посаді. Виключним видом дисциплінарного стягнення є звільнення особи. Адміністративна відповідальність, як правило, не супроводжується негативними для правопорушника наслідками в його службовій діяльності.

За колом суб'єктів. Коло суб'єктів дисциплінарної відповідальності значно менше, ніж адміністративної.

За нормативними та фактичними підставами. Різниця у нормативних підставах пояснюється різницею у законодавстві, яким регламентуються ці види відповідальності.

Відмінність адміністративної відповідальності від дисциплінарної за фактичними підставами пов'язана з різними об'єктами протиправного посягання.

Об'єктом адміністративного проступку є суспільні відносини, що виникають у різних сферах публічного адміністрування.

Об'єктом дисциплінарного проступку є трудові та службові правовідносини.

За процедурою застосування і здійснення. На відміну від провадження у справах про адміністративні правопорушення, в дисциплінарному провадженні факт вчинення проступку встановлюється на підставі записів, пояснень винного. Накладення стягнення, як правило, оформляється наказом по органу, установі, підприємству. В адміністративному провадженні факт вчинення встановлюється на підставі протоколу про адміністративне правопорушення. Крім того, в дисциплінарному провадженні менш виражені стадії провадження у справі.

6. Адміністративне правопорушення: поняття, юридичний склад та характеристика

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність (ст. 9 КпАП).

У цьому визначенні названо 3 характерні ознаки правопорушення (проступку): протиправність, винність та адміністративна караність. У теорії адміністративного права крім цих 3 ознак виділяється ще й суспільна шкідливість (суспільна небезпечність, антигромадська спрямованість).

Тобто наявність цих ознак і становить фактичні підстави адміністративної відповідальності.

Під протиправністю проступку необхідно розуміти заборону дій, яка передбачена конкретною адміністративною нормою. Тобто проступок спрямований проти норм права, у нашому випадку — проти норм, які врегульовуються адміністративною відповідальністю.

Винність означає, що адміністративним проступком може бути тільки дія, яка вчинена особою умисно або з необережності, в межах порушеної норми.

Адміністративна караність проступку як його ознака полягає в тому, що за його вчинення особа повинна нести лише адміністративну відповідальність. Наслідком вчинення проступку повинна бути негативна реакція з боку державних органів у вигляді застосування до винної особи стягнення, передбаченого адміністративним законодавством.

Юридичні склади конкретних проступків мають свої особливі ознаки, однак серед них є такі, які властиві кожному з них.

Ці ознаки традиційно об'єднуються у такі групи — ознаки, які характеризують:

- об'єкт проступку;
- об'єктивну сторону;
- суб'єкт проступку;
- суб'єктивну сторону.

Виходячи з цього, склад адміністративного проступку можна визначити як сукупність встановлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують діяння як адміністративне правопорушення.

Об'єктом адміністративного проступку є суспільні відносини, тобто відносини, які складаються в різних галузях діяльності людей. Розрізняють загальний, родовий, безпосередній об'єкти.

Загальним об'єктом адміністративних проступків є відносини в сфері забезпечення захисту та реалізації прав, свобод та законних інтересів приватних осіб у відносинах із суб'єктами публічної адміністрації.

Родовий об'єкт — це групи тотожних, однорідних суспільних відносин, які в сукупності становлять загальний об'єкт, охороняються комплексом адміністративно-правових норм і містяться в Особливій частині КпАП.

Одним з різновидів родового є видовий об'єкт, тобто самостійна група суспільних відносин, спільних для ряду проступків.

Безпосередній об'єкт — це конкретні суспільні відносини, що охороняються законом, яким і спричиняється шкода певним правопорушенням.

В теорії права під *предметом адміністративного проступку* прийнято розуміти речі, предмети матеріального світу, гроші, цінні папери, з приводу яких виникають суспільні відносини. Тобто предмет проступку необхідно розглядати як складову частину його об'єкта.

Об'єктивна сторона адміністративного проступку — це сукупність зовнішніх ознак проступку, які визначають акт зовнішньої поведінки правопорушника. Це — система передбачених нормою адміністративного права ознак, які характеризують зовнішній бік правопорушення. Вона дає характеристику суспільної шкідливості проступку, його спрямованості, містить ряд ознак, які прийнято поділяти на основні та факультативні.

До ознак об'єктивної сторони належать:

Основна — адміністративно-правове діяння (дія або бездіяльність);

Факультативні: а) шкідливі наслідки діяння; б) причинний зв'язок між протиправним діянням та наслідками; в) час; г) місце; д) умови; е) способи та знаряддя вчинення проступку.

Адміністративно-правова дія — це протиправна, активна, свідома і вольова поведінка особи, яка завдає або може створити реальну можливість завдання шкоди об'єкту, що охороняється нормами адміністративного права. Більшість проступків вчиняється шляхом протиправних дій.

Частина проступків вчиняється у формі *бездіяльності* – коли особа для того, щоб не допустити протиправної поведінки, повинна вчинити позитивні дії, але вона з якихось причин їх не вчиняє. Це, наприклад, неявка громадянина на виклик у військовий комісаріат без поважних причин (ст. 211-1 КпАП). Необхідними умовами бездіяльності є обов'язковість і можливість особи діяти в конкретній обстановці.

Всі інші ознаки є факультативними. На відміну від головних, вони враховуються при кваліфікації вчиненого лише у випадках, коли це прямо передбачено законом, а їх відсутність не завжди виключає наявність складу проступку. До таких ознак можна віднесли шкідливі наслідки діяння; причинний зв'язок між протиправним діянням та наслідками; час; місце; умови; спосіб та знаряддя вчинення проступку.

Суб'єктом проступку є осудні фізичні особи — громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які вчинили ті чи інші проступки, і які досягли віку, встановленого законодавством для притягнення до адміністративної відповідальності. Згідно зі ст. 12 КпАП адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення правопорушення 16-річного віку.

Суб'єкти бувають 2 видів:

Загальні – усі особи, які проживають або перебувають на території України.

Спеціальні – службові особи, неповнолітні, військовослужбовці та військовозобов'язані, працівники органів внутрішніх справ, народні депутати України та деякі інші.

Наступним елементом складу адміністративного проступку є *суб'єктивна сторона*, під якою необхідно розуміти психічну діяльність особи, пов'язану із вчиненням ним суспільно шкідливого діяння. Суб'єктивна сторона — це внутрішній бік проступку, психічні процеси, які відбуваються в свідомості суб'єкта, що характеризують його волю, викривають думки, наміри. Суб'єктивна сторона включає в себе:

вину (основна ознака);

мету вчинення проступку;

мотив.

Вина як основна ознака і обов'язкова ознака суб'єктивної сторони дістає вияв у психічному ставленні особи до вчиненого проступку і його наслідків. Вина юридичних осіб є дещо специфічною порівняно із виною фізичних осіб як суб'єктів адміністративного проступку. Дістає вияв вина у формі умислу та необережності.

Під *мотивом* проступку розуміють ті внутрішні спонукання, якими керується суб'єкт проступку при його вчиненні, які впливають на його волю. До таких спонукань найчастіше відносять корисливість, жадобу, помсту, хуліганські спонукання, кар'єризм тощо.

7. Адміністративні стягнення та загальні правила їх накладення

Адміністративне стягнення це такий захід примусу, що застосовується уповноваженими державними органами, як правило, виконавчої влади, від імені держави до осіб, винних у вчиненні адміністративного правопорушення.

Систему адміністративних стягнень закріплено в ст. 24 КпАП, в якій їх перераховано з врахуванням зростання суворості:

попередження (ст. 26 КпАП);

штраф (ст. 27 КпАП);

оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом правопорушення (ст. 28 КпАП);

конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст. 29 КпАП);

позбавлення спеціального права, наданого громадянину (ст. 30 КпАП);

виправні роботи (ст. 31 КпАП);

громадські роботи (ст. 30-1 КпАП);

адміністративний арешт (ст. 32 КпАП).

До осіб, які не є громадянами України, може бути застосоване видворення за межі України.

З перерахованих адміністративних стягнень конфіскація та оплатне вилучення в окремих випадках можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові стягнення, усі інші — тільки як основні.

Попередження полягає в офіційному осуді вчиненого проступку і застереженні правопорушника від його повторення. Це найменш суворе адміністративне стягнення, яке застосовується за незначні адміністративні проступки. Воно спрямоване на поінформування правопорушника, що його поведінка має антигромадський характер і засуджується нормами адміністративного права, і що йому слід припинити вчинення таких дій, в протилежному випадку він буде притягнутий до більш суворого покарання. Це офіційне попередження правопорушника щодо недопустимості таких діянь у майбутньому.

Попередження вважається тільки тоді адміністративним стягненням, якщо воно оформлене у відповідному порядку письмовою постановою або у передбачених законодавством випадках фіксується іншим встановленим способом. Тобто якщо попередження оформляється усно, це не є адміністративним стягненням.

Штраф — найбільш поширений вид адміністративного стягнення майнового характеру. Він накладається на правопорушників в адміністративному або судовому порядку у випадках і межах, передбачених актами вищих органів державної влади і управління. Розмір штрафу визначається переважно щодо офіційно встановленого розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян або, в окремих випадках, у кратному розмірі до вартості проїзду або товару. Що стосується посадових осіб, на відміну від громадян, до них за чинним законодавством застосовуються, більш високі розміри стягнень.

Оплатне вилучення предмета – специфічний вид грошово-матеріальних стягнень, накладених за вчинення адміністративних проступків з використанням спеціальних предметів, приладів, або безпосереднім об'єктом яких є заборонений предмет. Оплатне вилучення цього предмета полягає в його примусовому вилученню у особи, яка правомірно ним володіє, та подальшій реалізації з передачею, одержаної суми колишньому власнику за винятком витрат з реалізації предмета (ч. 1 ст. 28 КпАП).

В законодавстві цей захід стягнення застосовується, в основному, за порушення, які становлять найбільшу суспільну шкідливість. У більшості випадків оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення правопорушення, застосовується як додатковий захід (разом зі штрафом та позбавленням спеціального права, наданого особі). КпАП передбачає оплатне вилучення як основний та додатковий захід стягнення.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, означає безоплатну передачу майна у власність держави. Конфіскації також можуть підлягати гроші, одержані внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; конфіскація як вид адміністративного стягнення є завжди спеціальною (має спеціальний характер), бо конфіскується не все майно, не будь-які предмети, гроші, а чітко визначені. Цей вид стягнення характеризується тим, що конфіскується не все майно порушника, не будь-які речі, що мають споживчу вартість, а лише предмети, що пов'язані із вчиненням адміністративного правопорушення, і які знаходяться в приватній власності порушника. Цей вид стягнення вважається більш суворим заходом ніж оплатне вилучення, застосовується виключно за рішенням суду.

Позбавлення спеціального права, наданого громадянину, застосовується за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом. Фактичне позбавлення спеціального права дістає вияв у вилученні відповідного документа, який надає таке право (посвідчення водія, свідоцтва, диплома, мисливського квитка).

Позбавлення спеціального права керувати транспортним засобом, річковими та маломірними судами, права на мисливство та рибальство в системі адміністративних стягнень займає особливе місце. Цей захід полягає в позбавленні правопорушника раніше наданого йому права займатися певною діяльністю, виконувати певні види робіт або користуватися певними фондами держави за умови, що особа грубо, систематично порушує порядок користування наданим їй правом.

Виправні роботи — захід адміністративного стягнення, який поєднує в собі 2 аспекти: матеріального та обмежувального характеру. Матеріальний вплив при призначенні виправних робіт дістає вияв у тому, що із заробітку порушника в доход держави проводяться відрахування в розмірі, встановленому постановою районного суду (судді), в межах 20% заробітку. До суми останнього входять: заробітна плата за основним місцем роботи, за

сумісництвом, гонорари, які отримані відповідно до договорів та трудових угод. Відрахування не допускаються з пенсій та допомог, які отримуються у порядку соціального забезпечення та страхування, а також з виплат одноразового характеру. Відрахування здійснюються з усієї суми заробітку без виключення з нього податків та інших платежів.

Строк виправних робіт не повинен перевищувати 2 місяців.

Громадські роботи полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування.

Громадські роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від 20 до 60 годин.

Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами I або II груп, вагітним жінкам, жінкам старше 55 років та чоловікам старше 60 років.

Громадські роботи виконуються не більше як 4 години на день, а неповнолітніми – 2 години на день.

Адміністративний арешт – найбільш суворий захід адміністративного стягнення, який застосовується у виключних випадках. Призначається лише за постановою суду (судді) у тому разі, якщо за обставинами справи, з урахуванням особи порушника, суддя дійде висновку, що застосування інших видів стягнення буде недостатньо. Призначається цей захід на строк до 15 діб (ст. 32 КпАП).

Винятковість адміністративного арешту дістає вияв у тому, що він встановлюється за вчинення адміністративних проступків з особливою антигромадською спрямованістю, які найбільш наближені кримінально-караних.

Адміністративний арешт не може застосовуватись до вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до 12 років, до осіб, які не досягли 18 років, до інвалідів I та II груп (ч. 2 ст. 32 КпАП), військовослужбовців та призваних на збори військовозобов'язаних, осіб рядового та начальницького складів органів внутрішніх справ (ст. 15 КпАП).

Видворення за межі України. Законами України може бути передбачено адміністративне видворення за межі України іноземців і осіб без громадянства за вчинення адміністративних правопорушень, які грубо порушують правопорядок.

Крім стягнень, передбачених ст. 24 КпАП, в ст. 24-1 КпАП законодавець передбачив **заходи виховного впливу**, які застосовуються до неповнолітніх, які вчинили правопорушення у віці від 16 до 18 років. До них належать: 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; 2) попередження; 3) догана або сувора догана; 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Тема 4. Адміністративно-правове регулювання у сфері економіки

План:

1. Адміністративно-правове регулювання у сфері економіки.
2. Адміністративно-правове регулювання у галузі підприємництва.
3. Адміністративно-правове регулювання у сфері захисту економічної конкуренції.
4. Адміністративно-правове регулювання у сфері промисловості.
5. Адміністративно-правове регулювання в галузі фінансів.
6. Адміністративно-правове регулювання у сфері інфраструктури.

1. Адміністративно-правове регулювання у сфері економіки

Державка економічна політика – це закріплені у відповідних економіко-правових документах (прогнозах, програмах, законодавчих актах) цілі і завдання, що ставить держава, забезпечуючи комплексне вирішення подвійного завдання: поєднання в економічному житті ринкових засад господарювання і соціальної спрямованості економіки. При цьому держава застосовує економічну стратегію та економічну тактику.

Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері економіки здійснюється за кількома основними напрямками:

- *забезпечення стратегічних пріоритетів економічного розвитку*: стимулювання розвитку окремих галузей і виробництв, сфер економічного розвитку; залучення іноземних інвестицій; ціноутворення тощо;
- *впорядкування відносин власності* шляхом визначення тих сфер економіки, які можуть сформуватися щодо об'єктів недержавної власності, та механізму їх набуття, наприклад, шляхом приватизації, а також антимонопольного регулювання (створення конкурентного середовища) та чітке закріплення статусу суб'єктів державної власності;
- *адміністративно-правове регулювання зовнішньоекономічних відносин* (експорт та імпорт товарів, капіталів та робочої сили; надання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності України послуг іноземним суб'єктам господарської діяльності, в тому числі: виробничих, транспортно-експедиційних, страхових, консультаційних, маркетингових, експортних, посередницьких, брокерських, агентських, консигнаційних, управлінських, облікових, аудиторських, юридичних, туристських тощо);
- *адміністративно-правові засоби державного впливу у сфері економіки*: реєстрація, ліцензування, квотування, сертифікація, надання дозволів, реалізація адміністративно-юрисдикційних повноважень тощо.

В економічній сфері повноваженнями публічного адміністрування наділена значна кількість суб'єктів, серед яких чільне місце посідають Кабінет Міністрів України та центральні органи виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідно до ст. 116 Конституції забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, проведення

фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, рівні умови розвитку всіх форм власності, організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України тощо.

Провідним центральним органом виконавчої влади у забезпеченні реалізації єдиної державної політики економічного і соціального розвитку та торгівлі України є **Міністерство економічного розвитку і торгівлі України**.

Очолює відповідне міністерство Перший віце-прем'єр-міністр України — Міністр економічного розвитку і торгівлі України.

Основними завданнями Мінекономрозвитку України є:

формування та забезпечення реалізації:

державної політики економічного і соціального розвитку;

державної цінової політики;

державної промислової політики, науково-технічної політики в промисловості;

державної політики у сфері торгівлі;

державної регіональної політики;

державної політики у сфері розвитку підприємництва;

державної політики у сфері технічного регулювання (стандартизації, метрології, сертифікації, оцінки (підтвердження) відповідності, акредитації органів з оцінки відповідності, управління якістю);

державної політики у сфері державних закупівель, державного замовлення;

політики у сфері державно-приватного партнерства;

державної регуляторної політики, державної політики з питань ліцензування та дозвільної системи у сфері господарської діяльності;

державної політики у сфері державного ринкового нагляду;

державної політики у сфері торгівлі та побутових послуг;

державної політики з питань економічного і соціального співробітництва України з ЄС;

єдиної зовнішньоекономічної політики, політики інтеграції економіки України у світову економіку, співробітництва із СОТ;

державної політики у сфері співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями та з питань залучення міжнародної технічної допомоги;

формування державної політики:

у сфері захисту прав споживачів;

у сфері статистики;

з питань державного експортного контролю;

у сфері інвестиційної діяльності та управління національними проектами (стратегічно важливими проектами, що забезпечують технологічне оновлення та розвиток базових галузей реального сектору економіки України);

з питань ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива;

у сфері державного матеріального резерву;

у сфері управління об'єктами державної власності, в тому числі корпоративними правами держави;

забезпечення нормативно-правового регулювання у вищезазначених сферах;

забезпечення реалізації в межах своїх повноважень державної економічної політики у сфері оборони та безпеки;

удосконалення в межах своїх повноважень інструментів, процедур та стандартів діяльності органів виконавчої влади.

2. Адміністративно-правове регулювання у галузі підприємництва

Адміністративно-правове регулювання підприємницької діяльності – це заснована на нормах законодавства форма державного впливу на підприємницьку діяльність шляхом встановлення та застосування державними органами правил, спрямованих на забезпечення належних умов підприємницької діяльності фізичних та юридичних осіб, що забезпечується можливістю застосування правових санкцій при порушенні зазначених правил.

Адміністративно-правове регулювання у сфері підприємництва забезпечується наступними засобами державного впливу:

Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності

Порядок державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності регулюється ст. 58 ГК, що містить відсылні норми щодо порядку здійснення державної реєстрації підприємств, та Законом України від 15 травня 2003 р. "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців". Цим Законом передбачена єдина система державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності — всі суб'єкти підлягають державній реєстрації у відповідних органах в однаковому порядку. Виняток становлять лише окремі суб'єкти підприємництва (наприклад, банки), специфіка діяльності яких вимагає спеціального порядку їх легітимації.

Ліцензування господарської діяльності

Загальні положення щодо ліцензування містяться у Цивільному кодексі України, у Господарському кодексі України. Базовим документом, що регулює ліцензування, є Закон "Про ліцензування певних видів господарської діяльності", який визначає види господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, порядок їх ліцензування, встановлює державний контроль у сфері ліцензування, відповідальність суб'єктів господарювання та органів ліцензування за порушення законодавства у сфері ліцензування.

Ліцензування необхідно для того, щоб держава в особі уповноважених органів, посадових осіб могла контролювати ті сфери підприємницької діяльності, які впливають на забезпечення безпеки, а також для захисту державою майнових інтересів. Ліцензування слугує запобіганню можливим правопорушенням, об'єктивно протиправним суспільно небезпечним діям через причини об'єктивного характеру, зокрема дію невідконтрольних людині чинників (наприклад, джерел підвищеної небезпеки).

Квотування експорту та імпорту

Здійснюється відповідно до Закону України від 16 квітня 1991 р. "Про зовнішньоекономічну діяльність".

Квотування – встановлення граничного обсягу (квоти) виробництва чи обігу певних товарів і послуг, які дозволено експортувати з території України (або імпортувати на її територію) протягом встановленого строку, та який визначається у натуральних чи вартісних одиницях. В Україні діють такі види експортних (імпортних) квот (контингентів): глобальні, групові, імпортні, індивідуальні, спеціальні. По кожному виду товару може встановлюватися лише один вид квот. Переліки товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню і на які встановлюються квоти, затверджуються Кабінетом Міністрів України щорічно.

Стандартизація та сертифікація

Частина 2 ст. 15 ГК визначає, що застосування стандартів чи їх окремих положень є обов'язковим для: суб'єктів господарювання, якщо на стандарти є посилання в технічних регламентах; учасників угоди (контракту) щодо розроблення, виготовлення чи постачання продукції, якщо в ній (ньому) є посилання на певні стандарти; виробника чи постачальника продукції, якщо він склав декларацію про відповідність продукції певним стандартам чи застосував позначення цих стандартів у її маркуванні. Правові засади стандартизації визначаються Законом України від 17 травня 2001 р. "Про стандартизацію".

Правові засади сертифікації визначаються Законом України від 17 травня 2001 р. "Про підтвердження відповідності", в якому зазначається, що сертифікація — процедура, за допомогою якої визнаний в установленому порядку орган документально засвідчує відповідність продукції, систем якості, систем управління якістю, систем управління довкіллям, персоналу встановленим законодавством вимогам.

Органи державної влади і посадові особи, уповноважені здійснювати державний контроль і нагляд щодо підприємницької діяльності, їх статус та загальні умови і порядок здійснення контролю й нагляду визначаються законодавством.

До системи таких органів слід віднести:

Державну казначейську службу України;

Державну санітарно-епідеміологічну службу України;

Державну службу фінансового моніторингу України;

Державну фінансову інспекцію України;

Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України тощо.

3. Адміністративно-правове регулювання у сфері захисту економічної конкуренції

Відповідно до ст. 1 Закону "Про захист економічної конкуренції" *економічна конкуренція (конкуренція)* — змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над

іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість вибирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товарів на ринку.

Державна політика в сфері розвитку економічної конкуренції й обмеження монополізму в господарській діяльності, здійснення заходів щодо демонополізації економіки, фінансової, матеріально-технічної, інформаційної, консультативної й іншої підтримки суб'єктів господарювання, що сприяють розвитку конкуренції, здійснюється органами державної влади, органами місцевого самоврядування й органами адміністративно-господарського управління й контролю.

Серед цих органів у сфері конкуренції визначальне місце належить **Кабінету Міністрів України**, який забезпечує розробку і здійснення загальнодержавних програм економічного розвитку (зокрема, програм демонополізації і розвитку конкуренції), забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності, вживає заходів щодо демонополізації економіки і розвитку конкуренції.

Крім того, Кабінет Міністрів України встановлює найважливіші показники і параметри антимонопольного регулювання, зокрема щодо регулювання цін і тарифів на продукцію виробничо-технічного призначення, товари народного вжитку, роботи і послуги монопольних утворень, визначає порядок визначення сум, які повинні вноситись до бюджету підприємствами-монополістами, правові засади створення, реорганізації та ліквідації промислово-фінансових груп та запровадження механізмів запобігання монополізації товарних ринків тощо. Відповідно до ст. 10 Закону "Про захист економічної конкуренції" Кабінет Міністрів України може дозволити узгоджені дії та економічну концентрацію, на які не було надано дозволу Антимонопольним комітетом України, якщо учасники цих дій доведуть, що позитивний ефект для суспільних інтересів переважає негативні наслідки обмеження конкуренції.

Міністерство економічного розвитку і торгівлі України безпосередньо здійснює функції публічного адміністрування, в тому числі у сфері конкуренції, зокрема:

бере участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері економічної конкуренції і обмеження монополізму, сприяє розвитку конкурентних відносин;

забезпечує підготовку проектів рішень Кабінету Міністрів України щодо видачі дозволу на узгоджені дії та концентрацію суб'єктів господарювання;

приймає разом із Антимонопольним комітетом України рішення про запровадження та скасування державного регулювання цін на продукцію монопольних утворень на внутрішньому ринку (за винятком продукції, регулювання цін на яку здійснюється національними комісіями регулювання природних монополій).

Фонд державного майна України виконує завдання щодо де-монополізації економіки та розвитку конкуренції при захисті майнових прав України, здійсненні прав розпорядження майном державних підприємств у процесі приватизації, створенні спільних підприємств, приватизації державного майна, а також вирішує питання, що пов'язані з перетворенням монопольних утворень, іноземним інвестуванням, виникненням об'єднань підприємств разом з Антимонопольним комітетом України та його органами.

Провідним державним органом, що здійснює публічне адміністрування в сфері економічної конкуренції, є **Антимонопольний комітет України (АМК)**, що здійснює діяльність на підставі Закону "Про Антимонопольний комітет України", яким визначається порядок створення і функціонування зазначеного органу. Відповідно до Закону АМК є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, метою діяльності якого є забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності та у сфері державних закупівель.

АМК посідає центральне місце серед органів публічного адміністрування щодо реалізації державної політики в сфері економічної конкуренції.

З метою реалізації конкурентної політики на місцевому (регіональному) рівні АМК утворює територіальні відділення АМК, що реалізують у регіоні завдання, покладені на АМК, в межах повноважень, визначених Положенням про відповідне територіальне відділення, що затверджується АМК.

З метою реалізації завдань і функцій антимонопольних органів за рішенням АМК з окремих найбільш складних питань діяльності АМК можуть створюватися інші колегіальні органи, зокрема постійні й тимчасові адміністративні колегії АМК та адміністративні колегії відділень.

4. Адміністративно-правове регулювання у сфері промисловості

Найважливішою сферою економіки з використанням матеріального виробництва є промисловість, до якої відносять промислово-виробничу діяльність підприємств і господарських організацій.

Промисловість прийнято розділяти за галузевою належністю на: важку (виробництво засобів виробництва); легку (виробництво предметів споживання); видобувну; харчову; текстильну та інші види (залежно від кінцевого продукту), які становлять підгалузі промисловості. У свою чергу підгалузі промисловості поділяють на ще дрібніші — так звані субгалузі промисловості, тому управління промисловістю будується за галузевим принципом з урахуванням міжгалузевих та територіальних зв'язків між підприємствами і організаціями та має на меті: координацію та подальший розвиток виробничих сил суспільства й держави; зростання ефективності праці; зниження собівартості продукції; підвищення її якості та конкурентоспроможності на ринку; захист і наповнення внутрішнього ринку вітчизняними товарами, послугами тощо.

Система органів публічного адміністрування промисловістю формується з "промислових" міністерств, державних комітетів, які регулюють діяльність промислових об'єктів, управлінь промисловості місцевих державних

адміністрацій, органів місцевого самоврядування й місцевих рад та їх виконавчих комітетів (з питань, делегованих їм державою), адміністрацій промислових об'єднань та промислових підприємств.

Центральне місце серед суб'єктів публічного адміністрування промисловістю належить *Державному агентству України з управління державними корпоративними правами та майном*.

Основними завданнями Агентства є:

здійснення управління об'єктами державної власності, в тому числі корпоративними правами, які належать до сфери його управління;

прийняття рішення про створення, реорганізацію і ліквідацію підприємств, установ та організацій, заснованих на державній власності, які належать до сфери його управління;

ініціювання створення державних господарських об'єднань, державних холдингових компаній, розробляє проекти їх установчих документів;

затвердження статутів (положень) підприємств, установ та організацій, які належать до сфери його управління, державних господарських об'єднань, державних холдингових компаній та здійснює контроль за їх дотриманням;

проведення корпоратизації державних підприємств, які належать до сфери його управління, у випадках, визначених законодавством;

внесення пропозиції та погодження призначення і звільнення керівників державних господарських об'єднань, державних холдингових компаній у порядку, встановленому законодавством тощо.

Певними повноваженнями публічного адміністрування у сфері промисловості наділені:

Державна служба гірничого нагляду та промислової політики яка є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра надзвичайних ситуацій України.

Основними завданнями Держгірпромнагляду України є:

реалізація державної політики у сфері промислової безпеки, охорони праці, здійснення державного гірничого нагляду, охорони надр, промислової безпеки у сфері поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, а також внесення пропозицій щодо її формування;

здійснення комплексного управління у сфері промислової безпеки, охорони праці, а також контролю за виконанням функцій державного управління охороною праці міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування;

організація та здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням законів та інших нормативно-правових актів з питань: промислової безпеки, охорони праці, безпечного ведення робіт юридичними та фізичними особами, які відповідно до законодавства використовують найману працю; геологічного вивчення надр, їх використання та охорони, а також використання і переробки мінеральної сировини; безпеки робіт у сфері поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення; безпечного

проведення робіт з утилізації звичайних видів боєприпасів, ракетного палива та вибухових матеріалів військового призначення; трубопровідного транспорту, функціонування ринку природного газу та діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки та потенційно небезпечними об'єктами.

Державне агентство резерву України (Держрезерв України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Першого віце-прем'єр-міністра України — Міністра економічного розвитку і торгівлі України.

Основними завданнями Держрезерву України є реалізація державної політики у сфері державного матеріального резерву та внесення пропозицій щодо її формування. Державний резерв є особливим державним запасом матеріальних цінностей, призначених для використання і надання державної підтримки окремим галузям народного господарства, підприємствам, установам і організаціям з метою стабілізації економіки у разі тимчасових порушень термінів постачання важливих видів сировини і паливно-енергетичних ресурсів, продовольства, виникнення диспропорції між попитом і пропозицією на внутрішньому ринку та участь у виконанні міждержавних договорів.

На місцевому рівні певними повноваженнями публічного адміністрування у сфері промисловості наділені **територіальні органи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади**, що діють на підставі Типового положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 563.

Певним обсягом повноважень публічного адміністрування у сфері промисловості наділено **Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України**, яке є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної житлової політики і політики у сфері будівництва, архітектури, містобудування та житлово-комунального господарства, у тому числі у сфері промисловості будівельних матеріалів.

До сфери промисловості можна віднести такі функції Мінрегіону України, як затвердження методології проектування, будівництва та реконструкції об'єктів промислового призначення, а також здійснення повноважень щодо організації розроблення, схвалення, прийняття, перегляду та зміни національних стандартів у галузі промисловості будівельних матеріалів.

Публічне адміністрування у паливно-енергетичній сфері здійснюється центральними і місцевими суб'єктами публічного адміністрування. Головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної політики в електроенергетичному, ядерно-промисловому та нафтогазовому комплексах (паливно-енергетичного комплексу) є **Міністерство енергетики та вугільної промисловості України** (Міненерговугілля України).

Міненерговугілля України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики в електроенергетичному, ядерно-промисловому, вугільно-промисловому, торфодобувному та нафтогазовому комплексах (паливно-

енергетичний комплекс).

Уповноваженими суб'єктами публічного адміністрування у паливо-енергетичній сфері також можна вважати ***Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України та Державну інспекцію ядерного регулювання України.***

Основними завданнями Держенергоефективності України є:

реалізація державної політики у сферах ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива;

здійснення державного контролю у сфері ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів;

забезпечення збільшення частки відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива в енергетичному балансі України.

Основними завданнями Держатомрегулювання України є:

формування та реалізація державної політики у сфері безпеки використання ядерної енергії;

здійснення в межах своїх повноважень державного регулювання безпеки використання ядерної енергії;

здійснення повноважень компетентного органу з фізичного захисту ядерного матеріалу та ядерних установок відповідно до Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок; з питань безпечного перевезення радіоактивних матеріалів відповідно до правил ядерної та радіаційної безпеки при перевезенні радіоактивних матеріалів; з питань аварійного оповіщення та інформування згідно з Конвенцією про оперативне оповіщення про ядерні аварії.

Провідним центральним суб'єктом публічного адміністрування АПК є ***Міністерство аграрної політики та продовольства України.***

Основними завданнями Мінагрополітики України є формування та забезпечення реалізації:

державної аграрної політики, спрямованої на розвиток агропромислового комплексу та забезпечення продовольчої безпеки держави;

державної політики у сферах сільського господарства, тваринництва, садівництва, насінництва, розсадництва, виноградарства, харчової і переробної промисловості (галузі агропромислового виробництва), сільськогосподарської дорадчої діяльності;

державної політики в галузях рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів, регулювання рибальства та безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства; ветеринарної медицини, безпечності харчових продуктів та кормів, у сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин;

державної політики з питань земельних відносин, топографо-геодезичної і картографічної діяльності, лісового та мисливського господарства, якості та безпеки сільськогосподарської продукції, насіння і садивного матеріалу, біологічної і генетичної безпеки сільськогосподарських рослин і тварин, родючості ґрунтів.

До суб'єктів публічного адміністрування АПК належить також ***Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України.***

Основними завданнями Держветфітослужби України є:

реалізація державної політики у галузі ветеринарної медицини, сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин, державного нагляду (контролю) за племінною справою у тваринництві;

проведення державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду за здоров'ям тварин, безпечністю та якістю всіх харчових продуктів, неїстівних продуктів тваринного походження, кормів та інших товарів, охорони території України від занесення збудників особливо небезпечних хвороб, включених до списку Міжнародного епізоотичного бюро (МЕБ), з територій інших держав або карантинних зон тощо.

Держветфітослужба України здійснює свої повноваження безпосередньо та через територіальні органи: головні управління ветеринарної медицини в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управління ветеринарної медицини у містах обласного значення, районах; державні фіто- санітарні інспекції в областях, а також міжрегіональні територіальні органи — Головну державну фітосанітарну інспекцію, державну фітосанітарну інспекцію Автономної Республіки Крим.

Держветфітослужба України для виконання покладених на неї завдань утворює регіональні служби державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду на державному кордоні України та транспорті.

Суб'єктом публічного адміністрування земель сільськогосподарського призначення, які є головним засобом виробництва в сільському господарстві, є ***Державне агентство земельних ресурсів України.***

Основними завданнями Держземагентства України є:

реалізація державної політики у сфері земельних відносин;

внесення Міністрові аграрної політики та продовольства України пропозицій щодо формування державної політики у сфері земельних відносин.

Важливою функцією публічного адміністрування агропромислового комплексу є здійснення державного контролю та нагляду, що покладається на ***Державну інспекцію сільського господарства України.***

Основними завданнями Держсільгоспінспекції України є:

реалізація державної політики у сферах здійснення державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі;

внесення на розгляд Міністра пропозицій щодо формування державної політики у зазначених сферах.

Держсільгоспінспекція України здійснює свої повноваження безпосередньо та через утворені в установленому порядку територіальні органи — державні інспекції сільського господарства в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах.

5. Адміністративно-правове регулювання в галузі фінансів

Проведення єдиної державної фінансової, бюджетної, податкової політики, спрямованої на реалізацію визначених завдань економічного та

соціального розвитку України, забезпечує *Міністерство фінансів України* (Мінфін), яке здійснює координацію діяльності у цій сфері інших центральних органів виконавчої влади.

Основними завданнями Мінфіну України є:

формування та забезпечення реалізації державної фінансової, бюджетної, податкової і митної політики;

формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, бухгалтерського обліку, випуску та проведення лотерей, організації та контролю за виготовленням цінних паперів, документів суворої звітності, видобутку, виробництва, використання та зберігання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення та напів- дорогоцінного каміння, їх обігу та обліку, у сфері запобігання і протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;

формування і забезпечення у межах повноважень реалізації державної політики у сфері державного фінансового контролю, координації та спрямовування діяльності органів виконавчої влади, уповноважених на проведення контролю за дотриманням бюджетного законодавства;

забезпечення концентрації фінансових ресурсів на пріоритетних напрямках соціально-економічного розвитку України;

здійснення заходів із підвищення ефективності управління державними фінансами;

проведення разом з іншими органами виконавчої влади аналізу фінансово-економічного стану держави, перспектив її дальшого розвитку;

розроблення разом з іншими центральними органами виконавчої влади проекту Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період;

розроблення в установленому порядку проекту закону про Державний бюджет України;

організація роботи, пов'язаної зі складанням та управлінням виконання Державного бюджету України, координація діяльності учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету тощо.

Через Міністра фінансів України спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України діяльність Державної казначейської служби України, Державної фінансової інспекції України, Державної пробірної служби України, Державної служби фінансового моніторингу України, Міністерства доходів і зборів України.

Міністерство доходів і зборів України (Міндоходів України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Міндоходів України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань:

забезпечення формування єдиної державної податкової, державної митної політики в частині адміністрування податків і зборів, митних платежів та

реалізації єдиної державної податкової, державної митної політики;

забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі - єдиний внесок);

забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями при застосуванні податкового та митного законодавства, а також законодавства з питань сплати єдиного внеску.

Міндоходів України створене указом Президента України від 18 березня 2013 року № 141/2013.

Державна казначейська служба України (Казначейство України) входить до системи органів виконавчої влади та утворюється для реалізації державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів. Казначейство України є учасником системи електронних платежів Національного банку України.

Основними завданнями Казначейства України є:

внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів;

реалізація державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів.

Казначейство України здійснює свої повноваження безпосередньо та через свої територіальні органи в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах у містах, містах обласного, республіканського (Автономної Республіки Крим) значення (у разі їх утворення).

Державна фінансова інспекція України (Держфінінспекція України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері державного фінансового контролю.

Основними завданнями Держфінінспекції України є реалізація державної політики у сфері державного фінансового контролю, а також внесення пропозицій щодо її формування.

Державна пробірна служба України (Пробірна служба України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України.

Основними завданнями Пробірної служби України є реалізація державної політики у сфері державного пробірного контролю та внесення пропозицій щодо її формування.

Державна служба фінансового моніторингу України (Держфінмоніторинг України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України. Основними завданнями Держфінмоніторингу України є:

- реалізація державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню

тероризму, а також внесення пропозицій щодо її формування;

- збирання, оброблення та аналіз інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу, інші фінансові операції або інформації, що може бути пов'язана з підозрою у легалізації (відмиванні) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванні тероризму;

- створення та забезпечення функціонування єдиної державної інформаційної системи у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму.

6. Адміністративно-правове регулювання у сфері інфраструктури

В Україні діє єдина транспортна система. Вона повинна відповідати вимогам суспільного виробництва і національної безпеки, мати розгалужену інфраструктуру, забезпечувати зовнішньоекономічні зв'язки країни. Єдину транспортну систему становлять: транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний і авіаційний, а також міський електротранспорт і метрополітен); промисловий залізничний транспорт; відомчий транспорт; трубопровідний транспорт; шляхи сполучення загального користування.

Центральним органом виконавчої влади в цій галузі є **Міністерство інфраструктури України** (Мінінфраструктури України).

Основними завданнями Мінінфраструктури України у сфері транспорту є:

- формування та забезпечення реалізації державної політики у сферах транспорту, використання повітряного простору України, дорожнього господарства;

- формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері безпеки руху, навігаційно-гідрографічного забезпечення судноплавства, торговельного мореплавства.

До суб'єктів публічного адміністрування залізничним транспортом належить **Державна інспекція України з безпеки на наземному транспорті**.

Укртрансінспекція України забезпечує реалізацію державної політики з питань безпеки на автомобільному транспорті загального користування, на перевезення яким видано ліцензію, міському електричному, залізничному транспорті, експлуатації автомобільних доріг загального користування.

Публічне адміністрування залізничним транспортом здійснює **Укрзалізниця** – орган адміністрування залізничного транспорту загального користування. До сфери управління Укрзалізниці входять Донецька, Львівська, Одеська, Південна, Південно-Західна та Придніпровська залізниці, а також інші об'єднання, підприємства, установи і організації залізничного транспорту: метрополітени, об'єднання "Укрпромзалізтранс", консорціум «Укрзалізпром» та інші.

До основних завдань Укрзалізниці належать:

- організація злагодженої роботи залізниць і підприємств з метою задоволення потреб суспільного виробництва і населення в перевезеннях;

- забезпечення ефективної експлуатації залізничного рухомого складу, його ремонту та оновлення;

розроблення концепцій розвитку залізничного транспорту;
вжиття заходів для забезпечення безпеки функціонування залізничного транспорту, його інфраструктури та надійності його роботи.

Основним органом, що здійснює адміністрування морським і річковим транспортом, є **Державна інспекція з безпеки на морському та річковому транспорті** (Укрморрічінспекція).

Основними завданнями Укрморрічінспекції є:
реалізація державної політики у сфері безпеки на морському та річковому транспорті;

здійснення відповідно до законодавства державного нагляду (контролю) за безпекою на морському та річковому транспорті;

внесення пропозицій щодо формування державної політики з безпеки на морському та річковому транспорті;

надання адміністративних послуг у сфері морського та річкового транспорту.

До органів публічного адміністрування, наділених повноваженнями з питань автомобільного транспорту, варто віднести **Державне агентство автомобільних доріг України** (Укравтодор) та **Державну інспекцію з безпеки на наземному транспорті** (Укртрансінспекція України).

Основними завданнями Укравтодору є:

реалізація державної політики, а також внесення пропозицій щодо її формування у сфері дорожнього господарства;

здійснення управління автомобільними дорогами загального користування;

інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики у відповідній сфері;

організація реконструкції, ремонту та утримання автомобільних доріг, відповідного інженерного облаштування, розміщення об'єктів дорожнього сервісу та інших споруд;

забезпечення технічного регулювання у сфері реконструкції та капітального ремонту автомобільних доріг;

здійснення управління об'єктами державної власності.

Державна інспекція України з безпеки на наземному транспорті є центральним органом виконавчої влади який у сфері автомобільного транспорту забезпечує реалізацію державної політики з питань безпеки на автомобільному транспорті загального користування, на перевезення яким видано ліцензію та експлуатації автомобільних доріг загального користування.

Основним суб'єктом публічного адміністрування у сфері авіаційного транспорту є **Державна авіаційна служба України** (Державіаслужба України).

Основними завданнями Державіаслужби України є:

реалізація державної політики у сфері цивільної авіації та використання повітряного простору;

здійснення державного контролю та нагляду за безпекою цивільної авіації;

організація розроблення нормативно-правової бази для регулювання

діяльності у галузі цивільної авіації;

сертифікація та реєстрація об'єктів і суб'єктів цивільної авіації та ліцензування авіаційних перевезень;

регулювання використання повітряного простору та організація повітряного руху;

організація авіаційних перевезень;

сприяння провадженню зовнішньоекономічної і міжнародно-правової діяльності цивільної авіації.

Публічне адміністрування у сфері трубопровідного транспорту здійснюють **центральні та місцеві органи виконавчої влади, представницькі органи та органи місцевого самоврядування** в межах їх компетенції відповідно до чинного законодавства України.

Місцеві органи виконавчої влади, представницькі органи та органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень:

погоджують розміщення споруд та інших об'єктів трубопровідного транспорту на землях, наданих у користування підприємствам трубопровідного транспорту згідно із ЗК;

вживають заходів щодо безпеки експлуатації підприємствами, установами та організаціями об'єктів трубопровідного транспорту;

беруть участь у складанні та узгодженні планів захисту персоналу і населення, спільних заходів щодо виконання робіт в умовах надзвичайного стану;

забезпечують оповіщення та інформування населення про заходи захисту і правила поведінки в умовах надзвичайного стану, а також під час експлуатації об'єктів трубопровідного транспорту із залученням до цієї роботи спеціалістів підприємств трубопровідного транспорту;

приймають від підприємств, установ та організацій трубопровідного транспорту матеріали виконавчої зйомки і надають їх іншим підприємствам, установам та організаціям.

Публічне адміністрування у сфері туризму здійснює **Державне агентство з туризму та курортів України**.

Держтуризмкурорт України відповідно до покладених на нього завдань виконує наступні функції:

видає ліцензії на право здійснення туроператорської діяльності;

здійснює контроль за додержанням ліцензійних умов провадження туроператорської діяльності;

видає свідоцтва про присвоєння об'єктам туристичної інфраструктури (готелям, іншим об'єктам, призначеним для надання послуг з розміщення, установам харчування, курортним установам тощо) відповідної категорії;

веде реєстр свідоцтв про встановлення категорій об'єктам туристичної інфраструктури;

видає дозволи на право здійснення туристичного супроводу;

формує та веде Державний реєстр суб'єктів туристичної діяльності тощо.

Тема 5. Адміністративно-правове регулювання в адміністративно-політичній сфері

План:

- 1. Адміністративно-правове регулювання в сфері забезпечення обороноздатності країни.**
- 2. Адміністративно-правове регулювання у сферах національної безпеки та охорони державного кордону.**
- 3. Адміністративно-правове регулювання у галузі зовнішньої політики.**
- 4. Публічне адміністрування у сфері внутрішніх справ.**
- 5. Адміністративно-правове регулювання в сфері юстиції.**

1. Адміністративно-правове регулювання в сфері забезпечення обороноздатності країни

Систему органів публічного адміністрування у сфері забезпечення обороноздатності країни складають:

Верховна Рада України;
Президент України;
Кабінет Міністрів України;
Міністерство оборони України;
Генеральний штаб Збройних Сил України;
Військові комісаріати.

Безпосереднє управління Збройними Силами здійснює ***Міністерство оборони України*** (Міноборони).

Як центральний орган виконавчої влади Міноборони забезпечує проведення у життя державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва.

Основними завданнями Міноборони України є:

формування і реалізація державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва, у галузі оборонного планування, військової освіти та науки;

здійснення військово-політичного та адміністративного керівництва Збройними Силами;

забезпечення формування військово-технічної політики у сфері оборони;
формування військової кадрової політики.

Генеральний штаб Збройних Сил України є головним військовим органом з планування оборони держави, адміністрування Збройних Сил України, координації та контролю за виконанням завдань у сфері оборони іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, правоохоронними органами, Державною спеціальною службою транспорту і Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Основними завданнями Генерального штабу є:

участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері оборони, стратегії воєнної безпеки;

стратегічне планування застосування Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних органів, Держспецтрансслужби і Держспецзв'язку, координація їх підготовки до виконання завдань у сфері оборони, організація стратегічного розгортання Збройних Сил, інших військових формувань, організація територіальної оборони та оперативного обладнання території держави;

безпосереднє військове керівництво Збройними Силами;

організація і контроль за здійсненням заходів, спрямованих на підтримання військ (сил) Збройних Сил та інших військових формувань і правоохоронних органів, Держспецтрансслужби і Держспецзв'язку у постійній бойовій та мобілізаційній готовності.

До системи публічного адміністрування у сфері оборони на місцевому рівні входять **військові комісаріати**, які створюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах і районах, районах у містах. Керують їх роботою військові комісари, які є організаторами військової роботи в області, місті, районі.

У здійсненні державного контролю у сфері оборони з боку окремих органів держави особливе місце належить **Раді національної безпеки і оборони України**, яка виконує наступні завдання:

розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Воєнної доктрини України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президентові України з визначених законом питань щодо національної безпеки та оборони країни;

здійснює поточний контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президентові України відповідні висновки та пропозиції;

залучає до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності;

ініціює розроблення нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання;

координує і контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

координує і контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану;

координує та контролює діяльність органів виконавчої влади з відбиття збройної агресії, організації захисту населення та забезпечення його життєдіяльності, охорони життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтримання громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

2. Адміністративно-правове регулювання у сферах національної безпеки та охорони державного кордону

Існування та прогресивний розвиток держави залежить від здійснення цілеспрямованої політики щодо захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу країни.

До основних органів спеціальних служб безпеки належать:

Служба безпеки України;

Управління державної охорони України;

Державна охорона при МВС;

Державна прикордонна служба України;

Служба зовнішньої розвідки України.

Основи організації і діяльності *Служби безпеки України* (СБУ) – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України, підпорядкований Президентові України і підконтрольний Верховній Раді України.

На СБУ покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань СБУ також входить запобігання, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Окремим органом виконавчої влади у сфері безпеки є *Управління державної охорони України*, яке організує та контролює забезпечення охорони осіб, які заміщають державні посади на строк їх повноважень (Президент України, Прем'єр-міністр України, Голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор тощо), а також глав іноземних держав в період їх перебування на території України. Управління державної охорони України є центральним державним правоохоронним органом спеціального призначення.

Важливе місце у забезпеченні захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій займає *Міністерство з надзвичайних ситуацій України* (МНС України), основними завданнями якого є формування та реалізація державної політики у визначених Президентом України сферах цивільного захисту, запобігання, реагування та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, природного та військового характеру в мирний час та особливий період, рятувальної справи та гасіння пожеж, державного нагляду у сфері техногенної, пожежної, промислової безпеки та гірничого нагляду, поводження з радіоактивними відходами, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, профілактики травматизму невинного характеру, а також гідрометеорологічної діяльності.

Певними повноваженнями публічного адміністрування у сфері національної безпеки також наділені:

Державне агентство України з управління зоною відчуження (ДДЗВ України), яке входить до системи органів виконавчої влади та забезпечує реалізацію державної політики у сферах управління зоною відчуження і зоною безумовного (обов'язкового) відселення, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення об'єкта "Укриття" на екологічно безпечну систему та є органом державного управління у сфері поводження з радіоактивними відходами на стадії їх довгострокового зберігання і захоронення.

Державна інспекція техногенної безпеки України (Держтехногенбезпеки України), яка входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сферах пожежної і техногенної безпеки, здійснення державного нагляду (контролю) у цих сферах, а також щодо контролю за станом цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру і діяльності аварійно-рятувальних служб.

Державне агентство резерву України (Держрезерв України) до основних завдань якого належить реалізація державної політики у сфері державного матеріального резерву та внесення пропозицій щодо її формування.

Основним суб'єктом публічного адміністрування у сфері захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні є **Адміністрація Державної прикордонної служби України**.

Основними функціями Адміністрації Державної прикордонної служби України є:

забезпечення реалізації державної політики у сфері захисту державного кордону, внесення пропозицій щодо її формування, здійснення управління у сфері охорони державного кордону;

участь у розробленні та реалізації загальних принципів правового оформлення і забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

здійснення управління територіальними органами, Морською охороною, органами охорони державного кордону, розвідувальним органом, органами забезпечення, навчальними закладами та науково-дослідними установами.

3. Адміністративно-правове регулювання у галузі зовнішньої політики

З метою підвищення ефективності, цілеспрямованості та узгодженості здійснення зовнішньої політики України координацію діяльності міністерств, інших органів виконавчої влади й установ у сфері зовнішніх зносин покладено на **Міністерство закордонних справ України** (МЗС).

МЗС є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує реалізацію зовнішньої політики держави і координацію відповідних заходів у сфері зовнішніх зносин України. МЗС здійснює свої повноваження

безпосередньо та через інші органи дипломатичної служби. Основними завданнями МЗС є:

- формування та реалізація державної політики у сфері зовнішніх зносин України;
- забезпечення провадження зовнішньополітичної діяльності держави;
- забезпечення проведення зовнішньополітичного курсу України, спрямованого на розвиток політичних, економічних, гуманітарних, правових, наукових та інших зв'язків з іноземними державами, міжнародними організаціями, та здійснення аналізу відповідних тенденцій у цих сферах;
- забезпечення дипломатичними засобами захисту та зміцнення незалежності, державного суверенітету, безпеки, територіальної цілісності та непорушності кордонів України, її національних інтересів;
- участь у забезпеченні у межах повноважень реалізації державної зовнішньоекономічної політики, політики інтеграції економіки України у світову економічну систему;
- сприяння входженню України до світового інформаційного Простору, піднесенню її міжнародного авторитету, формуванню позитивного іміджу держави як надійного і передбачуваного партнера;
- участь у формуванні та реалізації державної політики, спрямованої на інтеграцію України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі, продовження конструктивного партнерства з НАТО;
- забезпечення розвитку зв'язків із закордонними українцями та їхніми громадськими організаціями, координація заходів, здійснюваних органами виконавчої влади у цій сфері;
- участь у забезпеченні розвитку міжнародно-правової бази співробітництва України з членами міжнародного співтовариства;
- внесення на розгляд Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та інших органів України пропозицій щодо реагування на найбільш важливі та резонансні події у світі, що безпосередньо стосуються інтересів України, та забезпечення їх інформацією, необхідною для здійснення ефективної зовнішньої та внутрішньої політики;
- формування і реалізація державної політики у сфері розвитку дипломатичної служби та здійснення функцій дипломатичного протоколу у сфері здійснення зовнішніх зносин з іншими державами та міжнародними організаціями;
- координація заходів, здійснюваних органами виконавчої влади щодо проведення єдиного зовнішньополітичного курсу України;
- організація та здійснення в Україні та за кордоном консульської роботи.

Систему органів дипломатичної служби складають: Міністерство закордонних справ України, представництва Міністерства закордонних справ України на території України, закордонні дипломатичні установи України. Безпосереднє керівництво органами дипломатичної служби здійснює Міністр закордонних справ України.

4. Публічне адміністрування у сфері внутрішніх справ

Суть публічного адміністрування внутрішніх справ полягає у здійсненні організаційно-правових заходів, що забезпечують безпосередньо охорону прав та свобод громадян, а також громадський порядок та громадську безпеку.

До органів, що здійснюють державне управління внутрішніми справами (охороною громадського порядку та безпеки), можна віднести:

Міністерство внутрішніх справ України та його підрозділи на місцях;

Державна міграційна служба України.

Центральне місце серед органів внутрішніх справ займає **Міністерство внутрішніх справ**.

Основними завданнями МВС України є формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, власності, інтересів суспільства і держави від злочинних посягань, боротьби зі злочинністю, розкриття та розслідування злочинів, охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, безпеки дорожнього руху, а також формування державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Особливу роль відіграє така складова Міністерства, як *міліція*, яка є державним озброєним органом виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права, свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства та держави від протиправних посягань.

Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції.

Адміністративну діяльність міліції регламентують норми адміністративного права, й полягає вона в організації і практичному провадженні заходів щодо охорони правопорядку. Здійснюють її служби й підрозділи міліції громадської безпеки, а саме: патрульно-постова служба, служба дільничних інспекторів, підрозділів, що організовують роботу спеціальних установ (приймальників-розподільників), Державтоінспекція, відділи дозвільної системи тощо.

Оперативно-розшукову діяльність міліції регулюють норми різних галузей права: адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального тощо. Цю діяльність здійснюють оперативні підрозділи органів внутрішніх справ: кримінальна та спеціальна міліція, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю, підрозділи Державтоінспекції.

Кримінально-процесуальну діяльність міліції регулює кримінально-процесуальне законодавство, здійснюють її різні служби й підрозділи кримінальної міліції та міліції громадської безпеки. Предмет цієї діяльності - провадження дізнання в кримінальних справах.

Профілактичну діяльність міліції здійснюють всі служби міліції і регулюють закони та відомчі нормативні акти, що регламентують діяльність

міліції і насамперед служб і підрозділів кримінальної міліції та міліції громадської безпеки.

Міліція України складається з підрозділів:

кримінальної міліції;
міліції громадської безпеки;
місцевої міліції;
транспортної міліції;
Державної автомобільної інспекції;
міліції охорони;
судової міліції;
спеціальної міліції.

Державну політику України у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій осіб покликана *Державна міграційна служба України* (ДМС України).

Основними завданнями ДМС України є:

внесення пропозицій щодо формування державної політики в сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів;

реалізація державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій осіб.

5. Адміністративно-правове регулювання в сфері юстиції

Основною метою публічного адміністрування в галузі юстиції є забезпечення законності, організація захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також держави.

Система суб'єктів публічного адміністрування у сфері юстиції включає:

Міністерство юстиції України;
Державну архівну службу України;
Державну виконавчу службу України;
Державну пенітенціарну службу України;
Державну реєстраційну службу України;
Державну службу України з питань захисту персональних даних.

Міністерство юстиції України (Мін'юст України) є центральним органом виконавчої влади.

Завданнями Міністерства юстиції України є:

формування і забезпечення реалізації державної правової політики, політики у сфері адаптації законодавства України до законодавства ЄС, політики з питань банкрутства;

формування і забезпечення реалізації політики у сфері архівної справи, діловодства та створення і функціонування державної системи страхового

фонду документації, у сфері виконання кримінальних покарань, у сфері захисту персональних даних, у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), з питань державної реєстрації актів цивільного стану, з питань державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, з питань державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців, реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, інших громадських формувань, статутів, друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності;

забезпечення представництва інтересів держави у судах України, здійснення захисту інтересів України у Європейському суді з прав людини, під час урегулювання спорів і розгляду в закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземних суб'єктів та України;

експертне забезпечення правосуддя;

організація роботи нотаріату;

виконання функцій центрального засвідчувального органу шляхом забезпечення створення умов для функціонування засвідчувальних центрів органів виконавчої влади або інших державних органів та центрів сертифікації ключів;

протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму (щодо нотаріусів, адвокатів та інших осіб, які надають юридичні послуги);

здійснення міжнародно-правового співробітництва, забезпечення дотримання і виконання зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України з правових питань.

Державна архівна служба України (Укрдержархів) входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері архівної справи, діловодства та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації (СФД), а також міжгалузеву координацію з питань, що належать до її компетенції.

Державна виконавча служба України (ДВС України) входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) відповідно до законів.

Державна пенітенціарна служба України (ДПтС України) входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Державна реєстраційна служба України (Укрдержреєстр) є центральним органом виконавчої влади.

Державна служба України з питань захисту персональних даних (ДСЗПД України) є центральним органом виконавчої влади, яка забезпечує реалізацію державної політики у сфері захисту персональних даних.

Щодо судової системи слід розглянути і повноваження **Державної судової адміністрації** (ДСА), яка відповідно до покладених на неї завдань:

забезпечує належні умови діяльності судів, органів суддівського самоврядування, кваліфікаційних комісій суддів, Академії суддів;

бере участь у розробленні проектів Державного бюджету та Державної програми економічного і соціального розвитку України на відповідний рік, Програми діяльності Кабінету Міністрів України та державних цільових програм у відповідній сфері, забезпечує їх виконання у межах своїх повноважень;

розробляє і затверджує за погодженням з Радою суддів України єдині нормативи фінансового забезпечення судів та переглядає їх не рідше ніж 1 раз на 3 роки;

виконує функції головного розпорядника коштів державного бюджету України щодо фінансового забезпечення діяльності судів, кваліфікаційних комісій суддів, органів суддівського самоврядування, територіальних управлінь державної судової адміністрації та ДСА;

вивчає практику організації діяльності судій, узагальнює відповідні пропозиції територіальних управлінь;

бере участь у підготовці проектів актів законодавства щодо організаційного забезпечення діяльності судів та інших питань судоустрою;

веде статистичний і персональний облік даних про кадри судів, готує матеріали щодо призначення, обрання та звільнення суддів;

забезпечує проведення заходів, пов'язаних із складенням присяги суддями, призначеними на посаду вперше;

оприлюднює в офіційних друкованих виданнях інформацію щодо ініціювання питання про обрання суддів безстроково, а у передбачених законом випадках — про початок діяльності судів;

вивчає кадрові питання апарату судів, прогнозує необхідну потребу у спеціалістах, здійснює в установленому порядку державне замовлення на підготовку відповідних спеціалістів тощо.

Тема 6. Адміністративно-правове регулювання у соціально-культурній сфері

План:

- 1. Адміністративно-правове регулювання у галузі освіти і науки, молоді та спорту.**
- 2. Адміністративно-правове регулювання у галузі культури.**
- 3. Адміністративно-правове регулювання охорони здоров'я населення.**
- 4. Адміністративно-правове регулювання в сфері соціального захисту населення.**

1. Адміністративно-правове регулювання у галузі освіти і науки, молоді та спорту

В публічному адмініструванні освітою держава повинна забезпечувати:

- виховання особистості, яка усвідомлює свою належність до Українського народу, сучасної європейської цивілізації;
- збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, виховання шанобливого ставлення до національних

святинь, української мови, а також до історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживають в Україні;

- виховання людини з демократичним світоглядом, яка дотримується громадянських прав і свобод, з повагою ставиться до традицій, культури, віросповідання;
- формування у дітей та молоді сучасного світогляду, розвиток творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти;
- підготовку кваліфікованих кадрів, здатних до творчої праці, професійного розвитку.

Поєднання освіти і науки є умовою модернізації системи освіти. Наука є органічною частиною освіти, базовим елементом і рушійною силою її розвитку. Наукова діяльність навчальних закладів має забезпечувати відповідність змісту освіти сучасним досягненням у галузі науки, техніки і культури.

До державних органів адміністрування освітою та наукою в Україні належать:

а) Міністерство освіти і науки України;

б) міністерства та інші центральні органи виконавчої влади України, яким підпорядковані навчальні заклади;

в) місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою.

Міністерство освіти і науки України (МОН) є основним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності.

МОН України входить до системи органів виконавчої влади і є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення формування та реалізації державної політики у сферах освіти і науки, інтелектуальної власності, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, інформатизації, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, створення умов для розвитку інформаційного суспільства, а також у сфері здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю навчальних закладів незалежно від їх підпорядкування і форми власності.

Основними завданнями МОН України є:

забезпечення формування державної політики у сферах освіти і науки, інтелектуальної власності, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, інформатизації, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, створення умов для розвитку інформаційного суспільства, а також у сфері здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю навчальних закладів незалежно від їх підпорядкування і форми власності;

реалізація державної політики у сфері освіти і науки.

Повноваженнями публічного адміністрування у сфері освіти і науки наділені також:

Державна служба інтелектуальної власності України;

Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України;

Державна інспекція навчальних закладів України.

Міністерство молоді та спорту України (Мінмолодьспорт України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Мінмолодьспорт України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у молодіжній сфері, сфері фізичної культури і спорту.

Основними завданнями Мінмолодьспорту України є забезпечення формування та реалізація державної політики у молодіжній сфері, сфері фізичної культури і спорту, участь у формуванні та реалізація в межах своєї компетенції державної політики у сфері волонтерської діяльності.

Мінмолодьспорт України відповідно до покладених на нього завдань:

1) визначає перспективи та пріоритетні напрями розвитку молодіжної сфери, сфери фізичної культури і спорту;

2) забезпечує нормативно-правове регулювання у молодіжній сфері, сфері фізичної культури і спорту;

3) узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та в установленому порядку вносить їх на розгляд Президентів України, Кабінету Міністрів України;

4) погоджує проекти законів, інших актів законодавства, які надходять на погодження від інших центральних органів виконавчої влади, готує в межах своїх повноважень висновки і пропозиції до проектів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів, внесених на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи;

5) провадить у встановленому порядку міжнародну діяльність у молодіжній сфері, сфері фізичної культури і спорту тощо.

2. Адміністративно-правове регулювання у галузі культури

Сучасний стан розвитку української культури і духовності характеризується розмиванням і поступовою маргіналізацією культурних і духовних цінностей у суспільному житті, руйнуванням цілісної мережі закладів, підприємств, організацій та установ культури і цілісного інформаційно-культурного простору, неефективним використанням наявних культурних і творчих ресурсів.

Систему державних органів, діяльність яких пов'язана із адмініструванням у сфері культури, складають:

Верховна Рада України;

Кабінет Міністрів України;
Президент України;
Міністерство культури України;
Державний комітет телебачення і радіомовлення України;
Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення;
Державне агентство України з питань кіно;
Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України.

Міністерство культури України (Мінкультури) є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері культури і мистецтв.

Основними завданнями Мінкультури є:

формування та забезпечення реалізації державної політики у сферах культури, мистецтв, охорони культурної спадщини, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, державної мовної політики, міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин України;

формування державної політики у сфері кінематографії;

участь у формуванні та реалізації державної політики в галузі спеціальної освіти у сфері культури і мистецтв.

На місцевому рівні функції публічного адміністрування у сфері культури здійснюють управління культури обласної, Севастопольської міської державної адміністрації, Головне управління культури та мистецтв Київської міської державної адміністрації, відділ культури районної, районної в містах Києві та Севастополі державної адміністрації.

Центральним органом виконавчої влади в інформаційній та видавничій сферах в Україні є **Державний комітет телебачення і радіомовлення України** (Держкомтелерадіо).

Основними завданнями Держкомтелерадіо є формування та реалізація державної політики у сфері телебачення і радіомовлення, інформаційній та видавничій сферах, поліграфії.

На місцевому рівні діють управління у справах преси та інформації обласної, Севастопольської міської держадміністрації і управління преси та інформації Київської міськдержадміністрації. Вони є структурними підрозділами відповідно обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, що утворюються головою відповідної держадміністрації, підзвітні їй підконтрольні голові держадміністрації та Держкомтелерадіо.

Спеціальним наглядовим та регулюючим державним органом у сфері телерадіомовлення є **Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення** (Національна рада).

У царині охорони культурної спадщини в Україні важливу роль відіграє **Українське товариство охорони пам'яток історії та культури**, яке було створене з метою виявлення, вивчення, збереження пам'яток, здійснення громадського контролю за дотриманням законодавства про охорону й використання історико - культурної спадщини, проведення культурно-просвітницької роботи.

З метою виявлення, вивчення та збереження національних культурних цінностей в Україні було створено **Український фонд культури**, який є добровільною, благодійною, неурядовою громадською організацією.

Особливе місце серед громадських об'єднань займає загальноукраїнська організація "**Український мистецький форум**", головною метою якої є об'єднання окремих громадян та колективів, які діють у галузі культури та мистецтва, з метою задоволення культурних, інформаційних, соціальних, інших потреб, а також захисту економічних, правових та інших інтересів.

3. Адміністративно-правове регулювання охорони здоров'я населення

Значення охорони здоров'я як окремої людини, так і населення загалом у сучасних умовах набуває особливого значення з таких причин:

політичної: забезпечення рівного доступу всіх громадян до медичної допомоги є одним із показників рівня людського розвитку; діяльність у сфері охорони здоров'я населення є основою соціальної політики сучасних держав; всесвітні організації, орієнтовані на захист здоров'я людини та її права на охорону здоров'я (ВООЗ, ЮНІСЕФ тощо), розробляють обов'язкову для цивілізованого світу стратегію охорони здоров'я;

соціально-демографічної: стан охорони здоров'я в суспільстві впливає на його старіння, демографічні зсуви, соціальну стратифікацію тощо;

індустріально-технологічної: ступінь індустріалізації та інформатизації суспільства сприяє розвитку охорони здоров'я та її технологізації, що водночас висуває певні вимоги до стану здоров'я людини.

Система суб'єктів публічного адміністрування у сфері охорони здоров'я:

Верховна Рада України;

Президент України;

Кабінет Міністрів України;

Міністерство охорони здоров'я України.

Основи державної політики у сфері охорони здоров'я **визначає Міністерство охорони здоров'я України** (МОЗ) є центральним органом виконавчої влади.

Основними завданнями МОЗ є:

формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я;

формування державної політики у сферах санітарного та епідемічного благополуччя населення, створення, виробництва, контролю якості та реалізації лікарських засобів, медичних імунобіологічних препаратів і медичних виробів, протидії ВІЛ- інфекції/СНІДу та іншим соціально небезпечним захворюванням.

Державні функції у галузі охорони здоров'я здійснюють також інші центральні органи виконавчої влади, які мають у своєму віданні установи охорони здоров'я. До таких органів, зокрема, належать: Міноборони, МВС, СБУ, Мінінфраструктури. Ці органи визначають порядок управління відомчими установами охорони здоров'я, їх систему та структуру.

Повноваженнями публічного адміністрування у сфері охорони здоров'я також наділені:

Державна служба України з лікарських засобів

Державна служба з контролю за наркотиками.

Державна санітарно-епідеміологічна служба.

Товариство Червоного Хреста України.

4. Адміністративно-правове регулювання в сфері соціального захисту населення

Одним із принципів правової держави є гарантування державою соціальних прав і свобод, які забезпечують людині гідний рівень життя та її соціальну захищеність. За своєю суттю ці права і свободи є, з одного боку, вимогами до держави, а з іншого — її обов'язками щодо підтримання життя особи та її соціальної захищеності. Соціальні питання, за їх невирішеності, є одним з небезпечних джерел, пов'язаних з національною безпекою, самим існуванням в майбутньому державних інститутів.

Під *соціальним захистом* необхідно розуміти комплекс заходів, які здійснюють державні органи в різних сферах діяльності, спрямований на забезпечення доступу кожного члена суспільства до соціальних благ, усунення соціальної нерівності та підтримку найбільш незахищених членів суспільства.

Спеціальним органом, який уповноважений під імені держави впроваджувати в життя соціальну політику, є *Міністерство соціальної політики України*.

Основними завданнями Мінсоцполітики України є:

формування державної політики щодо забезпечення державних соціальних стандартів та державних соціальних гарантій для населення, координація розроблення проектів прогнозів і державних програм з питань соціальної та демографічної політики;

формування і реалізація державної політики щодо регулювання ринку праці, процесів трудової міграції, визначення правових, економічних та організаційних засад зайнятості населення і його захисту від безробіття;

формування і реалізація державної політики стосовно визначення державних соціальних гарантій щодо прав громадян на працю, оплату праці, а також щодо нормування та стимулювання праці, професійної кваліфікації робіт і професій, умов праці;

формування та реалізація державної політики у сфері пенсійного забезпечення громадян;

формування основних напрямів державної політики та здійснення відповідно до закону державного нагляду у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування, проведення соціального діалогу з питань формування та реалізації державної соціальної політики, регулювання соціально - трудових відносин;

формування та реалізація державної політики щодо надання адресної соціальної допомоги вразливим верствам населення, тому числі малозабезпеченим та багатодітним сім'ям;

формування державної політики у сфері надання соціальних послуг людям похилого віку, інвалідам, бездомним громадянам, іншим соціально вразливим верствам населення;

формування та реалізація державної політики у сфері соціального захисту ветеранів, інвалідів, людей похилого віку, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, жертв нацистських переслідувань, жертв політичних репресій, захисту прав депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну;

формування і реалізація державної політики щодо соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та тих, які підлягають звільненню у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України та інших військових формувань;

формування і реалізація державної політики з питань сім'ї та дітей;

формування і реалізація державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

участь у розробленні та реалізація державної політики щодо запобігання насильству в сім'ї.

Повноваженнями публічного адміністрування у сфері соціального захисту населення також наділені:

Пенсійний фонд України;

Державна служба України з питань інвалідів та ветеранів України;

Державна інспекція України з питань праці.

Контрольні питання для перевірки знань:

1. Поняття, предмет та метод адміністративного права як галузі національного права.
2. Принципи адміністративного права.
3. Система адміністративного права.
4. Характеристика Загальної частини адміністративного права.
5. Характеристика Особливої частини адміністративного права.
6. Поняття та класифікація джерел адміністративного права.
7. Способи систематизації адміністративного законодавства.
8. Співвідношення адміністративного права з іншими галузями національного права.
9. Поняття, види та структура адміністративно-правових норм.
10. Способи реалізації адміністративно-правових норм.
11. Поняття, види та структура адміністративно-правових відносин.
12. Зміст адміністративно-правових відносин.
13. Підстави виникнення та припинення адміністративно-правових відносин.
14. Поняття суб'єкта адміністративного права.
15. Адміністративна правосуб'єктність: поняття та характеристика.
16. Поняття компетенції та її правовий зміст.
17. Система суб'єктів адміністративного права України: елементи та їх характеристика.
18. Органи публічної адміністрації як суб'єкти адміністративного права: поняття та структура.

19. Особливості адміністративно-правового статусу Президента України.
20. Кабінет Міністрів України як суб'єкт адміністративного права: структура, повноваження.
21. Адміністративно-правовий статус міністерств, агентств, служб, інспекцій та центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом.
22. Місцеві органи виконавчої влади як суб'єкти адміністративного права України: елементи адміністративно-правового статусу.
23. Особливості адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування.
24. Адміністративно-правовий статус юридичних осіб, не наділених владними повноваженнями (підприємства, установи, організації).
25. Об'єднання громадян як суб'єкти адміністративного права.
26. Особливості адміністративно-правового статусу громадян України.
27. Особливості адміністративно-правового статусу іноземців.
28. Особливості адміністративно-правового статусу біженців.
29. Поняття, ознаки та види публічної служби.
30. Види державної служби в Україні.
31. Принципи державної служби.
32. Органи адміністрування державної служби в Україні.
33. Поняття та види державних службовців.
34. Адміністративно-правовий статус державних службовців.
35. Особливості дисциплінарної відповідальності державних службовців.
36. Порядок проведення конкурсу при прийнятті на державну службу.
37. Обмеження, що передбачені законодавством України щодо державних службовців.
38. Протидія корупції в Україні: суб'єкти, заходи, правове регулювання.
39. Особливості проходження служби в органах місцевого самоврядування.
40. Правове регулювання статусу посадових осіб місцевого самоврядування.
41. Особливості проходження військової служби.
42. Порядок прийняття та припинення патронатної служби.
43. Основні завдання дипломатичної служби в Україні.
44. Моделі державної служби та їх характеристика.
45. Службова кар'єра та її етапи.
46. Підвищення кваліфікації державних службовців, його форми та правове регулювання.
47. Кадровий резерв та його правове регулювання.
48. Перспективи розвитку правового інституту державної служби в Україні.
49. Поняття та ознаки адміністративного примусу.
50. Співвідношення адміністративного примусу з іншими видами державно-правового примусу.
51. Класифікація заходів адміністративного примусу.
52. Ознаки адміністративно-запобіжних заходів.
53. Характеристика різновидів адміністративно-запобіжних заходів.
54. Ознаки заходів адміністративного припинення.
55. Характеристика видів заходів адміністративного припинення.

56. Заходи адміністративного припинення, не пов'язані з притягненням до відповідальності.
57. Заходи адміністративного примусу спеціального призначення: поняття та види.
58. Особливості застосування заходів адміністративного примусу спеціального призначення.
59. Особливості застосування вогнепальної зброї.
60. Органи публічної адміністрації, наділені правом застосовувати заходи адміністративного примусу.
61. Адміністративні стягнення як складова адміністративного примусу та їх особливість.
62. Співвідношення адміністративного примусу із адміністративним переконанням, впливом, силою, владою.
63. Співвідношення адміністративного примусу і адміністративної відповідальності.
64. Адміністративна відповідальність як різновид юридичної відповідальності: поняття, особливості.
65. Співвідношення юридичної відповідальності з іншими видами юридичної відповідальності.
66. Поняття адміністративного правопорушення.
67. Склад адміністративного правопорушення та характеристика його елементів.
68. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.
69. Адміністративна відповідальність посадових осіб.
70. Адміністративна відповідальність військовослужбовців.
71. Адміністративна відповідальність іноземців та осіб без громадянства.
72. Адміністративна відповідальність юридичних осіб.
73. Обставини, що виключають адміністративну відповідальність.
74. Звільнення від адміністративної відповідальності.
75. Поняття, мета та види адміністративних стягнень.
76. Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх.
77. Загальні правила накладання адміністративних стягнень.
78. Поняття та ознак адміністративної деліктності.
79. Адміністративно-правове регулювання в економічній сфері.
80. Форми і методи адміністративно-правового регулювання в галузі економічного розвитку та торгівлі.
81. Система органів адміністративно-правового регулювання в сфері економічного розвитку та торгівлі.
82. Особливості державного контролю в сфері економіки.
83. Основні напрями адміністративно-правового регулювання в галузі підприємництва.
84. Форми участі держави у сфері підприємницької діяльності.
85. Адміністративно-правове регулювання в антимонопольно-конкурентній сфері.
86. Особливості адміністративно-правового регулювання у сфері промисловості.

87. Особливості адміністративно-правового регулювання у паливно-енергетичній сфері.
88. Особливості адміністративно-правового регулювання в агропромисловому комплексі.
89. Особливості адміністративно-правового регулювання в банківській сфері.
90. Особливості адміністративно-правового регулювання в податковій сфері.
91. Особливості адміністративно-правового регулювання в бюджетній сфері.
92. Особливості адміністративно-правового регулювання у сфері інфраструктури.
93. Особливості адміністративно-правового регулювання у сфері туристичної діяльності.
94. Поняття та ознака оборони як об'єкта адміністративно-правового регулювання.
95. Військовий обов'язок та форми його реалізації в Україні.
96. Особливості адміністративно-правового регулювання у сфері оборони в Україні.
97. Національна безпека як об'єкт адміністративно-правового регулювання.
98. Особливості адміністративно-правового регулювання у сфері національної безпеки в Україні.
99. Особливості захисту та охорони державного кордону України.
100. Зовнішня політика України: характеристика основних напрямів правового регулювання.
101. Особливості адміністративно-правового регулювання у сфері зовнішніх відносин в Україні.
102. Юстиція як об'єкт адміністративно-правового регулювання.
103. Особливості адміністративно-правового регулювання у сфері юстиції в Україні.
104. Загальна характеристика сфери внутрішніх справ.
105. Особливості адміністративно-правового регулювання в сфері внутрішніх справ в Україні.
106. Міліція в системі органів внутрішніх справ України.
107. Державний контроль і нагляд у сфері адміністративно-політичної діяльності держави.
108. Особливості адміністративно-правового регулювання в митній сфері.
109. Основні напрями державної політики у сфері культури.
110. Функції публічного адміністрування у культурній сфері.
111. Система суб'єктів адміністративно-правового регулювання у культурній сфері.
112. Особливості адміністративно-правового регулювання у сфері бібліотечної справи в Україні.
113. Загальна характеристика соціальної політики в Україні.
114. Особливості адміністративно-правового регулювання у сфері соціального захисту населення в Україні.
115. Фізична культура і спорт як об'єкт адміністративно-правового регулювання.

Джерела

1. Административное право Украины : учебник / под.общ. ред. С.В. Кивалова. - Х.: Одиссей, 2004. - 880с.
2. Адміністративна відповідальність (загальні положення та правопорушення у сфері обігу наркотиків) : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І.П. Голосніченка. - К: КІВС, 2003. - 112.с.
3. Адміністративна відповідальність в Україні : навч.посіб. / за заг. ред. доц. А.Т. Комзюка. - Х.: Ун-т внутр. справ, 1998. - 78 с.
4. Адміністративне право України : Академічний курс: підручник: У 2 т. / Ред. колегія: В.Б. Аверьянов (голова).- К.: Юрид.думка, 2004.
5. Адміністративне право України : навч.посіб, / Г.Г. Забарний, Р.А. Калюжний, В.К. Шкарупа. - К.: Вид-во Паливода А.В., 2005. - 368 с.
6. Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - 544 с.
7. Ващенко С.В. Основи дміністративного права (загальні поняття, категорії, схеми): навч. посіб. / С.В. Ващенко, М.М.Долгополова. - Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України, 2005. - 106 с.
8. Ведерніков Ю.А. Адміністративне право України : навч. посіб. / Ю.А. Ведерніков, В.К. Шкарупа. - К.: Центр навч. л-ри, 2005 .- 336с.
9. Голосніченко І.П. Адміністративний процес: навч. посіб. / І.П. Голосніченко, М.Ф. Стахурський; за заг. ред. І.П. Голосніченка .- К.: ГАН, 2003. - 256 с.
10. Битяк Ю.П. Державна служба в Україні : Організаційно-правові засади: монографія / Ю.П. Битяк. - Х.: Право, 2005 .- 304 с.

Тести

- 1. Адміністративне право регулює відносини:**
 - а) екологічні;
 - б) фінансові;
 - в) управлінські;
 - г) сімейні;
 - д) трудові.
- 2. Норма права, яка передбачає відповідальність за дрібне хуліганство, є:**
 - а) заборонною;
 - б) зобов'язальною;
 - в) уповноважувальною;
 - г) рекомендаційною;
 - д) пропозиційною.
- 3. Адміністративна дієздатність громадян виникає після досягнення:**
 - а) 15 років;
 - б) 16 років;

- в) 18 років;
- г) 21 року;
- д) 25 років.

4. Хто має право здійснити державну реєстрацію політичної партії?

- а) Кабінет Міністрів України;
- б) Рада Міністрів Автономної Республіки Крим;
- в) Міністерство культури України;
- г) Міністерство юстиції України;
- д) Міністерство внутрішніх справ України.

5. Яке об'єднання громадян для державної реєстрації має подати програмні документи?

- а) релігійне об'єднання;
- б) політична партія;
- в) профспілкова організація;
- г) творча спілка;
- д) спортивна федерація.

6. Які з перерахованих державних органів є органом виконавчої влади?

- а) прокуратура області;
- б) Вищий арбітражний суд України;
- в) Міністерство освіти і науки України;
- г) інститут законодавства Верховної Ради України;
- д) районний суд.

7. Хто утворює, реорганізовує і ліквідовує міністерства та інші центральні органи виконавчої влади України?

- а) Верховна Рада України;
- б) Верховна Рада за поданням Президента України;
- в) Президент за згодою Верховної Ради;
- г) Президент України за поданням Прем'єр-міністра;
- д) Кабінет Міністрів України.

8. Хто з перерахованих осіб не є державним службовцем?

- а) прокурор міста;
- б) районний суддя;
- в) начальник обласного управління юстиції;
- г) дільничний інспектор міліції;
- д) адвокат.

9. Який з наведених актів видає місцева державна адміністрація?

- а) указ;
- б) наказ,
- в) постанова;
- г) розпорядження;
- д) рішення.

10. Яка з наведених стадій порушує послідовність процедури прийняття та реалізації актів державного управління?

- а) збір інформації, визначення мети акта;
- б) розробка проекту акта;
- в) прийняття акта;
- г) узгодження акта із зацікавленими органами;
- д) виконання акта.

11. Який з наведених заходів є адміністративно-запобіжним?

- а) попередження;
- б) адміністративне затримання;
- в) адміністративний арешт;
- г) перевірка документів;
- д) вимога припинити правопорушення.

12. Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли віку:

- а) 12 років;
- б) за окремі правопорушення — 14 років;
- в) 15 років;
- г) 16 років;
- д) 18 років.

13. Яке з наведених адміністративних стягнень може застосовуватися і як основне, і як додаткове?

- а) попередження;
- б) штраф;
- в) оплатне вилучення предмета;
- г) виправні роботи;
- д) позбавлення спеціального права.

14. Хто може призначити адміністративний арешт?

- а) адміністративна комісія;
- б) виконком сільської або селищної ради;
- в) районний (міський) суд (суддя);
- г) начальник органу внутрішніх справ;
- д) прокурор району.

15. Об'єктивна сторона правопорушення — це:

- а) сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують діяння як правопорушення;
- б) психічне ставлення правопорушника до скоєного ним діяння та її наслідків;
- в) зовнішня сторона правопорушення;
- г) сукупність суспільних відносин, які охороняються адміністративно-правовими нормами;
- д) речі матеріального характеру.

16. Загальний строк адміністративного затримання (крім виняткових випадків) встановлено не більш як:

- а) година;
- б) дві години;

- в) три години;
- г) чотири години;
- д) п'ять годин.

17. Скаргу на постанову у справі про адміністративне правопорушення може бути подано протягом:

- а) п'яти днів з дня її винесення;
- б) семи днів з дня її винесення;
- в) 10 днів з дня її винесення;
- г) 15 днів з дня її винесення;
- д) 20 днів з дня її винесення.

18. Забезпечення безпеки України, її державного суверенітету, конституційного устрою, територіальної цілісності, економічної та оборонної могутності покладено на:

- а) Службу безпеки України;
- б) управління державної служби охорони України;
- в) органи військової контррозвідки;
- г) Прикордонну службу України; д) усі перераховані органи.

19. Визначте основні завдання Служби безпеки України в наведених прикладах:

- а) захист державного суверенітету та конституційного ладу;
- б) припинення переходу державного кордону України;
- в) захист економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу країни;
- г) охорона громадського порядку;
- д) усі перераховані в пунктах а), в).

20. До органів внутрішніх справ не належить:

- а) міліція;
- б) установи виконання покарань;
- в) органи пожежного нагляду;
- г) внутрішні війська;
- д) усе перераховане в пунктах б), в).

21. Справа про адміністративне правопорушення розглядається:

- а) за місцем обліку транспортних засобів; за місцем вчинення правопорушення; за місцем проживання правопорушника;
- б) за місцем розташування органу, який розглядає справу; за місцем проживання правопорушника; за місцем проживання потерпілого від правопорушення;
- в) за місцем вчинення правопорушення; за місцем проживання правопорушника; за місцем роботи правопорушника;
- г) за місцем вчинення правопорушення; за місцем його роботи; за місцем реєстрації транспортного засобу;
- д) усе перераховане в пунктах б), в).

22. Протокол про адміністративне правопорушення підписується:

- а) особою, яка вчинила адміністративне правопорушення; свідками; потерпілими; представниками сторін;

б) особою, яка його склала; особою, яка вчинила адміністративне правопорушення; свідками і потерпілим;

в) керівником органу, який розглядає справу; особою, яка вчинила адміністративне правопорушення; свідками і потерпілим;

г) прокурором; особою, яка його склала; особою, яка вчинила адміністративне правопорушення; свідками і потерпілим;

д) особою, яка його склала; особою, яка вчинила адміністративне правопорушення; свідками і потерпілим; представниками сторін.

23. Справа про адміністративне правопорушення розглядається:

а) в місячний строк з дня одержання органом, правомочним розглядати справу, протоколу про адміністративне правопорушення та інших матеріалів;

б) у десятиденний строк з дня одержання органом, правомочним розглядати справу, протоколу про адміністративне правопорушення;

в) протягом двох місяців з дня одержання органом, правомочним розглядати справу, протоколу про адміністративне правопорушення;

г) у п'ятнадцятиденний строк з дня одержання органом, правомочним розглядати справу, протоколу про адміністративне правопорушення та інших матеріалів;

д) протягом двадцяти днів з дня одержання органом, правомочним розглядати справу, протоколу про адміністративне правопорушення та інших матеріалів.

24. Яке з перерахованих стягнень не належить до адміністративних стягнень?

а) штраф;

б) оплатне вилучення;

в) взяття на поруки;

г) попередження;

д) позбавлення спеціального права.

25. До неповнолітніх віком від 16 до 18 років не застосовуються адміністративні стягнення у вигляді:

а) попередження;

б) адміністративного арешту;

в) позбавлення спеціального права;

г) штрафу;

д) конфіскації.

26. Визначте обставини, що виключають адміністративну відповідальність.

а) скоєння правопорушення у стані сп'яніння;

б) скоєння правопорушення неповнолітнім;

в) необхідна оборона;

г) виконання службових обов'язків;

д) виконання наказу.

27. Серед зазначених заходів визначте адміністративні стягнення.

а) сувора догана;

- б) зауваження;
- в) виправні роботи;
- г) догана;
- д) позбавлення волі.

28. Визначте серед зазначених адміністративних стягнень додаткові.

- а) штраф;
- б) конфіскація;
- в) попередження;
- г) виправні роботи;
- д) адміністративний арешт.

29. Серед запропонованих заходів визначте адміністративні стягнення, що застосовуються до неповнолітніх.

- а) висилання за межі України;
- б) штраф;
- в) догана;
- г) громадські роботи;
- д) адміністративний арешт.

30. З якого віку особу можна притягти до адміністративної відповідальності?

- а) 14 років;
- б) 16 років;
- в) 18 років;
- г) 15 років;
- д) 13 років.

31. Вкажіть заходи адміністративного примусу.

- а) позбавлення волі;
- б) догана;
- в) сувора догана;
- г) вилучення речей та документів.

32. Визначте органи виконавчої влади.

- а) Національний банк України;
- б) Верховний Суд України;
- в) Міністерство юстиції України;
- г) Митна служба України;
- д) усе перераховане в пунктах в), г).

33. Суб'єктами адміністративної відповідальності є:

- а) фізичні особи, які досягли віку 16 років;
- б) фізичні особи, які досягли віку 16 років, а також в окремих випадках фізичні особи, які досягли 14 років;
- в) фізичні особи, які досягли віку 16 років, а також в окремих випадках юридичні особи;
- г) тільки юридичні особи;
- д) тільки дієздатні юридичні особи.

34. Вищим судовим органом серед судів загальної юрисдикції в Україні є:

- а) Конституційний Суд України;
- б) Верховний Суд України;
- в) Європейський Суд з прав людини;
- г) Вищий апеляційний суд України;
- д) Рада юстиції України.

35. Для легалізації політичної партії необхідно зареєструвати:

- а) у Міністерстві внутрішніх справ;
- б) у Міністерстві юстиції України;
- в) у Секретаріаті Верховної Ради України;
- г) у Секретаріаті Президента України.

36. Яким є головне завдання адміністративного права?

- а) правове регулювання шлюбних відносин у суспільстві;
- б) правове регулювання організаційних, управлінських відносин у суспільстві;
- в) правове регулювання міжнародних відносин;
- г) правове регулювання майнових відносин;
- д) правове регулювання взаємин громадян.

37. Заходом адміністративного впливу, що застосовується до неповнолітніх, є:

- а) виправні роботи;
- б) адміністративний арешт;
- в) попередження;
- г) конфіскація;
- д) позбавлення волі на певний строк.

38. Суб'єктами адміністративних правовідносин не можуть бути:

- а) об'єднання громадян;
- б) державні службовці;
- в) система місцевого самоврядування;
- г) державні органи виконавчої влади;
- д) громадяни України.

39. До центральних органів виконавчої влади не належить:

- а) Міністерство охорони здоров'я України;
- б) Міністерство інфраструктури України;
- в) Національний банк України;
- г) Державна пробірна служба;
- д) усі перераховані.

40. До системи органів виконавчої влади не належить:

- а) Кабінет Міністрів України;
- б) Міністерство закордонних справ;
- в) Міністерство промислової політики;
- г) Секретаріат Президента України;
- д) усі перераховані.

41. Вищий орган виконавчої влади очолює:

- а) Президент України;
- б) Секретар Президента України;
- в) Голова Верховної Ради України;
- г) Міністр Кабінету Міністрів України;
- д) Прем'єр-міністр України.

42. Про який вид стягнення йдеться у такому визначенні: «Грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених законами України»?

- а) пеня;
- б) штраф;
- в) позика;
- г) конфіскація;
- д) виправні роботи.

43. Про який вид стягнення йдеться у такому визначенні: «Вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в його примусовому вилученні за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат із реалізації вилученого предмета»?

- а) адміністративне вилучення;
- б) штраф;
- в) виїмка;
- г) конфіскація;
- д) оплатне вилучення.

44. Про який вид стягнення йдеться у такому визначенні: «Полягає в примусовій безоплатній передачі цього предмета у власність держави за рішенням суду»?

- а) адміністративне вилучення;
- б) штраф;
- в) виїмка;
- г) конфіскація;
- д) оплатне вилучення.

45. Про який вид стягнення йдеться у такому визначенні: «Застосовується на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення»?

- а) адміністративне вилучення;
- б) позбавлення спеціального права;
- в) виїмка;
- г) виправні роботи;
- д) оплатне вилучення.

46. Про який вид стягнення йдеться у такому визначенні: «Установлюється і застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень»?

- а) позбавлення волі;
- б) позбавлення спеціального права;
- в) адміністративне затримання;
- г) виправні роботи;
- д) адміністративний арешт.

47. До джерел адміністративного права не належить:

- а) Конституція України;
- б) Кримінальний кодекс України;
- в) Повітряний кодекс України;
- г) Митний кодекс України;
- д) усе перераховане в пунктах в), г).

48. Максимальний строк, на який застосовується такий вид стягнення, як позбавлення спеціального права, становить:

- а) три роки;
- б) 12 місяців;
- в) два роки;
- г) шість місяців;
- д) п'ять років.

49. Виправні роботи застосовуються на:

- а) строк до трьох місяців з відрахуванням до 20 % заробітку;
- б) строк до двох місяців з відрахуванням до 20 % заробітку;
- в) строк до чотирьох місяців з відрахуванням до 10 % заробітку;
- г) строк до шести місяців з відрахуванням до 10 % заробітку;
- д) строк до шести місяців з відрахуванням до 20 % заробітку;

50. Який орган адміністративної юрисдикції має право призначати адміністративний арешт?

- а) адміністративні комісії;
- б) районні (міські) суди;
- в) органи внутрішніх справ та районні (міські) суди;
- г) прокурор району та органи внутрішніх справ;
- д) виконком сільської або селищної ради.

РОЗДІЛ III. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Тема 1. Поняття цивільного права та цивільно-правових відносин. Суб'єкти цивільного права. Цивільно-правові угоди (правочини)

План:

1. Поняття цивільного права. Метод цивільно-правового регулювання.
2. Цивільно-правові відносини: майнові відносини, особисті немайнові відносини.
3. Об'єкти цивільно-правових відносин.
4. Поняття та зміст права власності. Види форм власності.
5. Громадяни (фізичні особи) як суб'єкти цивільно-правових відносин.
6. Поняття та зміст цивільно-правової правоздатності і дієздатності громадян.
7. Спеціальна правосуб'єктність юридичних осіб. Порядок виникнення, реорганізації та ліквідації юридичних осіб.
8. Поняття та кваліфікація (види) угод. Умови дійсності цивільно-правових угод. Форма угод: усна та письмова, їхні різновиди.
9. Визнання угоди недійсною та правові наслідки виконання недійсної угоди. Види недійсних угод.

1. Поняття цивільного права. Метод цивільно-правового регулювання

Категорія “цивільне право” в юридичній літературі використовується у декількох значеннях:

як галузь права, тобто система правових норм, що регулюють самостійну групу цивільних суспільних відносин;

як галузь законодавства, тобто система нормативно-правових актів, що містять цивільно-правові норми;

як наука (доктрина), тобто система ідей, знань і поглядів на цивільно-правові явища;

як навчальна дисципліна, тобто система знань про цивільне право як галузь права, галузь законодавства та науку, що викладається у рамках університетського навчального процесу.

Сам термін “цивільне право” бере початок від давньоримського “цивільного права” (*jus civile*), що регулювали відносини між римськими громадянами (*cives*), тобто корінними жителями міста-держави Рим. Тому часто науку цивільного права, а іноді і саме цивільне право як систему норм також називають цивілістикою.

Цивільне право як галузь права – це система правових норм, що регулюють майнові та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності їх учасників

Метод цивільно-правового регулювання – це сукупність правових засобів і прийомів впливу на майнові та особисті немайнові відносини, які дістали відображення в цивільно-правових нормах. Цивільно-правовий метод

регулювання цивільних правовідносин є комплексною категорією, що характеризується такими ознаками:

1) юридична рівність учасників, їх самостійність та незалежність. Це означає, що учасники відповідних правовідносин наділені юридично рівними можливостями щодо набуття та здійснення цивільних прав та створення і виконання цивільних обов'язків, а також вони не перебувають між собою у будь-якій юридичній залежності (владно-субординаційному підпорядкуванні);

2) диспозитивність у виборі поведінки учасників цивільно-правових відносин — сторони можуть діяти ініціативно, вільно, на свій розсуд, керуючись при цьому власними інтересами та метою;

3) судове вирішення спорів — будь-які неузгодженості між учасниками цивільних правовідносин вони в змозі вирішити в судовому порядку;

4) майново-компенсаційний характер засобів примусового впливу на правопорушника. Це означає, що на учасника правовідносин, який не виконує своїх обов'язків, порушує права інших учасників цивільних правовідносин або створює перешкоди щодо їх нормальної реалізації, гарантується застосування обтяжливих, не вигідних у майновому плані для порушника заходів захисту, які мають переважно майновий характер, що спрямований на відновлення порушеного права, охоронюваного законом інтересу чи блага потерпілого учасника.

Метод є визначальною категорією, тобто навіть якщо відносини за своїм змістом є майновими, проте засновані на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій, наприклад, фінансові, податкові, бюджетні тощо, то вони не належать до предмета цивільно-правового регулювання (ч. 2 ст. 1 ЦК).

2. Цивільно-правові відносини: майнові відносини, особисті немайнові відносини

Цивільно-правові відносини - це особисті немайнові та майнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, які складаються між майново та організаційно відокремленими, юридично рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, які виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Підставою виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин є юридичний факт, до якого переважно належать:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової та моральної шкоди іншій особі;
- 4) акти цивільного законодавства;
- 5) акти органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування;
- 6) рішення суду;

- 7) настання або ненастання певної події;
- 8) інші юридичні факти (ст. 11 ЦК).

Суб'єктний склад цивільних правовідносин становлять особи, які беруть участь у відповідних правовідносинах. Учасниками цивільних правовідносин є фізичні та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (ст. 2 ЦК).

Об'єктом цивільних правовідносин є те, на що ці правовідносини спрямовані та вчиняють певний вплив. До об'єктів цивільних правовідносин належать речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні й нематеріальні блага (ст. 177 ЦК).

Зміст цивільних правовідносин становлять суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки його учасників.

За своєю структурою зміст цивільних правовідносин може бути простим або складним. Простим вважають зміст правовідносин, в яких одна сторона наділена лише суб'єктивним цивільним правом, а інша — лише суб'єктивним цивільним обов'язком, наприклад, дарування, позичка тощо. Складним вважають зміст правовідносин, в яких на боці кожної зі сторін є як суб'єктивні цивільні права, так і суб'єктивні цивільні обов'язки, наприклад, купівля-продаж, міна, поставка тощо. Таких правовідносин у цивільному праві переважна більшість.

Види цивільних правовідносин:

- *за підставою виникнення* правовідносин вирізняють регулятивні та охоронні правовідносини;

Регулятивні правовідносини — це правовідносини, які призначені для опосередкування (регулювання) зв'язків нормального цивільного обороту і виникають переважно на підставі правомірного юридичного акта, як правило, правочину.

Охоронні правовідносини — це правовідносини, які виникають у випадках необхідності захисту інтересів учасників цивільного обороту, переважно, на підставі цивільного правопорушення.

- *за характером взаємозв'язку* між зобов'язаним та уповноваженим суб'єктом розрізняють абсолютні, загальнорегулятивні та відносні правовідносини;

Абсолютні правовідносини — це правовідносини, коли уповноваженій особі протистоїть невизначене коло зобов'язаних суб'єктів. Структура цього виду правовідносин: на боці уповноваженої особи — один, на боці зобов'язаної — всі; наприклад, правовідносини, що пов'язані із правом власності.

Загальнорегулятивні відносини — це правовідносини, коли кожному суб'єкту правовідносин протистоїть кожен інший суб'єкт цих правовідносин. Структура цього виду правовідносин: на боці уповноваженої особи — кожен, на боці зобов'язаної — всі; наприклад, правовідносини, що пов'язані з особистими немайновими благами.

Відносні правовідносини — це правовідносини, в яких уповноваженій особі протистоїть чітко визначена зобов'язана особа. Структура цього виду правовідносин: на боці уповноваженої особи — один, на боці зобов'язаної — один; наприклад, зобов'язальні правовідносини.

- *за об'єктом* слід виділяти правовідносини майнового та немайнового характеру;

Майнові правовідносини — правовідносини, об'єктом яких є майнові блага, вони відображають їх належність або перехід, наприклад, правовідносини власності.

Немайнові правовідносини — це правовідносини, які мають своїм об'єктом немайнові блага, наприклад, правовідносини щодо честі, гідності та репутації.

- *за способом задоволення інтересів зобов'язаної особи* виділяють речові, зобов'язальні, корпоративні та виключні правовідносини;

Речові правовідносини — це правовідносини, які фіксують статику майнового становища суб'єктів.

Зобов'язальні правовідносини — це правовідносини, які опосередковують динаміку майнових відносин з передачі майна, виконання робіт, надання послуг.

Корпоративні правовідносини — це правовідносини, які опосередковують процес управління приватним майном корпорації з боку її членів.

Виключні правовідносини — це правовідносини, які фіксують закріплення об'єктів інтелектуальної власності за відповідними особами, а також: опосередковують динаміку використання вказаних об'єктів.

за характером поведінки зобов'язаної сторони розрізняють активні та пасивні правовідносини.

Активні правовідносини — це правовідносини, у яких змістом суб'єктивного обов'язку зобов'язаного є вчинення виключно певних дій (передача майна, виконання робіт, надання послуг).

Пасивні правовідносини — це правовідносини, у яких змістом суб'єктивного обов'язку зобов'язаного є утримання від порушення права уповноваженої сторони.

3. Об'єкти цивільно-правових відносин

Під *об'єктом* цивільних правовідносин розуміють матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких виникають цивільні правовідносини та процес створення цих благ. Основним критерієм "об'єкта цивільних правовідносин" є його оборотоздатність, тобто можливість вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи.

З огляду на це, до об'єктів цивільних правовідносин відносять речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт,

послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію, а також інші матеріальні та нематеріальні блага.

Річ як об'єкт цивільних правовідносин – це предмет матеріального світу в своєму природному стані або ж такий, що створено в результаті людської діяльності, задовольняє певні потреби суб'єктів цивільних правовідносин і щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.

Важливу роль під час вивчення такого об'єкта, як речі, відіграє його класифікація, що є орієнтиром при виявленні правового режиму тієї чи іншої речі. Речі можна класифікувати залежно від різних ознак.

1. Залежно від оборотоздатності:

- речі, які вилучено з цивільного обороту, тобто речі, які не можуть переходити у приватну власність фізичних та юридичних осіб;
- речі, які обмежено в цивільному обороті, тобто речі, які можуть перебувати у власності фізичних осіб лише за умови дотримання спеціального порядку їх набуття;
- речі, які перебувають у вільному цивільному обороті, тобто речі, які не вилучено з цивільного обороту та речі, які не обмежено в цивільному обороті.

Речі, які виключено з обороту, не можуть бути предметом правочинів та змінювати власників; речі, які обмежено в обороті, — можуть перебувати в ньому лише за спеціальним дозволом публічної влади; речі, які перебувають у вільному обороті, можуть вільно без спеціальних дозволів змінювати власників.

2. Залежно від можливості переміщення у просторі:

- нерухомі речі, до яких належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення, наприклад, будинок, садиба тощо. При цьому режим нерухомої речі може бути поширено законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації;
- рухомі речі, до яких слід відносити речі, що можна вільно переміщувати у просторі.

Значення цього поділу в тому, що право власності та інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації.

3. За способами індивідуалізації:

- індивідуально-визначені речі, тобто ті, що наділені тільки їм властивими ознаками, що вирізняють їх з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи їх;
- родові речі, тобто ті, що визначаються родовими ознаками, властивими усім речам того самого роду, та вимірюються числом, вагою, мірою;

Значення цього поділу в тому, що речі, які мають лише родові ознаки, є замінними, а індивідуально визначені речі — не замінні.

4. Залежно від можливості поділу речі:

- подільні речі, тобто ті, які можна поділити без втрати їх цільового призначення;
- неподільні речі, тобто ті, які не можна поділити без втрати її цільового призначення;

5. *Залежно від наявності залежності між речами:*

- головна річ визнається як самостійна річ, пов'язана з іншою річчю — належністю, наприклад, скрипка як головна річ пов'язана зі смичком;
- приналежність покликана слугувати головній речі та пов'язана з нею спільним господарським призначенням. Від приналежності слід відмежовувати складову частину речі, тобто все те, що не можна відокремити від речі без її пошкодження або істотного знецінення, наприклад, автомобіль і мотор.

Значення цього поділу в тому, що приналежність поділяє долю головної речі, якщо інше не визначено договором або законом.

6. *Залежно від тривалості використання:*

- споживні речі, тобто такі, які внаслідок одноразового їх використання знищуються або припиняють існувати у первісному вигляді, наприклад, продукти харчування, сировина, напівфабрикати;
- неспоживні речі, тобто такі, які призначені для неодноразового використання, зберігають при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу, наприклад, будівлі, технічне обладнання.

7. *Залежно від наслідків використання речі:*

- продукція, тобто все те, що отримане в результаті виробничого використання речі;
- плоди, тобто продукти органічного розвитку тварин, наприклад приплід, та інших речей, наприклад урожай.
- доходи, тобто економічний приріст від участі речі в цивільному обороті, наприклад, орендна плата, відсотки від вкладу в банку, доходи від акцій тощо.

Правове значення полягає в тому, що продукція, плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не визначено договором або законом.

8. *Залежно від того, чи жива річ, чи ні:*

- тварини, тобто хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби тощо) та безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та ін.) тварини в усьому їх видовому і популяційному різноманітті;
- неживі речі.

Значення такого поділу полягає в тому, що на тварин, за загальним правилом поширюється режим речі. Однак для їх використання може бути встановлено спеціальні правила, наприклад правила поводження, або спеціальний правовий режим — тварини, що занесені у Червону книгу тощо.

Окремий правовий режим поширюється на такі різновиди речей, як *гроші* та *цінні папери*.

Гроші є загальноприйнятим еквівалентом, можуть замінити собою майже будь-який інший об'єкт майнових відносин, що мають майновий характер. Вони можуть виступати у трьох формах: готівковій, безготівковій та валюта. Законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України — гривня.

Цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його випустила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також

можливість передачі прав, що впливають з цього документа, іншим особам. До особи, яка набула право власності на цінний папір, переходять у сукупності всі права, які ним посвідчуються.

Виділяють такі групи цінних паперів:

- пайові цінні папери, які засвідчують участь у статутному капіталі, надають їх власникам право на участь в управлінні емітентом і одержання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, та частини майна при ліквідації емітента;
- боргові цінні папери, які засвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений строк кошти відповідно до зобов'язання;
- похідні цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний із правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та (або) товарних ресурсів;
- товаророзпорядчі цінні папери, які надають їхньому держателеві право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Особливим різновидом речей як об'єктів цивільних правовідносин також є **майнові комплекси**, до яких належать *підприємства та кондомініуми*.

Підприємство є єдиним майновим комплексом, що використовується для здійснення підприємницької діяльності. До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності: земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировина, продукція, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Підприємство як єдиний майновий комплекс є нерухомістю.

Кондомініум як комплекс нерухомого майна, включає земельну ділянку та розташовану на ній житлову будівлю, в якій окремі житлові будівлі перебувають в особистій власності, а решта частин — в дольовій власності, наприклад товариство співвласників багатоквартирного будинку. Особливістю цього майнового комплексу, попри сумісну експлуатацію загальної дольової власності (ліфти, сходи, площадки, дах, підвал, електричне, сантехнічне та інше обладнання, що обслуговує будинок в цілому та прибудинкову територію) є також і неможливість для власника відчужити свою долю в цій спільній власності окремо від його особистої власності на жиле приміщення.

Для загального позначення всієї сукупності речей, в тому числі грошей і цінних паперів, а також інших майнових благ, майнових прав та обов'язків, законодавець вводить термін **майно**.

До об'єктів цивільних прав також належать *результати робіт і послуги*.

Особливість результатів робіт як об'єкта цивільних правовідносин полягає в тому, що до виконання робіт вони існують у нематеріальній формі та об'єктивуються в матеріальну форму після їх виконання. Наприклад, внаслідок будівельного підряду з проекту виникає новий об'єкт — будинок, який має уречевлену форму та може бути відокремлений від процесу.

На відміну від цього, послуга — це дії суб'єктів цивільного обігу, які або взагалі не завершуються певним результатом, а містять корисність у самих собі

(діяльність консультативного, розважального, просвітницького та іншого характеру), або мають такий результат, який не втілюється в матеріальній формі (медичні, посередницькі, аудиторські та інші послуги).

До нематеріальних об'єктів цивільних правовідносин належать результати творчої діяльності: твори науки, літератури та мистецтва, винаходи, промислові зразки, корисні моделі тощо. Характерною особливістю цих результатів є обов'язковість наявності певної об'єктивованої форми їх виразу. Окрім цього, для багатьох із них обов'язковою умовою є наявність творчого рівня та новизни.

До нематеріальних об'єктів також належить інформація — документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце в суспільстві, державі та навколишньому середовищі. В сучасних умовах інформація стає товаром. Її особливостями є те, що вона є благом нематеріальним та не зводиться до свого матеріального носія, підлягає моральному старінню та необмеженому тиражуванню, поширенню, має різноманітні форми фіксації.

Особливими об'єктами цивільно-правових відносин є особисті немайнові блага — невіддільні від особи носія, такі, що не мають економічного змісту, блага, що визнані та охоронювані чинним цивільним законодавством. До особистих немайнових благ належать: життя, здоров'я; честь, гідність і ділова репутація; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством. При цьому слід зазначити, що окремі з них (життя і здоров'я людини та її честь і гідність, недоторканність і безпека) визнано в Україні найвищою соціальною цінністю.

4. Поняття та зміст права власності. Види форм власності

Право власності — це сукупність правових норм, що регулюють і закріплюють суспільні відносини, які виникають у зв'язку з присвоєнням матеріальних благ громадянами, юридичними особами і державою, які надають названим суб'єктам рівні права та обов'язки по володінню, користуванню і розпорядженню майном.

Право власності розглядають як в *об'єктивному*, так і *суб'єктивному* аспектах. В об'єктивному аспекті право власності — це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини по володінню, користуванню і розпорядженню майном.

У суб'єктивному аспекті право власності являє собою сукупність повноважень власника по володінню, користуванню і розпорядженню майном.

Право володіння - право фактичного, фізичного та господарського панування особи над річчю, яке полягає у можливості особи безпосередньо тримати належну річ у себе. Володіючи річчю, власник ставиться до неї як до своєї, йому належної.

Право користування — право на здобуття з речі її корисних властивостей, привласнення плодів та прибутків, що приносяться річчю. Воно часто невіддільне від правомочності володіння, бо для користування річчю необхідно

якнайменше нею володіти. З передачею правомочності користування передається і правомочність володіння. Але остання може бути передана іншій особі й без передачі правомочності користування (наприклад, при передачі рухомих речей у заставу, здаванні майна на зберігання і т. ін.). Здійснення власником своєї правомочності користування за допомогою інших осіб не означає передачі ним ані правомочності володіння, ані правомочності користування, які здійснює сам власник за допомогою інших осіб.

Право розпоряджання – право власника визначити юридичну долю майна – встановити різні конкретні правовідносини з третіми особами з приводу майна, що йому належить, припинити чи обмежити своє право власності. Поширеним засобом здійснення власником своєї правомочності по розпоряджанню є відчуження майна, що йому належить, під яким розуміється вчинення різного роду правочинів (продажу, дарування тощо).

Якщо правомочності володіння та користування власник може передати іншій особі, то правомочність розпоряджання, за загальним правилом, здійснює тільки власник. Винятки становлять випадки примусового вилучення і продажу майна на задоволення вимог кредиторів (зокрема, за договором застави). Однак здійснення розпоряджання невластником не означає передачі йому власником своєї правомочності, а впливає з того права, яке надається на підставі закону чи договору з власником (наприклад, іпотеки).

Узагальнення всіх бачень структури або системи права власності дозволяє виявити таку ієрархію між типами, формами та видами:

типи – публічна та приватна власність;

форми – в рамках публічного типу - власність Українського народу, державна та комунальна; в рамках приватного типу - юридичних та фізичних осіб;

види - в рамках кожної з форм:

види державної власності- власність держави Україна, іноземних держав, державного утворення - АРК;

види комунальної власності - власність територіальної громади села, селища, міста, району в місті;

види приватної власності фізичних осіб-громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства;

види приватної власності юридичних осіб-товариств та установ. Можливе виділення підвидів приватної власності товариств підприємницьких та непідприємницьких, а в їх межах ще дрібніша класифікація власності кожного з видів підприємницьких товариств (господарських та виробничих кооперативів).

5. Громадяни (фізичні особи) як суб'єкти цивільно-правових відносин

Цивільні правовідносини виникають та існують між людьми. З точки зору організації відносин між ними це можуть бути як окремі люди, так і їх колективи. Стосовно людей як суб'єктів, тобто носіїв цивільних прав і обов'язків, ЦК вживає термін "фізичні особи", тим самим підтримуючи

загальновизнану тенденцію про характеристику людини як носія цивільних прав та обов'язків, що підкреслює реальне, фізичне існування людини як частини живої природи. Фізична особа - це завжди тільки людина.

Індивідуалізація фізичної особи забезпечується її ім'ям, яке дається при народженні останньої. Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається з прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить (ст. 28 ЦК).

При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені. Зокрема, таке право належить автору в галузі науки, літератури і мистецтва, який може вибирати псевдонім у зв'язку з використанням твору.

Фізична особа, яка досягла шістнадцяти років, має право на власний розсуд змінити своє прізвище та (або) власне ім'я. Фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право змінити своє прізвище та (або) власне ім'я за згодою батьків або одного з них у разі, якщо другий з батьків помер, визнаний безвісно відсутнім, оголошений померлим, визнаний обмежено дієздатним, недієздатним, позбавлений батьківських прав щодо цієї дитини, а також якщо відомості про батька (матір) дитини виключено з актового запису про її народження або якщо відомості про чоловіка як батька дитини внесені до актового запису про її народження за заявою матері. У разі зміни імені фізична особа повинна повідомити про це своїх кредиторів та боржників.

6. Поняття та зміст цивільно-правової правоздатності і дієздатності громадян

Цивільна правоздатність – це здатність фізичної особи мати цивільні права і обов'язки (ст. 25 ЦК). Правоздатність визнається рівною мірою за всіма фізичними особами з моменту народження і припиняється із смертю. Хоча за загальним правилом правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження, у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Так, згідно з ч. 1 ст. 1222 ЦК спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути особи, які були зачаті за життя спадкодавця та народжені живими після відкриття спадщини.

Правоздатність як суспільне явище характеризується такими ознаками: незалежністю від раси, національності, віку, статі та інших ознак фізичної особи (ст. 24 Конституції, ст. 25 ЦК): виникненням у момент народження і припиненням зі смертю; здатністю мати не тільки права, а й обов'язки (статті 25, 26 ЦК); виникнення правоздатності законом не пов'язується з волею окремих осіб або держави в цілому, невідчуженістю від особистості фізичної особи; неможливістю обмеження фізичної особи у правоздатності інакше, як у випадках і у порядку, передбачених законом. ЦК встановлює, що правочин, який обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним. Правовий акт органу державної влади АРК,

органу місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб, що обмежує можливість мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є незаконним (ст. 27).

Цивільна дієздатність фізичної особи – це її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Дієздатність тісно пов'язана з правоздатністю і нею визначається. Це обумовлене тим, що особа своїми діями набуває і здійснює лише ті права та обов'язки, можливість набуття яких входить до змісту правоздатності.

Дієздатність виникає у **повному обов'язі** з моменту досягнення особою повноліття -18 років (ст. 34 ЦК). У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту його реєстрації. У разі розірвання шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається.

Разом з цим ЦК передбачає випадки і порядок надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі. Зокрема, повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, котра записана матір'ю або батьком дитини; фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і котра бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Обсяг неповної цивільної дієздатності розкривається перш за все у переліку дій, які можуть бути вчинені неповнолітньою фізичною особою самостійно. Окрім вчинення дрібних побутових правочинів вона може: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником юридичних осіб), якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунка) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок).

Згідно із ст. 31 ЦК малолітня особа, тобто особа, яка не досягла 14 років, володіє **частковою цивільною дієздатністю** і може самостійно здійснювати такі юридичні дії:

1) вчиняти дрібні побутові правочини. Щоб правочин вважався дрібним побутовим і, відповідно, правомірним та таким, що тягне виникнення певних правових наслідків, необхідно, щоб виконувалися три умови у сукупності: а) такий правочин повинен задовольняти дрібні побутові потреби малолітнього; б) відповідати його фізичному, духовному чи соціальному розвитку; в) стосуватися предмета, який має невисоку вартість. Наприклад, купівля хліба, молока, інших харчових продуктів, що придбаються практично постійно, зошитів, інших предметів, необхідних малолітньому щодня тощо;

2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Зокрема, вимагати визнання себе

творцем об'єкта права інтелектуальної власності, зазначення свого імені чи псевдоніма у зв'язку з використанням твору тощо.

Усі інші правочини та юридичні дії від імені малолітньої особи вчиняють її законні представники, якими можуть бути батьки, усиновителі або опікуни.

Як уже зазначалося, здатність особи усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та передбачати правові наслідки їх вчинення залежить не тільки від віку особи, а й від стану її психічного здоров'я. З урахуванням наведеного у передбачених законом випадках фізичні особи можуть бути обмежені у дієздатності або визнані недієздатними на підставі статей 36 та 39 ЦК.

Обмеження у дієздатності відбувається у зв'язку з існуванням однієї із таких обставин:

1) психічним розладом особи, що істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

2) зловживанням спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, що призводить до скрутного матеріального становища самої особи або її сім'ї, а також інших осіб, яких вона зобов'язана утримувати.

Заява про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи може бути подана членами її сім'ї, органом опіки та піклування, наркологічним або психіатричним закладом. У заяві повинні бути викладені обставини, що свідчать про психічний розлад, істотно впливають на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, чи обставини, що підтверджують дії, внаслідок яких фізична особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, поставила себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи суд розглядає за участю заявника та представника органу опіки та піклування. Присутність фізичної особи, щодо якої розглядається справа про обмеження її у дієздатності, не є обов'язковою. Питання про її виклик вирішується в кожному конкретному випадку судом з урахуванням стану здоров'я.

На підставі зібраних у справі доказів суд виносить рішення про обмеження особи в дієздатності. Відповідно до ч. 4 ст. 36 ЦК особа вважається обмеженою у дієздатності з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Згідно із ч. 1 ст. 37 та ст. 60 ЦК над особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Суд, ухвалюючи рішення про це, за поданням органу опіки та піклування призначає їй піклувальника.

У передбачених законом випадках фізична особа може бути визнана **недієздатною**. Згідно із ст. 39 ЦК зазначені юридичні заходи застосовуються у зв'язку з тим, що особа хворіє на психічний розлад, що має стійкий хронічний характер, унаслідок чого не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Заява про визнання фізичної особи недієздатною може бути подана членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їх спільного проживання,

органом опіки та піклування, психіатричним закладом, У заяві про визнання фізичної особи недієздатною повинні бути викладені обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, унаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Згідно із ст. 145 ЦПК у справах, які стосуються психічного стану особи, обов'язково призначається судово-психіатрична експертиза. В ухвалі про призначення експертизи на вирішення експертів мають бути поставлені такі питання:

- 1) чи хворіє дана особа на психічну хворобу;
- 2) чи розуміє вона значення своїх дій та чи може керувати ними.

У випадках, коли особа ухиляється від проходження експертизи, суд може постановити ухвалу про примусове направлення фізичної особи на судово-психіатричну експертизу.

Справи про визнання фізичної особи недієздатною суд розглядає за участю заявника та представника органу опіки та піклування. Питання про виклик фізичної особи, щодо якої розглядається справа про визнання її недієздатною, вирішується в кожному випадку судом з урахуванням стану здоров'я.

За загальним правилом особа вважається недієздатною з часу набрання законної сили рішенням суду про це. Проте частиною 2 ст. 40 ЦК з цього правила встановлені певні винятки. Так, у тих випадках, коли від моменту виникнення недієздатності залежать певні правові наслідки (недійсність шлюбу, чинність договорів та правочинів тощо), суд на прохання осіб, які беруть участь у справі, з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи й інших даних про психічний стан особи, в рішенні може зазначити дату, з якої особа є недієздатною.

Суд, ухвалюючи рішення про визнання фізичної особи недієздатною, встановлює над нею опіку і за поданням органу опіки та піклування призначає їй опікуна.

7. Спеціальна правосуб'єктність юридичних осіб. Порядок виникнення, реорганізації та ліквідації юридичних осіб

Юридична особа – організація, створена шляхом об'єднання осіб та/або майна, яка наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, тобто може від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і нести цивільні обов'язки, бути позивачем та відповідачем у суді (ст. 80 ЦК).

Відповідно до чинного законодавства юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації. Тобто, хоча юридичні особи і засновуються за волевиявленням засновників, держава в інтересах усіх учасників цивільного обороту, в особі спеціально уповноважених органів здійснює нагляд за додержанням законодавства при створенні нових суб'єктів права. Це означає, що між рішенням засновників і створенням юридичної особи проходить певний строк, протягом якого не тільки засновники, а й державні органи здійснюють певні фактичні і юридичні дії. Виходячи з цього, створення юридичної особи - це багатостадійний процес, який закріплюється чинним

законодавством і становить систему фактичних і юридичних дій засновників (учасників) та державних органів.

Засновниками юридичних осіб можуть бути фізичні особи при досягненні ними дієздатності, юридичні особи, а також держава, АРК та територіальні громади. Причому публічно-правові утворення, на відміну від фізичних та юридичних осіб приватного права, можуть створювати не тільки юридичні особи публічного права, а й юридичні особи приватного права (частини 2, 3 ст. 167, ст. 168, 169 ЦК).

Встановити єдиний спосіб створення для всіх видів і організаційно-правових форм юридичних осіб неможливо. Розрізняються способи, що застосовуються при створенні публічних і приватних юридичних осіб, при створенні юридичних осіб, які виникають внаслідок злиття, приєднання, поділу, перетворення та виділу вже існуючих юридичних осіб. Разом з тим загальними ознаками, притаманними на сьогодні всім способам створення юридичних осіб, є те, що вони виникають за волею засновників і підлягають державній реєстрації.

Традиційно прийнято виділяти такі основні способи створення юридичних осіб:

- розпорядчий;
- нормативно-явочний (явочно-нормативний, реєстраційний);
- дозвільний;
- договірний.

Утім за умов ринкової економіки застосовуються тільки розпорядчий і нормативно-явочний способи. Якщо перший характерний для створення юридичних осіб публічного права, то другий застосовується для створення юридичних осіб приватного права.

Створення юридичної особи відбувається у певному порядку. **Порядок** – це правила, за якими здійснюються юридичні або фактичні дії відповідних осіб. Так, фактичними діями засновників при створенні юридичної особи є розробка установчих документів, резервування її найменування, заповнення реєстраційної картки, внесення реєстраційного збору тощо. А державний реєстратор здійснює перевірку комплектності документів, які йому подаються, перевіряє повноту тих відомостей, що вказані в реєстраційній картці, перевіряє документи на відсутність підстав для відмови у проведенні державної реєстрації. Вказані особи здійснюють також і юридичні дії.

Державна реєстрація – одна зі стадій виникнення будь-якого виду юридичних осіб незалежно від того, яким способом останні будуть створюватися. Засновники повинні юридично оформити виникнення нового суб'єкта права, для чого і передбачається його реєстрація. Причому сам факт подачі засновником (засновниками) відповідних документів до органів реєстрації треба розцінювати лише як намір останнього (останніх) реалізувати суб'єктивне право, зокрема, на зайняття підприємницькою діяльністю у певній організаційно-правовій формі юридичної особи, на створення благодійної організації тощо, тобто бажання одержати визнання державою нового суб'єкта права, який буде відрізнятися від самого засновника і зможе стати учасником

цивільного обороту.

Порушення встановленого законом порядку створення юридичної особи або невідповідність її установчих документів закону є підставою для відмови у державній реєстрації цієї юридичної особи. Відмова з інших мотивів не допускається.

Юридичною підставою діяльності будь-якої юридичної особи є її установчі документи, які повинні викладатися письмово і підписуватися всіма учасниками (засновниками), якщо законом не встановлений інший порядок їх затвердження. Вони є комплектом документів встановленої законом форми, згідно з яким досягається зовнішнє відокремлення юридичної особи від інших суб'єктів права за допомогою визначення найменування, місця знаходження, органів управління, мети діяльності тощо.

Стаття 88 ЦК імперативно встановлює ті вимоги, яким повинні відповідати установчі документи, виходячи з того, що вони мають різну правову природу. Статут, на відміну від засновницького договору, не укладається між засновниками, а затверджується ними. Але статут так само, як і засновницький договір, визначає правове становище юридичної особи і регулює відносини між засновниками і юридичною особою, хоча і набуває юридичної сили лише з моменту реєстрації останньої.

Статут – це особливий локальний нормативний акт, положення якого обов'язкові не тільки для юридичної особи, а й для її контрагентів. Зміст статуту має відповідати вимогам закону, а саме містити такі дані: найменування юридичної особи, її місцезнаходження, адресу, органи управління, їх компетенцію, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до товариства та виходу з нього, хоча додаткові вимоги до статуту можуть встановлюватися і ЦК, і спеціальним законодавством. Так, відповідно до ст. 154 ЦК статут акціонерного товариства має містити відомості: про розмір статутного капіталу; умови про категорії акцій, що випускаються акціонерним товариством, та їхню номінальну вартість і кількість; права акціонерів тощо.

Засновницький договір – це цивільно-правовий договір, за правилом, багатосторонній, правовою метою якого є створення нового учасника цивільного обороту – юридичної особи і котрий регулює відносини між засновниками у процесі створення і діяльності юридичної особи.

Засновницький договір є обов'язковим не тільки для засновників (учасників), а й для самої юридичної особи, на підставі якого вона діє. У даному договорі визначаються зобов'язання учасників створити товариство, порядок їх спільної діяльності щодо цього, умови передання товариству майна учасників тощо. Утім і ЦК, і спеціальне законодавство може встановити й додаткові вимоги.

Установчий акт (індивідуальний або спільний) – це односторонній або багатосторонній правочин (залежно від кількості осіб, що його укладають), спрямований на створення установи. У зазначеному установчому документі вказуються: найменування установи, засновник (-ки), мета, майно, яке необхідне для досягнення цієї мети, структура управління, порядок і підстави припинення діяльності установи, доля майна, яке залишиться після цього.

Кожна юридична особа індивідуальна, тому вона повинна мати своє місце знаходження та найменування, що дасть можливість відокремити її від усіх інших організацій.

Місцезнаходження юридичної особи визначається місцем її державної реєстрації, якщо інше не встановлено законом. Вказівка в установчому документі місцезнаходження зобов'язує юридичну особу (її органи) діяти в його межах. Для діяльності в інших місцях юридична особа може відкривати або філії, або представництва.

Оскільки юридична особа є суб'єктом цивільного обороту, то для того, щоб виступати у ньому від свого імені серед усіх інших суб'єктів, вона повинна мати певну назву - найменування.

Найменування установи має містити інформацію про характер її діяльності.

Найменування юридичної особи вноситься до Єдиного державного реєстру і зобов'язує останню діяти у цивільному обороті тільки під ним, а інші юридичні особи не мають права використовувати це найменування.

Юридична особа може мати крім повного найменування також і скорочене.

Якщо до встановлення ринкових відносин цивільна правоздатність (далі - правоздатність) юридичної особи була спеціальною (обмеженою), то сьогодні спеціальну правоздатність мають, за загальним правилом, юридичні особи публічного права.

Юридична особа приватного права відповідно до ст. 91 ЦК здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині, тобто вона здатна мати загальну (універсальну) правоздатність.

Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Слід виходити з того, що термін "правоздатність" юридичної особи підлягає поширеному тлумаченню, оскільки до його змісту входять і всі елементи дієздатності. Юридична особа стає правосуб'єктною з моменту свого створення, тобто в момент реєстрації стає не тільки правоздатною, а й дієздатною, і має можливість набувати цивільних прав та обов'язків, здійснюючи їх через свої органи.

Припинення юридичної особи можливо у двох формах-у формі ліквідації або у формі правонаступництва.

Юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Припинення юридичної особи у формі правонаступництва здійснюється за рішенням його учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчим документом, а у випадках, установлених законом, - за рішенням суду або відповідних органів державної влади. Таким чином, припинення у формі правонаступництва передбачає *добровільний* і *примусовий* порядок припинення юридичної особи.

При **злитті** двох або більше юридичних осіб вони припиняють свою діяльність, а замість них створюється нова юридична особа, до якої переходять всі права та обов'язки останніх.

При **поділі** на базі однієї юридичної особи, яка припиняє свою діяльність, утворюється дві або більше юридичних осіб. Усе майно юридичної особи на підставі роздільного акта (балансу) поділяється на відповідні частки майна та відповідні права та обов'язки юридичної особи, що припиняє свою діяльність, і переходять до створених юридичних осіб.

При **приєднанні** однієї або декількох юридичних осіб до іншої юридичної особи всі їх права і обов'язки переходять до останньої одночасно з припиненням діяльності всіх юридичних осіб і виникненням нової юридичної особи.

У разі **перетворення** до нової юридичної особи переходить усе майно, всі права та обов'язки попередньої юридичної особи.

Виділ – це перехід за розподільчим балансом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб. Таким чином, при виділі юридична особа зберігає своє існування як вже нова юридична особа і частина її майна теж оформлюється як нова юридична особа (юридичні особи).

Ліквідація – це така форма припинення діяльності юридичної особи, яка не передбачає перехід прав і обов'язків у порядку правонаступництва до інших юридичних осіб, оскільки сама юридична особа, а звідси також її права і обов'язки ліквідуються. Незважаючи на те, що юридичні особи різних організаційно-правових форм та видів мають особливі підстави ліквідації, можна виділити загальні, більш-менш притаманні усім юридичним особам.

Законодавець розрізняє **добровільний** і **примусовий** порядок ліквідації.

Добровільний порядок передбачає, що юридична особа припиняє свою діяльність за рішенням учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчим документом.

Примусова ліквідація юридичної особи провадиться на підставі рішень суду. Це можливо, зокрема, при визнанні недійсною державної реєстрації юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, а також в інших випадках, установлених законом. З вимогою до суду про ліквідацію юридичної особи може звертатися орган державної реєстрації, а також учасник юридичної особи.

Для ліквідації юридичної особи органом (особою), який прийняв рішення про ліквідацію, створюється ліквідаційна комісія, встановлюються порядок і строки ліквідації. Суд може покласти обов'язки щодо ліквідації юридичної особи на учасників або орган, уповноважений приймати рішення про ліквідацію.

8. Поняття та класифікація (види) угод. Умови дійсності цивільно-правових угод. Форма угод: усна та письмова, їхні різновиди

Правочин є найбільш розповсюдженим юридичним фактом, за допомогою якого набуваються, змінюються або припиняються права та

обов'язки учасників цивільних правовідносин (статті 11, 202 ЦК).

Правочини характеризуються певною **сукупністю ознак**, що дозволяють відмежовувати їх від інших юридичних фактів.

По-перше, правочин є дією осіб, тобто йому завжди притаманний волевий характер. Цим він відрізняється від таких юридичних фактів, як події, настання яких знаходиться поза волевим впливом осіб.

По-друге, правочин завжди має цільову спрямованість на досягнення певного правового результату, що полягає в набутті, зміні або припиненні цивільних прав та обов'язків. Настання цього результату зумовлено волею сторони (сторін) правочину. Спрямованість волі дозволяє відмежовувати правочини від юридичних вчинків, які також мають волевий характер, але не мають мсти, спрямованої на досягнення відповідних юридичних наслідків (наприклад, створення творів літератури, науки та мистецтва).

Направленість правочину на отримання певного правового результату обумовлюється метою (підставою) правочину та мотивом його вчинення, що вимагає з'ясування їх сутності.

По-третє, правочин є дією суб'єктів цивільного права, які завжди є рівними особами. Можливість вчинення правочинів такими особами є елементом їх цивільної дієздатності.

По-четверте, правочин завжди є правомірною дією. За цією ознакою правочини відрізняються від неправомірних дій, тобто таких, що не відповідають вимогам права. Цивільним законодавством передбачена презумпція правомірності правочину, згідно з якою він є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним (ст. 204 ЦК).

Наведені ознаки є загальними для всіх правочинів, хоча притаманність їм зазначених спільних ознак не виключає можливості класифікації правочинів на певні **види**.

Залежно від кількості осіб, що виражають свою волю (сторін правочину), та спрямованості їх волі вони розподіляються на односторонні, двосторонні та багатосторонні. Диференціація правочинів на вказані різновиди охоплює всі їх можливі прояви.

Ще однією класифікацією, яка охоплює всі можливі різновиди правочинів, є їх поділ, залежно від *впливу підстави правочину на його дійсність*, на каузальні (від лат. causa- підстава, мета) та абстрактні (від лат. abstrahere - відривати, відділяти).

Каузальними є правочини, для дійсності яких необхідна наявність певної підстави. Каузальними є більшість правочинів, урегульованих цивільним законодавством, зокрема купівлі-продажу, дарування, найму, комісії та ін. У випадку відсутності або незаконності підстави можливо визнання відповідного правочину недійсним.

Абстрактними є правочини, дійсність яких не залежить від їх підстави. До абстрактних правочинів належить, зокрема, видача векселя, гарантії, відступлення права вимоги.

Наступною класифікацією правочинів, *залежно від моменту виникнення (зміни або припинення) прав та обов'язків сторін*, є їх поділ на звичайні (безумовні) та умовні.

Звичайним вважається правочин, права та обов'язки в якому виникають, змінюються або припиняються з моменту його вчинення. Як правило, більшість правочинів, що вчинюються у цивільному обороті, є безумовними.

У свою чергу, умовним є правочин, у якому виникнення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків залежить від настання або ненастання певної обставини, яка не повинна бути істотною умовою правочину, тобто має бути його випадковим елементом. Можливість вчинення таких правочинів передбачена ст. 212 ЦК.

Подальша класифікація правочинів має проводитися з урахуванням специфіки їх сутності і стосуватися тільки певного їх різновиду.

Залежно від наявності (відсутності) у двосторонніх правочинах зустрічного обов'язку однієї сторони надати певне благо іншій стороні вони поділяються на оплати і та безоплатні.

Оплатним є правочин, у якому обов'язку однієї сторони вчинити певну дію з надання певного блага кореспондує такий же зустрічний обов'язок іншої сторони. Відповідно безоплатним слід вважати такий правочин, у якому відсутній обов'язок вчинити дію з надання певного блага іншій стороні.

Залежно від моменту, з якого дво- чи багатосторонній правочин вважається укладеним, вони поділяються на консенсуальні та реальні.

Консенсуальним (від лат. consensus - згода) буде правочин, який вважається укладеним з моменту досягнення сторонами згоди щодо його істотних умов у належній формі.

Відповідно реальним (від лат. res - річ) вважається правочин, що є укладеним з моменту передачі речі або вчинення іншої дії. Для вчинення реального правочину необхідна наявність двох юридичних фактів: а) досягнення згоди поміж його сторонами стосовно істотних умов; б) передача речі однією стороною іншій стороні або вчинення іншої дії.

9. Визнання угоди недійсною та правові наслідки виконання недійсної угоди

Згідно з ч. 1 ст. 216 ЦК недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його *недійсністю*. Це означає, що його вчинення не є підставою набуття тих прав та обов'язків, на що спрямовано правочин, зокрема, особа не стає власником майна, переданого їй за правочином, визнаним недійсним.

Наслідки недійсності правочину залежать від того, чи було його виконано. Якщо сторони не приступили до виконання правочину, то він і не підлягає виконанню, тобто жодна зі сторін не вправі вимагати його виконання. Якщо ж правочин вже виконано повністю або частково (передано майно, сплачені кошти), то *наслідки є такими*:

1) повернення кожною зі сторін недійсного правочину другій стороні у натурі всього, що вона одержала на його виконання. Загальноприйнятим

терміном цього наслідку є реституція, тобто поновлення сторін у первісному стані, в якому вони перебували до вчинення правочину. Часто вживають термін "двостороння реституція", що підкреслює те, що обидві сторони повертають одержане ними за недійсним правочином одна одній;

2) за неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі - відшкодування вартості того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Такі випадки мають місце в разі, якщо для правовідносин між сторонами правочину характерна відсутність уречевленого результату дій сторін, про повернення якого можна було б вести мову (наприклад, при послугі), або передача речі другій стороні не у власність, а в користування. В останньому випадку річ може залишатися у сторони правочину, тому йдеться не про її повернення, а про відшкодування сум, що становить плату за користування нею, рівно як і за надані послуги або виконані роботи;

3) відшкодування збитків, завданих стороні правочину або третій особі, вчиненням недійсного правочину;

4) відшкодування моральної шкоди стороні недійсного правочину або третій особі;

5) інші правові наслідки, передбачені ЦК або іншими законами.

Тема 2. Представництво в цивільному праві. Зобов'язальне право

План:

- 1. Поняття представництва. Сфера та межі дії представництва (представника).**
- 2. Доручення. Форма і строк доручення. Передоручення.**
- 3. Припинення доручення. Наслідки скасування доручення.**
- 4. Поняття цивільно-правового зобов'язання.**
- 5. Суб'єкт, предмет та підстави виникнення зобов'язань.**
- 6. Цивільно-правовий договір як підстава виникнення зобов'язань. Види зобов'язань (договорів).**
- 7. Процес (порядок) укладання договору.**
- 8. Способи забезпечення виконання зобов'язань: неустойка, застава, порука, завдаток, гарантія.**
- 9. Припинення зобов'язань, способи припинення зобов'язань.**
- 10. Поняття, підстави та умови відповідальності за порушення зобов'язань.**
- 11. Види цивільно-правової відповідальності.**

1. Поняття представництва. Сфера та межі дії представництва (представника)

За загальним правилом учасники цивільних відносин особисто набувають цивільних прав та цивільних обов'язків шляхом укладення правочинів. Але не виключено випадки, коли вони за тих чи інших обставин позбавлені здатності чи можливості самотійно здійснювати необхідні юридичні дії. Представництво

забезпечує усунення юридичних або фактичних перешкод, які не дають фізичній або юридичній особі самотійно укласти той чи інший правочин.

Юридичні перешкоди, як правило, пов'язані із статусом фізичної або юридичної особи і обумовлені повною відсутністю дієздатності або недостатністю її обсягу для вчинення правочинів. Наприклад, згідно зі ст. 31 ЦК за малолітніх осіб правочини, окрім дрібних побутових, укладають від їх імені батьки (усиновителі) або опікун. Вони виступають законними представниками цих осіб (ст. 242 ЦК). У ряді випадків без виникнення відносин представництва неможливе здійснення діяльності відокремленими підрозділами юридичної особи. Зокрема, керівники філій і представництв здійснюють представництво за довіреністю, виданою на підставі акта органу юридичної особи (ч. 2 ст. 244 ЦК).

До фактичних перешкод прийнято відносити такі обставини реальної дійсності, які не дозволяють суб'єктам цивільного права самотійно укладати правочини. Такими перешкодами можуть бути хвороба, відсутність у місці проживання у момент вчинення правочину (від'їзд у відрядження, на лікування або відпочинок), правова необізнаність тощо. Відносини представництва можуть виникати також тоді, коли орган юридичної особи позбавлений можливості самотійно здійснити юридичні дії, наприклад, внаслідок значної завантаженості або у зв'язку з необхідністю вести справи одночасно у кількох місцях тощо.

Представництво – це правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє (ч. 1 ст. 237 ЦК). Представник не виступає стороною правочину, а здійснює представництво шляхом реалізації наданих йому повноважень з його укладення від імені та в інтересах особи, яку він представляє.

Представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє (ч. 1 ст. 238 ЦК). Це правило стосується представництва, яке виникає на підставі договору або акта органу юридичної особи. Воно не поширюється на випадки виникнення законного представництва. Законні представники, наприклад, батьки малолітньої або опікун недієздатної особи, шляхом укладення правочину від імені та в інтересах інших осіб, коло яких визначене законом, забезпечують реалізацію їх цивільних прав та законних інтересів.

Представник не може вчиняти правочин, який відповідно до його змісту може бути вчинений лише особисто тією особою, яку він представляє. Так особа може тільки особисто скласти заповіт, відмовитися від спадщини, права власності на об'єкт нерухомості чи інше майно, перехід або припинення прав на яке підлягає державній реєстрації тощо.

Мета представництва полягає у вчиненні представником правочинів в інтересах особи, яку він представляє. Тому представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, яку він одночасно представляє.

Вимоги до суб'єктів, які можуть брати участь у відносинах представництва, різні. Представниками й особами, яких представляють, можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Особою, яку представляють, може бути будь-яка правоздатна особа: фізична особа - з дня народження і до її смерті, юридична особа – з моменту виникнення і до її припинення. У випадках, коли у відносинах представництва як особа, яку представляють, бере участь людина, вона може бути як дієздатною, так і недієздатною залежно від виду представництва.

Дієздатність особи, яку представляють, у відносинах добровільного представництва є обов'язковою умовою їх виникнення. При виникненні відносин законного представництва дієздатність особи, яку представляють, або взагалі відсутня, або має відповідний обсяг залежно від віку людини або її статусу. Така особа може бути обмеженою у дієздатності або визнана недієздатною.

Представником може бути фізична або юридична особа, що має повноваження на здійснення юридичних дій від імені особи, яку вона представляє. Представник у всіх випадках повинен бути повністю дієздатним. Юридичні особи можуть виконувати функції представника, якщо це прямо передбачено законом або якщо це не суперечить їх установчим документам.

Підставами виникнення представництва можуть бути договір, закон, акт органу юридичної особи. Виходячи з цього, розрізняють такі види представництва: представництво, що виникає на підставі договору, закону або акта органу юридичної особи. Актами цивільного законодавства можуть бути встановлені й інші підстави виникнення представництва (ч. 3 ст. 237 ЦК). Обсяг і характер повноважень представника обумовлюються підставою його виникнення.

Представництво, що виникає на підставі договору, називають добровільним або договірним. Це означає, що на вчинення правочину від імені особи, яку представляють, повинна бути згода представника, виражена в договорі або безпосередньо в довіреності. Різновидом добровільного договірного представництва є комерційне представництво (ст. 243 ЦК).

Представництво, яке виникає на підставі закону, називається законним і обов'язковим. Обов'язкове представництво виникає у випадках, коли і представник, і межі його повноважень встановлюються законом, незалежно від волі особи, яку представляють. Юридичними фактами, із якими пов'язується виникнення відносин законного представництва, виступають обставини, безпосередньо визначені законом, наприклад, родинні зв'язки батьків і дітей, встановлення опіки над малолітніми дітьми або недієздатними особами.

Представництвом, яке виникає на підставі акта органу юридичної особи, вважаються правовідносини, у яких представник діє від імені і в інтересах юридичної особи, яку він представляє, у межах, визначених змістом розпорядчого акта органу. Особою, яку представляють, у цьому випадку виступає організація, що є юридичною особою, а функції представника виконують її працівники, котрі за родом своєї трудової діяльності повинні представляти її у відносинах із третіми особами. Прикладом видання органом

юридичної особи розпорядчого акта, на підставі якого виникають відносини представництва, може бути наказ про призначення працівника на посаду, пов'язану із здійсненням представницьких функцій, зокрема, при укладанні правочинів. Змістом цього акта або окремою довіреністю (ч. 2 ст. 244 ЦК) визначаються повноваження цього представника.

2. Доручення. Форма і строк доручення. Передоручення

Довіреність – це письмовий документ, що видається особою, яку представляють (довірителем), іншій особі (представнику) для представництва перед третіми особами.

Довіреність за своєю природою є одностороннім правочином. Його укладення, у свою чергу, має наслідком виникнення повноважень представника на вчинення правочинів та пов'язаних з ними інших юридичних дій стосовно третіх осіб. Здійснення визначених довіреністю повноважень або відмова від їх здійснення є правом представника. За загальним правилом, довіреність може видаватися тільки дієздатними особами. Особи, які не є дієздатними у повному обсязі (наприклад, неповнолітні), можуть видавати довіреності на вчинення тих правочинів, які вони мають право вчиняти з урахуванням обсягу їх дієздатності. Довіреність свідчить про надання представнику довірителем відповідних повноважень стосовно вчинення правочину, стороною якого є третя особа, тому вона може бути надана їй безпосередньо.

Як правило, довіреність укладається у письмовій формі. Довіреність від імені юридичної особи повинна мати обов'язкову письмову форму, скріплюється її печаткою і видається її органом або іншою особою, уповноваженою на це її установчими документами (ст. 246 ЦК).

Залежно від обсягу повноважень, що надаються представнику особою, яку він представляє, можна відокремити **три види** довіреності: загальну (генеральну), спеціальну і разову.

Загальна (генеральна) довіреність уповноважує представника на вчинення широкого кола правочинів та пов'язаних із ними юридичних дій (наприклад, генеральною є довіреність, яка видається керівникові філії юридичної особи).

Спеціальна довіреність надає повноваження на здійснення юридичних дій або правочинів певного типу. Якщо той, кого представляють, уповноважує на здійснення якою-небудь одного правочину або юридичної дії, то спеціальна довіреність у цьому випадку буде називатися разовою довіреністю (іноді її відокремлюють у самостійний вид довіреності). До спеціальної можна віднести довіреність, яка видається експедиторові на укладення правочинів стосовно вантажів.

Разова довіреність видається представнику на укладення одного правочину. Після здійснення дій представника, пов'язаних з його укладенням, разова довіреність втрачає силу.

Довіреність, як і будь-який інший правочин, має відповідати всім вимогам їх дієвості. Зокрема, положення ЦК визначають певні вимоги до

форми довіреності. Згідно з ч. 1 ст. 245 ЦК вона повинна відповідати формі, в якій відповідно до закону має вчинятися правочин, наприклад, довіреність на купівлю-продаж нерухомості має бути нотаріально посвідчена. Нотаріальному посвідченню підлягає також довіреність, що видається у порядку передоручення (ч. 2 ст. 245 ЦК). Згідно з ч. 3 ст. 245 ЦК до нотаріально посвідчених довіреностей прирівнюються: довіреність військовослужбовця або іншої особи, яка перебуває на лікуванні у госпіталі, санаторії та іншому військово-лікувальному закладі. Така довіреність може бути посвідчена начальником цього закладу, його заступником з медичної частини, старшим або черговим лікарем. До нотаріально посвідчених прирівнюють також довіреності військовослужбовців, а в пунктах дислокації військової частини, з'єднання, установи, військово-навчального закладу, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, - довіреності робітників, службовців, членів їх сімей і членів сімей військовослужбовців, їхні довіреності можуть бути посвідчені відповідно командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ або закладів. Довіреність особи, яка перебуває у місці позбавлення волі (слідчому ізоляторі), має право посвідчити начальник місця позбавлення волі.

Довіреність на одержання заробітної плати, стипендій, пенсій, аліментів, інших платежів та поштової кореспонденції (поштових переказів, посилок тощо) може бути посвідчена посадовою особою організації, в якій довіритель працює, навчається, перебуває на стаціонарному лікуванні або за місцем його проживання (ч. 4 ст. 245 ЦК).

Законодавство передбачає наявність у довіреності обов'язкових відомостей (реквізитів), до яких слід віднести дату її вчинення. Довіреність, в якій не вказана дата її вчинення, є нікчемною (ч. 3 ст. 247 ЦК). Іншим обов'язковим реквізитом є підпис довірителя, а для довіреності, яка видається від імені юридичної особи, - її печатка.

Строк дії довіреності визначається її змістом. Якщо строк довіреності не встановлений, вона зберігає чинність до її припинення (ч. 1 ст. 247 ЦК).

Особа, якій видана довіреність, повинна особисто вчиняти ті дії, на які вона уповноважена. Представник може передати свої повноваження частково або у повному обсязі іншій особі, якщо уповноважений на це довіреністю або примушений до цього обставинами з метою охорони інтересів особи, яку він представляє (ч. 1 ст. 240 ЦК). Передоручення обов'язково оформляється нотаріально. Строк довіреності, виданої у порядку передоручення, не може перевищувати строку основної довіреності, на підставі якої вона видана (ч. 2 ст. 247 ЦК). Представник, який передав свої повноваження іншій особі, повинен повідомити про це особу, яку він представляє, та надати їй необхідні відомості про особу, якій передані відповідні повноваження (замісника). Невиконання цього обов'язку покладає на особу, яка передала повноваження, відповідальність за дії замісника як за свої власні (ч. 2 ст. 240 ЦК). Ця вимога законодавства обумовлена довірчим характером відносин представництва. Правочин, вчинений замісником, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє (ч. 3 ст. 240 ЦК).

3. Припинення доручення. Наслідки скасування доручення

Відповідно до ст. 248 ЦК до *підстав припинення* представництва за довіреністю слід віднести:

закінчення строку довіреності;

скасування довіреності особою, яка її видала;

відмову представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю;

припинення юридичної особи, яка видала довіреність;

припинення юридичної особи, якій видана довіреність;

смерть особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності;

смерть особи, якій видана довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.

У таких випадках представник зобов'язаний негайно повернути довіреність довірителю. Із припиненням представництва за довіреністю втрачає чинність передоручення. Слід зауважити, що у разі смерті особи, яка видала довіреність, представник зберігає свої повноваження за довіреністю для ведення невідкладних справ або таких дій, невиконання яких може призвести до виникнення збитків.

Від припинення представництва за довіреністю слід відрізнити *скасування довіреності*, яке є одним із юридичних фактів, з якими закон пов'язує добровільне припинення правовідносин представництва.

Відповідно до ст. 249 ЦК особа, яка видала довіреність, за винятком безвідкличної довіреності, може у будь-який час її скасувати. При цьому вона повинна негайно повідомити про це представника, а також відомих їй третіх осіб, для представництва перед якими була видана довіреність. Відмова від цього права є нікчемною. Законом може бути встановлено право особи видавати безвідкличні довіреності на певний час.

Права та обов'язки щодо третіх осіб, що виникли внаслідок вчинення правочину представником до того, як він довідався або міг довідатися про скасування довіреності, зберігають чинність не тільки для особи, яка видала довіреність, а й для її правонаступників. Це правило не застосовується, якщо третя особа знала або могла знати, що дія довіреності припинилася.

Закон надає право не тільки особі, яка видала довіреність, скасувати її, а й право представнику відмовитися від вчинення дій, які були визначені довіреністю (ст. 250 ЦК). Відмова представника - це теж юридичний факт, з яким закон пов'язує припинення представницьких правовідносин.

Відмова від вчинення представницьких дій збігається за часом з обов'язком представника негайно повідомити про це особу, яку він представляє (ч. 1, ч. 2 ст. 250 ЦК).

Проте якщо для особи, яка видала довіреність, право на її скасування, за правилом, не має обмежень (виняток, як уже зазначалося, стосується лише безвідкличних довіреностей), то представник обмежений у своєму праві відмовитися від вчинення певних дій. Так, відповідно до ч. 3 ст. 250 ЦК він не може відмовитися від вчинення дій, які були визначені довіреністю, якщо ці дії

були невідкладними або такими, що спрямовані на запобігання завданню збитків особі, яку він представляє, чи іншим особам.

Крім цього, якщо представник не повідомить особу, яку він представляє, про відмову від довіреності, або не вчинить дій, які були невідкладними для запобігання завданню збитків цій особі, він несе відповідальність перед особою, яка видала довіреність, за завдані їй збитки (ч. 4 ст. 250 ЦК).

4. Поняття цивільно-правового зобов'язання

Зобов'язання передусім є цивільними правовідносинами. Відповідно до ст. 509 ЦК **зобов'язанням** є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Різноманітність та широка сфера застосування зобов'язань зумовлює необхідність їх класифікації. Класифікацією зобов'язань є їх поділ на типи, підтипи, види та інші класифікаційні утворення залежно від певних критеріїв. Здійснення класифікації дає можливість визначити загальні положення щодо того чи іншого виду зобов'язань, основні риси та суттєві ознаки зобов'язання, а отже, і його місце в системі зобов'язань, що значно спрощує кваліфікацію конкретного зобов'язання в правозастосовній діяльності.

Для побудови системи зобов'язань у науці цивільного права використовують багатоступінчастий принцип. Спочатку виокремлюють тип як родове поняття, складовими елементами якого виступають менші за обсягом класифікаційні утворення підтипи, види, підвиди тощо.

Для поділу зобов'язань використовують різні класифікаційні критерії

Залежно від підстави виникнення зобов'язання поділяють на договірні та недоговірні. Договірне зобов'язання виникає на підставі договору, який представляє спільну волю його сторін на досягнення правового результату майнового або немайнового характеру (наприклад, зобов'язання з договору купівлі-продажу, ренти, страхування тощо). Недоговірне зобов'язання виникає на підставі правомірних односторонніх дій (правочинів чи юридичних вчинків) або неправомірних дій особи, за якими наслідки настають незалежно або всупереч її волі (наприклад, зобов'язання із заподіяння шкоди, з публічної обіцянки винагороди тощо). На відміну від договірних зобов'язань, зміст яких визначається сторонами на власний розсуд (ст. 6 ЦК), зміст недоговірних зобов'язань визначений імперативними приписами закону і не може бути змінений сторонами зобов'язання.

У ЦК здійснено поділ зобов'язань на групи *залежно від їх юридичної направленості*: а) зобов'язання щодо передачі майна у власність; б) зобов'язання щодо передачі майна у користування; в) зобов'язання щодо виконання робіт; г) зобов'язання щодо надання послуг; ґ) зобов'язання щодо розпорядження правами інтелектуальної власності; д) зобов'язання, що виникають з багатосторонніх правочинів, тощо. Основне значення цієї

законодавчо закріпленої класифікації полягає в розташуванні нормативного матеріалу в послідовності, найзручнішій для практичного застосування.

Залежно від виконуваної функції зобов'язання поділяють на регулятивні та охоронні. До регулятивних належать всі види договірних та окремі види недоговірних зобов'язань (глави 78-80 ЦК). До охоронних зобов'язань належать інші види недоговірних зобов'язань (глави 81-83 ЦК).

Залежно від концентрації прав та обов'язків суб'єктів зобов'язання останні поділяють на односторонні та двосторонні (взаємні). В односторонніх зобов'язаннях одна сторона має тільки права і виступає виключно як кредитор, а інша-тільки обов'язки і виступає виключно як боржник. Прикладом одностороннього зобов'язання може бути зобов'язання із заподіяння шкоди, в якому потерпілий виступає кредитором, а заподіювач шкоди-боржником. У двосторонніх зобов'язаннях кожний із суб'єктів має і права, і обов'язки і виступає одночасно і кредитором, і боржником (ч. 3 ст. 510 ЦК). Двосторонні зобов'язання ще йменують взаємними, оскільки в них завжди присутня взаємність дій сторін, тобто взаємність виконання. Іноді такі дії є тісно пов'язаними і виконання однієї зі сторін перебуває у залежності від виконання іншої сторони. Наприклад, у зобов'язанні з договору підряду підрядник не може приступити до виконання роботи, якщо замовник не виконав свого обов'язку щодо надання матеріалів (якщо робота виконується з матеріалів останнього).

Залежно від характеру поведінки боржника виділяють зобов'язання з позитивним та негативним змістом. У зобов'язаннях з позитивним змістом боржник зобов'язаний до вчинення певної активної дії. У зобов'язаннях з негативним змістом обов'язок боржника полягає, навпаки, в утриманні від певних дій. Слід зауважити, що поділ зобов'язань на зазначені види є досить умовним, оскільки існування зобов'язань з самотійним негативним змістом є нетиповим для цивільного обороту. Зазвичай обов'язок боржника утримуватися від певних дій є поєднаним з іншими його обов'язками, що передбачають активну поведінку.

Залежно від цільового призначення зобов'язання поділяють на основні та додаткові (акцесорні). Додаткові зобов'язання призначені для забезпечення виконання основного зобов'язання. Вони є спеціальними забезпечувальними засобами, які застосовуються лише до тих зобов'язань, для яких їх спеціально встановлено законом або домовленістю сторін. Забезпечення виконання зобов'язання стимулює боржника до належного виконання ним основного зобов'язання, оскільки в іншому випадку на нього буде покладено додаткові майнові обтяження. До додаткових зобов'язань належать зобов'язання щодо неустойки, поруки, завдатку, застави, притримання (ч. 1 ст. 546 ЦК). Додаткові зобов'язання мають допоміжний і залежний характер. їх юридична доля залежить від основного зобов'язання. Насамперед це означає, що дійсність та існування додаткового зобов'язання визначається дійсністю та існуванням основного зобов'язання, а не навпаки. За загальним правилом недійсність основного зобов'язання (вимоги) спричиняє недійсність правочину щодо його забезпечення (ч. 2 ст. 548 ЦК). І навпаки, недійсність правочину щодо забезпечення виконання зобов'язання не спричиняє недійсність основного

зобов'язання (ч. 3 ст. 548 ЦК). У разі припинення основного зобов'язання припиняється і додаткове зобов'язання. Виняток становить лише зобов'язання, що виникає між гарантом та кредитором. Згідно зі ст. 562 ЦК таке зобов'язання не залежить від основного зобов'язання, яке забезпечується гарантією.

Залежно від визначеності предмета виконання виділяють однооб'єктні та альтернативні зобов'язання. В однооб'єктних зобов'язаннях предмет виконання становить цілком визначена дія - передати річ, надати певну послугу тощо. Іноді боржнику надається можливість вибору однієї з кількох дій, а також можливість вибору щодо передачі одного з кількох предметів, передбачених договором або законом. У такому випадку йдеться про виконання альтернативного зобов'язання (ст. 539 ЦК). Наприклад, комісіонер за договором комісії може за своїм вибором набути для комітента один з двох видів товарів, які будуть у продажу.

Альтернативні зобов'язання необхідно відрізнити від факультативних. На відміну від перших у факультативних зобов'язаннях предмет виконання чітко визначений, однак боржник вправі його замінити при настанні певного юридичного факту. Наприклад, сторони заздалегідь можуть визначити, що річ, яка первісно є предметом зобов'язання і підлягає передачі боржником кредитору, у разі її випадкового знищення може бути замінена на інший предмет виконання - визначену грошову суму. При цьому отримувати згоду кредитора на це при настанні юридичного факту вже не потрібно.

У законодавстві встановлено спеціальні правила стосовно грошових зобов'язань (п. 4 ч. 1 ст. 532, статті 533-536, 625 ЦК).

5. Суб'єкт, предмет та підстави виникнення зобов'язань

Зобов'язання, як і будь-яке правовідношення, становлять такі елементи: *суб'єкти, об'єкт і зміст*.

Суб'єктами зобов'язання є його сторони: управомочена сторона - кредитор і зобов'язана сторона - боржник. У деяких зобов'язаннях один із суб'єктів виступає виключно як кредитор, інший - виключно як боржник. Наприклад, у договорі позики позикодавець є виключно кредитором, а позичальник - виключно боржником. Однак у переважній більшості випадків кожний із суб'єктів зобов'язання є водночас і кредитором, і боржником. Так, відповідно до ч. 3 ст. 510 ЦК якщо кожна із сторін зобов'язання має одночасно і права, і обов'язки, вона вважається боржником у тому, що вона зобов'язана вчинити на користь другої сторони, і одночасно кредитором у тому, що вона має право вимагати від неї. Наприклад, у договорі купівлі-продажу обидва продавець і покупець виступають і кредиторами, і боржниками одночасно.

Сторонами у зобов'язанні можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи приватного та публічного права, тобто всі учасники цивільних відносин, зазначені в ст. 2 ЦК. Разом з тим норми актів цивільного законодавства можуть містити певні обмеження щодо суб'єктного складу окремих видів зобов'язань. Вказане головним чином стосується зобов'язань, які виникають на підставі договору. Це означає, що особи мають відповідати вказаним у законі вимогам

для того, щоб виступити стороною у певному виді зобов'язання. Так, у законі може міститися пряма вказівка на те, що відповідною стороною зобов'язання є тільки фізична особа (замовник за договором побутового підряду або за договором перевезення пасажирів, від чужої речі майна за договором довільного утримання, відчужувач у спадковому договорі тощо). У багатьох зобов'язаннях, що стосуються окремих сфер діяльності, однією із сторін може бути тільки юридична особа, створена у визначеній організаційно-правовій формі (банк або інша фінансова установа у кредитному договорі, у договорі банківського вкладу, у договорі банківського рахунку). Право бути однією або обома сторонами у зобов'язанні в законодавстві іноді надається тільки суб'єктам підприємницької діяльності (договір роздрібної купівлі-продажу, поставки, прокату, побутового підряду, окремих видів зберігання, факторингу, комерційної концесії тощо) або пов'язується з одержанням ліцензії на здійснення певного виду діяльності (договір будівельного підряду, перевезення тощо).

На відміну від речового правовідношення, об'єктом якого є річ, юридичним **об'єктом** зобов'язання визнається певна поведінка зобов'язаної особи. Іншими словами, об'єктом зобов'язання є дія, здійснення якої (або утримання від якої) кредитор має право вимагати від боржника. При цьому першочергового значення набуває саме активна поведінка боржника, покладення на боржника обов'язку щодо здійснення ним відповідних дій. Пасивна поведінка боржника (утримання від вчинення певних дій) зазвичай виступає лише доповненням або наслідком його активної поведінки і вважається такою, що не може бути самостійним юридичним об'єктом зобов'язання.

У зобов'язанні виділяють окрім юридичного матеріальний об'єкт. Ним виступає певне матеріальне благо, з приводу якого суб'єкти вступають у зобов'язальні правовідносини і яке становить безпосередній інтерес для управомоченої сторони.

У зобов'язанні може бути декілька юридичних і матеріальних об'єктів. Якщо обидва суб'єкти вступають у зобов'язання одночасно як кредитор і боржник, то в ньому буде два юридичні об'єкти - дії кожного суб'єкта, здійснення яких (або утримання від яких) вправі вимагати від нього інший суб'єкт зобов'язання. У ряді зобов'язань при наявності двох юридичних об'єктів існує тільки один матеріальний об'єкт (насамперед у безоплатних зобов'язаннях). Однак здебільшого у зобов'язаннях з двома юридичними об'єктами є два матеріальні об'єкти. Наприклад, у договорі найму двом юридичним об'єктам (передача наймодавцем майна наймачу та передача наймачем оплати за користування цим майном наймодавцю) відповідають два матеріальні об'єкти - майно, яке надається у користування, і гроші, що передаються як плата за користування цим майном.

Зміст зобов'язання, як і будь-якого цивільного правовідношення, включає суб'єктивне право і відповідний йому обов'язок. Суб'єктивне право, що належить управомоченій стороні у зобов'язанні (кредитору), називають правом вимоги, а відповідний йому обов'язок зобов'язаної сторони (боржника) -

боргом. Отже, зміст зобов'язання становлять права та обов'язки його сторін.

Зобов'язальні правовідносини, як і будь-які інші цивільні правовідносини, виникають з обставин, яким законом надається значення юридичних фактів. Приблизний перелік юридичних фактів, що служать підставами для виникнення цивільних прав та обов'язків, встановлено в ст. 11 ЦК. Зобов'язання виникають із таких самих, загальних для всіх цивільних правовідносин підстав (ч. 2 ст. 509 ЦК).

Найпоширенішою підставою виникнення зобов'язань є договір. Зобов'язання можуть виникати з договорів, які передбачено актами цивільного законодавства (купівля-продаж, дарування, найм, підряд, перевезення тощо), а також з договорів, які не передбачено цими актами, але відповідають загальним засадам цивільного законодавства (ч. 1 ст. 6 ЦК).

До *інших правочинів*, що можуть виступати підставами виникнення зобов'язальних правовідносин, належать односторонні правочини. Наприклад, одностороннім правочином, з якого виникає зобов'язання, є публічна обіцянка винагороди, оскільки особа, яка публічно обіцяла винагороду (нагороду), у разі виконання завдання і передання його результату зобов'язана її виплатити (гл. 78 ЦК).

Зобов'язальні правовідносини можуть виникати *безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування*. Оскільки за своєю юридичною природою вони є адміністративними актами, зобов'язання виникають з них тільки у випадках, встановлених актами цивільного законодавства. Зазначені акти владних органів можуть бути підставою для укладення договорів, при цьому зміст останніх має відповідати цим актам (ст. 648 ЦК). У сучасних умовах можливість виникнення зобов'язань безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування значно звузилася. Переважно вони створюють підставу виникнення зобов'язань у сукупності з іншими юридичними фактами.

Нерідко зобов'язання виникають із *неправомірних дій*, зокрема, *заподіяння шкоди, набуття або збереження майна без достатньої правової підстави*. Так, особа, що завдала шкоди неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам або майну іншої особи, зобов'язана відшкодувати її в повному обсязі (гл. 82 ЦК). У свою чергу особа, яка набула або зберегла майно іншої особи без достатньої правової підстави, зобов'язана повернути потерпілому це майно (гл. 83 ЦК). Зобов'язання із неправомірних дій мають на меті досягнення правомірного результату, оскільки виникають саме задля відновлення майнового стану потерпілого.

Підставами виникнення зобов'язальних правовідносин можуть бути й *інші юридичні факти*. До них належать юридичні вчинки, які являють собою правомірні дії, що не є правочинами, але створюють правові наслідки внаслідок приписів закону. Прикладом юридичного вчинку є створення літературного, музичного або будь-якого іншого твору. У процесі створення такого твору дії автора не спрямовані на настання певних правових наслідків, однак такі наслідки виникають у силу прямого припису закону. Незалежно від бажання

автора в результаті створення твору він набуває відповідних особистих та майнових авторських прав. Іншим прикладом юридичного вчинку є рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи. Особа, рятуючи здоров'я та життя фізичної особи, майно фізичної або юридичної особи, діє не задля настання певних правових наслідків. Однак такі наслідки, зокрема щодо відшкодування завданої цій особі внаслідок її дій шкоди, виникають у силу прямого припису закону.

У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, зобов'язання можуть виникати з *рішення суду*, наприклад, у разі зміни договору у зв'язку з істотною зміною обставин (ч. 4 ст. 652 ЦК). Підставою виникнення зобов'язань у випадках, встановлених актами цивільного законодавства або договором, може бути настання або ненастання певної події. Наприклад, у випадку смерті особи спадкоємці зобов'язані відшкодувати розумні витрати, які були зроблені одним із них або іншою особою на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця (ч. 1 ст. 1232 ЦК).

6. Цивільно-правовий договір як підстава виникнення зобов'язань.

Види зобов'язань (договорів)

Договір є основною підставою виникнення зобов'язально-правових відносин (зобов'язань), що встановлює певні суб'єктивні права і суб'єктивні обов'язки для сторін, які його уклали.

Договір можна визначити як угоду двох або кількох осіб, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин.

Предметом договору завжди є певна дія, але ця дія може бути тільки правомірною. Якщо предметом договору буде неправомірною дія, тобто незаконна, то такий договір визнається недійсним.

Договір вважається дійсним при дотриманні таких умов:

- законність дії;
- волевиявлення сторін;
- дотримання встановленої законом форми договору;
- правоздатність і дієздатність сторін.

Головним елементом кожного договору є воля сторін, спрямована на досягнення певної мети, яка не суперечить закону.

Змістом будь-якого договору є права й обов'язки сторін, встановлені ним. Зміст будь-якого договору характеризується його умовами. Прийнято розрізняти *істотні, звичайні і випадкові* умови договору.

Договір вважається укладеним, коли між сторонами в потрібній у належних випадках формі досягнуто згоди по всіх істотних умовах. Такими є умови договору, що визнані такими за законом або необхідні для договорів даного виду, а також всі ті умови, щодо яких за заявою однією із сторін повинно бути досягнуто згоди (наприклад, у договорі купівлі-продажу істотними є предмет, ціна, строк).

Крім згаданих умов, у договорі можуть бути звичайні й випадкові умови.

До звичайних умов належать ті, які вироблені практикою для договорів певного виду та оприлюднені в установленому порядку (наприклад, місце

виконання договору). Ці умови не обов'язково повинні бути включені до договору. Якщо вони не включені до договору, то діє загальна норма Цивільного кодексу. Якщо ж сторони бажають встановити інше місце виконання договору, то це має бути обумовлено в договорі.

Випадковими визначаються такі умови договору, які звичайно в договорах такого виду не передбачаються, але можуть бути встановлені угодою сторін. Наприклад, винагорода повіреному в договорі доручення за виконання доручених йому дій не передбачається, але якщо сторони передбачать умову про винагороду, то повірений має право вимагати її виплати. Отже, випадкова умова, якщо вона включена до договору, має бути виконана.

У договорі може бути зафіксовано волю двох чи кількох осіб.

Договори, в яких бере участь понад двох осіб, називаються багатосторонніми (наприклад, договір про спільну діяльність по спорудженню житла, будівництво шляхів, шкіл і т. п.).

Договори, в яких одна сторона має лише права, а інша — лише обов'язки називають односторонніми.

Договори, в яких кожна із сторін має і права і обов'язки, називають двосторонніми, або взаємними.

Розрізняють договори реальні й консенсуальні.

Реальні договори вважаються укладеними, тобто набувають юридичного значення лише з моменту фактичного здійснення певних дій (наприклад, договір позички слід вважати укладеним не з моменту угоди між сторонами про позичку, а з моменту, коли позикодавець передав позичальникові певну суму грошей).

Консенсуальні договори вважаються укладеними і набувають юридичного значення з моменту досягнення угоди з основних умов договору (наприклад, купівля-продаж, найм, підряд тощо).

За своєю формою договори можуть бути **усними і письмовими**. Останні, в свою чергу, поділяються на прості і нотаріально посвідчені.

За загальним правилом вибір форми договору залежить від бажання осіб, що його укладають. Однак у ряді випадків закон вимагає, щоб договори були укладені в певній формі. Якщо для договору не встановлено такої форми, він вважається укладеним, поки поведінка осіб свідчить про їхню волю укласти договір. Мовчання визначається виявом волі укласти договір лише у випадках, передбачених законом.

Усна форма допускається в договорах, що виконуються під час їх укладання, якщо інше не встановлено законом (наприклад, договір купівлі-продажу за готівку).

Проста письмова форма застосовується в разі укладення договорів між юридичними особами, між фізичною та юридичною особою, крім договорів, що виконуються під час їх укладення. У простій письмовій формі укладаються й інші договори громадян між собою, якщо дотримання цієї форми вимагає закон (наприклад, договір майнового найму (оренди) між громадянами на строк понад одного року).

Нотаріальне посвідчення письмових договорів обов'язкове у випадках, передбачених у законі. Таким чином, укладаються договір купівлі-продажу жилого будинку та деякі інші. Таке посвідчення здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення даної нотаріальної дії шляхом вчинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису. На вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути посвідчений нотаріально.

Недодержання форми договору, якої вимагає закон, тягне недійсність договору лише в разі, якщо такий наслідок безпосередньо обумовлений у законі.

Договір вважається укладеним, коли сторони досягли згоди по всіх істотних умовах і угоду належним чином оформили.

7. Процес (порядок) укладання договору

Договір вважається укладеним, якщо сторони в належній формі погодили між собою його істотні умови. Погодження цих умов відбувається в процесі переговорів, які передують укладанню договору.

Загальний порядок укладання договорів регулюється ст. 638-650 ЦК. Переговори починаються з пропозиції укласти договір, яку одна сторона робить іншій. Така пропозиція, що знаходить своє вираження у запропонованому проекті договору, називається **офертою**, а особа, яка з нею звертається — оферентом. Ініціатором оферти є, як правило, сторона, яка надає послуги, речі (продавець, постачальник, підрядник).

Щоб пропозиція укласти договір вважалася офертою, вона має відповідати певним умовам:

- в ній повинні міститися всі істотні умови майбутнього договору, щоб сторона, яка отримала пропозицію, зрозуміла, про що йдеться. Якщо пропозиція таких умов не містить, то вона є не офертою, а лише викликом на оферту, який ні до чого не зобов'язує;
- оферта має бути адресована конкретній особі. Тому різні об'яви, реклами, прайс-листи не можуть визнаватися офертою, це лише пропозиції невизначеному колу осіб зробити оферту.

Для укладення договору однієї оферти замало, необхідно, щоб особа, якій була адресована оферта, дала згоду прийняти пропозицію. Відповідь про прийняття пропозиції має назву **акцепт**. Акцептантом може бути лише та особа, якій була адресована оферта. Якщо згоду укласти договір дає інша особа, це є нова оферта, з якою ця особа звертається до колишнього оферента, який у разі позитивної відповіді стане акцептантом.

Акцепт має бути повним і безумовним. Якщо сторона погоджується в цілому з пропозицією, але бажає внести в умови договору деякі корективи, скажімо, зазначає, що поставку продукції бажано здійснювати автомобільним транспортом, не поквартально, а помісячно, то така відповідь є не акцептом, а новою офертою.

Якщо пропозиція укласти договір була направлена із зазначенням строку для відповіді, то договір вважається укладеним, якщо позитивна відповідь була надана протягом зазначеного строку. В тому випадку, коли строк на відповідь не зазначався, договір вважається укладеним, якщо згода укласти його дана негайно або протягом звичайного нормального часу для відповіді.

Якщо особа, яка отримала пропозицію укласти договір, у межах строку для відповіді вчинила дію відповідно до вказаних у пропозиції умов договору (відвантажила товари, надала послуги, виконала роботу, сплатила відповідну суму грошей тощо), що засвідчує її бажання укласти договір, ця дія є прийняттям пропозиції, якщо інше не вказано в пропозиції укласти договір або не встановлено законом. Відповідь, одержана із запізненням, є новою пропозицією.

Особливості укладення договору на торгах визначаються відповідними нормативними актами, правилами їх проведення, локальними нормативними актами.

Торги можуть проводитися у вигляді аукціону чи конкурсу. Торги на аукціоні виграє особа, яка запропонувала найбільшу ціну (на аукціоні може бути названа найвища ціна, яка потім поступово зменшується. Відповідно аукціон виграє особа, яка перша погодиться на зменшену ціну. За умовами аукціону може бути передбачено, що всі учасники пропонують свою ціну в запечатаному конверті, а після відкриття конверту перемагає той, хто запропонував найбільшу). На конкурсі перемагає особа, яка за висновком конкурсної комісії, заздалегідь призначеної організаторами торгів, запропонувала найкращі умови.

Договір може бути укладеним в будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом. Договір, який підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації, вважається укладеним з моменту його нотаріального посвідчення або державної реєстрації, а в разі необхідності і нотаріального посвідчення, і державної реєстрації — з моменту державної реєстрації.

8. Способи забезпечення виконання зобов'язань: неустойка, застава, порука, завдаток, гарантія

Здійснення права у зобов'язальних правовідносинах залежить не лише від волі суб'єкта права, але й від волі боржника. *Загальним заходом*, що стимулює боржника до належного виконання своїх обов'язків, є можливість *стягнення збитків*. Однак така міра не завжди здатна викликати необхідний практичний результат. Можливі випадки, коли боржник не виконує свої зобов'язання, але кредитор ніяких збитків не несе, або якщо і несе, з тих чи інших причин не взмозі довести їх розмір. Тому сторони у зобов'язальних правовідносинах досить часто використовують *додаткові забезпечувальні заходи*, що покликані стимулювати боржника до своєчасного та належного виконання зобов'язання шляхом встановлення невиконання чи неналежного виконання зобов'язання.

Такі додаткові заходи в праві мають назву *способи забезпечення виконання зобов'язань*. Згідно з ЦК України до них відносяться неустойка, порука, гарантія, застава, притримання та завдаток. Використання тих чи інших способів забезпечення залежить від сутності забезпечуваного зобов'язання.

Неустойка – це визначена законом чи договором грошова сума або інше майно, яке боржник повинен передати кредиторіві у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання. Предметом неустойки може бути не тільки грошова сума, але й рухоме чи нерухоме майно.

Різновидами неустойки є штраф та пеня.

Штрафом визнається неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.

Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання. Отже на відміну від штрафу пенею забезпечується *своєчасне* виконання *грошового* зобов'язання. Пеня - це тривала неустойка, сума якої збільшується з кожним днем прострочення.

Привабливість неустойки як способу забезпечення виконання зобов'язання полягає в тому, що:

- по-перше, неустойка стягується лише за факт винного порушення зобов'язання, незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання;
- по-друге, не вигідні наслідки порушення зобов'язання (розмір відповідальності у вигляді неустойки) сторони знають заздалегідь – вже на момент укладення основного зобов'язання, бо чи то самі визначають його договором, чи то він є визначеним безпосередньо актом цивільного законодавства.

У відповідності із підставами встановлення розрізняють *договірну* та *законну* неустойки. Договірна неустойка встановлюється домовленістю сторін, тому її розмір, співвідношення із збитками, порядок обчислення залежать цілком від сутності відносин за основним зобов'язанням і волі його учасників.

По відношенню до збитків неустойка диференціюється на штрафну, залікову, виключну та альтернативну.

Неустойка, що стягується понад збитки, називається *штрафною*. Штрафна неустойка має значення загального правила (ст. 626 ЦК) і застосовується у всіх випадках, якщо договором не передбачені інші види неустойки.

Договором може бути встановлено обов'язок відшкодувати збитки лише у тій частині, у якій вони не покриті неустойкою. Неустойка в цьому разі буде мати *заліковий* характер. Наприклад, якщо невиконанням зобов'язання заподіяно збитків на суму 1000 грн., а неустойку встановлено в сумі 600 грн., кредитор має право вимагати від боржника відшкодування збитків лише в сумі 400 грн.

Виключна неустойка обмежує відповідальність за невиконання чи неналежне виконання лише сплатою неустойки і виключає вимоги про відшкодування збитків.

Закон дозволяє сторонам за договором встановлювати можливість стягнення кредитором або неустойки, або збитків. Така неустойка одержала назву *альтернативної*.

Найбільшу забезпечувальну силу має штрафна (кумулятивна) неустойка. Вона виконує виключно функцію штрафу. Інші види неустойки (залікова, виключна, альтернативна) поряд із функцією штрафу виконують і компенсаційну функцію (використовуються для відшкодування збитків, або зараховуються у суму їх відшкодування).

Сплата (передача) неустойки і відшкодування збитків не звільняють боржника від виконання зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлено законом або договором (ч.1. ст.622 ЦК).

До вимог про стягнення неустойки застосовується скорочений строк позовної давності в один рік (ст. 258 ЦК).

Застава – це спосіб забезпечення виконання зобов'язання, при якому кредитор-заставодержатель має право у разі невиконання боржником (заставадавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом.

В умовах ринкової економіки застава є одним із найбільш широко використовуваних інструментів забезпечення. Вона ефективно стимулює боржника до належного виконання своїх зобов'язань (острахом втрати майна), а в разі їх невиконання є дієвим способом задоволення інтересів кредитора. Забезпечувальна дія застави полягає в тому, що по-перше, зі всієї майнової маси боржника виділяється конкретне майно, на яке в разі невиконання боржником забезпеченого зобов'язання може бути звернено стягнення; і по-друге, кредитор-заставодержатель має можливість задовольнити свої вимоги переважно перед іншими кредиторами боржника. Отже, застава “захищає” кредитора одночасно і від боржника, і від інших кредиторів боржника.

Предметом застави може бути будь-яке майно (речі, гроші, цінні папери, майнові права) за виключенням тих обмежень, що встановлюються законом. Зокрема, не може бути заставлене 1) майно, вилучене з цивільного обороту; 2) національні культурні та історичні цінності, які є об'єктами державної власності і занесені або підлягають занесенню до Державного реєстру національної культурної спадщини; 3) інше майно, застава якого прямо заборонена законом. Крім того, не можуть бути заставлені вимоги, що мають особистий характер, наприклад вимоги про стягнення аліментів, про відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю громадянина.

Закон передбачає можливість застави так званого “майбутнього майна” – речей та майнових прав, які заставадавець набуде після укладення угоди про заставу (майбутній урожай, приплід худоби тощо).

Сутність **поруки** як способу забезпечення виконання зобов'язання полягає в тому, що третя особа (поручитель) зобов'язується перед кредитором іншої особи *нести відповідальність* в разі невиконання останньою її обов'язку перед кредитором.

Отже, поручитель *не зобов'язаний виконувати обов'язок* боржника за основним зобов'язанням (реальне виконання зобов'язання іншою особою часто буває взагалі неможливим). Його роль цілком доцільно обмежена законодавцем обов'язком нести відповідальність за боржника. Однак поручитель має *право* виконати забезпечене ним зобов'язання з метою запобігти сплаті кредитором додаткових сум, що можуть бути викликані простроченням виконання (проценти, збитки).

Встановлення поруки оформлюється договором, який укладається між поручителем і кредитором за основним зобов'язанням. Якщо договір поруки укладений як трьохсторонній договір між поручителем, боржником та кредитором, нема підстав визнавати його недійсним, коли всі суттєві умови поруки в ньому викладені. Суб'єктами договору поруки можуть бути будь-які особи, як фізичні, так і юридичні.

Необхідність в укладенні договору між поручителем та боржником виникає, коли постає питання про оплату послуг поручителя: вимагати виплати винагороди за надану послугу поручитель має тільки тоді, коли про це є спеціальна угода між поручителем і боржником.

Договір поруки вважається укладеним, коли сторони досягли згоди зі всіх суттєвих умов (консенсуальний) і дотрималися письмової форми. Недодержання письмової форми робить договір нікчемним. За бажанням сторін він може бути нотаріально посвідчений.

В українському законодавстві закріплений новий спосіб забезпечення виконання зобов'язань – **гарантія**. Суть його полягає в тому, що банк, інша кредитна установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку.

Отже учасниками відносин, пов'язаних з видачею гарантії є гарант, бенефіціар – кредитор за основним зобов'язанням, та принципал – боржник за основним зобов'язанням. Коло суб'єктів, які можуть виступати гарантами, законом обмежене: ними можуть бути лише банки, інші кредитні установи, або страхові організації.

Гарантія є *одностороннім правочином*, змістом якого є обов'язок гаранта сплатити кредитор-бенефіціару *грошову суму відповідно до умов гарантії*. Гарантія діє протягом строку, на який її видано, і є чинною від дня її видачі, якщо в ній не встановлено інше.

Обсяг відповідальності гаранта перед бенефіціаром за порушення боржником-принципалом зобов'язання, забезпеченого гарантією, *обмежується* сплатою суми, на яку видано гарантію.

Право бенефіціара по відношенню до гаранта на отримання відповідної грошової суми реалізується шляхом заявлення *письмової вимоги* (наприклад, претензії), до якої додаються документи вказані в гарантії. Заявити вимогу до гаранта можливо лише в межах строку, на який видано гарантію.

Гарант не тільки відповідає перед бенефіціаром за порушення зобов'язання боржником, але й несе *самостійну* відповідальність за невиконання чи неналежне виконання *свого* обов'язку. І це є ніщо інше, як відповідальність боржника за грошовим зобов'язанням. За загальним правилом,

така відповідальність не обмежується сумою, на яку видано гарантію, хоча гарантією може бути передбачено й інше.

Бенефіціар не може передавати іншій особі право вимоги до гаранта. Це правило має диспозитивний характер, тобто безпосередньо у гарантії може бути передбачене протилежне. Отже наявність чи відсутність у бенефіціара такого права залежить виключно від волі гаранта.

Інша група відносин, що виникає у зв'язку з видачею гарантії, це відносини між гарантом та боржником-принципалом. Вони ґрунтуються на нормах цивільного законодавства та договорі між гарантом і боржником. Законом, зокрема, визначається, що гарант, в разі сплати кредитору грошової суми у відповідності з умовами гарантії, має право на *зворотну вимогу (регрес)* до боржника, а також має право на *винагороду* за надані боржникові послуги. Однак лише договором сторін може бути визначений *розмір* такої винагороди, а також *порядок її сплати*, бо безпосередньо ЦК встановлює лише положення про те, що “гарант має право на оплату послуг, наданих ним боржникові”. Виходячи із формулювання статті слід припустити, що послуги гаранта можуть бути і безоплатними. Друге важливе питання, яке може бути визначене домовленістю між гарантом та принципалом – це розмір зворотної вимоги гаранта до боржника. Якщо це питання не врегульоване договором буде діяти загальне правило: гарант має право на регрес в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредитором. Слід зазначити, що відсутність письмового договору між боржником та гарантом ніяк не впливає на дійсність виданої кредитору гарантії.

Гарантії поділяються на *відкличні* та *безвідкличні*. Якщо в гарантії не зафіксовано, що вона може бути відкликана гарантом, гарантія визнається безвідкличною.

На відміну від інших способів забезпечення виконання зобов'язання, які мають похідний (акцесорний) характер, гарантія є *незалежною* від основного зобов'язання. Припинення основного зобов'язання або визнання його недійсним не тягне за собою припинення гарантії, навіть тоді, коли в гарантії міститься посилання на основне зобов'язання. Відмовитися від задоволення вимог кредитора гарант може тільки тоді, коли такі вимоги не відповідають умовам гарантії або сплинув строк дії гарантії. Незалежність гарантії від основного зобов'язання підкреслюється і правилом, встановленим ч.3 ст. 567 ЦК. Гарант, який після пред'явлення до нього вимоги кредитором дізнався про недійсність основного зобов'язання або про його припинення, повинен негайно сповістити про це кредитора та боржника. Однак при отриманні, незважаючи на таке повідомлення, повторної вимоги бенефіціара гарант зобов'язаний його задовольнити. До отримання повторної вимоги та збігу розумного часу на її розгляд гарант не вважається таким, що вдався до прострочення за своїм зобов'язанням перед бенефіціаром.

Зобов'язання гаранта перед кредитором припиняються у разі: сплати кредитором суми, на яку видано гарантію; закінчення строку дії гарантії; відмови кредитора від своїх прав за гарантією шляхом повернення її гарантові або шляхом подання гаранту письмової заяви про звільнення його від обов'язків за гарантією. Гарант, якому стало відомо про припинення гарантії,

повинен негайно повідомити про це боржника.

Завдатком є грошова сума або рухоме майно, що видається кредитором боржником в рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання. Завдаток може бути використаний при укладенні різних договорів, зокрема, купівлі-продажу, найму житлових приміщень, підряду і т.і. Обмежень стосовно суб'єктного складу договору про встановлення завдатку ЦК не містить.

Виходячи з визначення, наданого законом, завдаток виконує три функції: *платіжну*, бо передається в рахунок належних за договором платежів, *посвідчувальну*, оскільки сплата завдатку є доказом факту укладення основного договору (купівлі-продажу, найму і т.і.), та *забезпечувальну*, бо є способом стимулювання сторін до виконання зобов'язання та відшкодування їх інтересів у разі невиконання.

Специфіка завдатку порівняно з іншими способами забезпечення проявляється в тому, що ним можуть забезпечуватися лише договірні грошові зобов'язання (ст.570 ЦК). Він не може бути використаний для забезпечення деліктних зобов'язань, зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення. Договір про завдаток завжди вчиняється у письмовій формі, і вважається укладеним лише після виконання обов'язку з передачі предмету завдатку контрагенту.

Від завдатку слід відрізнити аванс - повний або частковий платіж за договором. Згідно зі ст. 570 ЦК, якщо не буде встановлено, що сума, сплачена в рахунок належних з боржника платежів, є завдатком, вона вважається авансом. Аванс як і завдаток виконує посвідчувальну та платіжну функції, але він не є способом забезпечення виконання зобов'язання. Якщо сторона, що одержала аванс, не виконала своїх зобов'язань, інша сторона має право вимагати лише повернення авансу, а не сплати його подвійної суми. І навпаки, якщо відповідальною за невиконання зобов'язання буде сторона що передала аванс, вона має право вимагати його повернення. Завдаток за своїми наслідками може бути прирівняний до авансу (тобто підлягає поверненню) лише при наявності наступних обставин: 1) у разі припинення зобов'язання до початку його виконання; 2) внаслідок неможливості його виконання (наприклад, в разі випадкового знищення майна, що підлягало передачі за договором).

9. Припинення зобов'язань, способи припинення зобов'язань

Припиненням зобов'язання є погашення внаслідок дії правоприпиняючих юридичних фактів прав і обов'язків сторін, що становлять його зміст.

Припинення зобов'язання має остаточний характер, тобто цивільне законодавство не передбачає можливості відновлення вже припиненого зобов'язання. Наприклад, зобов'язання припинено зарахуванням, однак пізніше контрагент відмовляється від зробленої ним заяви про зарахування, з посиланням на ст. 214 ЦК. У такій ситуації подальша відмова не матиме наслідком поновлення попередньо існуючих правових зв'язків між боржником і кредитором.

Настання юридично значущих обставин, що зумовлюють припинення зобов'язання, не пов'язується із динамікою відповідного зобов'язального правовідношення. Тобто певні юридичні дії та події тягнуть за собою припинення зобов'язання як виконаного частково, так і такого, виконання якого не відбулося взагалі. В останньому випадку існування прав і обов'язків припиняється лише на майбутнє.

Главою 50 ЦК встановлено перелік найбільш поширених підстав припинення зобов'язань, який з огляду на положення ст. 598 ЦК не може бути охарактеризований як вичерпний, оскільки договором та/або законом можуть бути передбачені й інші підстави припинення зобов'язань.

До переліку підстав припинення зобов'язання ЦК відносить:

- належне виконання (ст. 599 ЦК);
- передання відступного (ст. 600 ЦК);
- зарахування (ст. 601 ЦК);
- домовленість сторін, у тому числі новація (ст. 604 ЦК);
- прощення боргу (ст. 605 ЦК);
- поєднання боржника і кредитора в одній особі (ст. 606 ЦК);
- неможливість виконання (ст. 607 ЦК);
- смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи (статті 608, 609 ЦК).

Внаслідок того, що наведений перелік не має вичерпного характеру, зобов'язання можуть припинятися і з інших підстав, передбачених договором або законом.

Так, стосовно окремих видів договорів цивільне законодавство України передбачає додаткові підстави припинення відповідних зобов'язань. До них, зокрема, належить відмова страхувальника або страховика за договором страхування (ст. 997 ЦК), загибель майна, переданого в управління за договором управління майном (ст. 1044 ЦК), припинення права правоволодільця на торговельну марку чи інше позначення, визначене в договорі, без його заміни аналогічним правом за договором комерційної концесії (ст. 1126 ЦК), визнання недієздатним, безвісно відсутнім, обмежено дієздатним учасника договору простого товариства за цим договором (ст. 1141 ЦК) та ін.

Іноді закон пов'язує припинення зобов'язання зі спливом (пропуском) певних строків. Наприклад, кредитор спадкодавця, який не пред'явив вимоги до спадкоємців, що прийняли спадщину, у строки, встановлені ст. 1281 ЦК, позбавляється права вимоги, що свідчить про припинення зобов'язання. Про припинення зобов'язання свідчить вказівка законодавця на погашення вимоги (наприклад, ст. 113 ЦК), її втрату кредитором або позбавлення.

10. Поняття, підстави та умови відповідальності за порушення зобов'язань

Зобов'язальне правовідношення як триваючий у часі правовий зв'язок учасників цивільних відносин протягом свого існування потенційно може мати декілька послідовних стадій - виникнення, забезпечення, виконання, припинення. Звичайно, будь-яке зобов'язання має стадії виникнення та

припинення, але далеко не завжди воно буває забезпечене, а іноді навіть виконане. Однак кожна з цих стадій характеризує так би мовити "позитивний" характер розвитку правовідношення.

Порушення зобов'язання є негативним фактором в існуванні зобов'язального правовідношення і не може розглядатися як звичайна стадія його розвитку. Порушення зобов'язання є антиподом його належного виконання, оскільки характеризує аномальну, нетипову поведінку учасника цивільних відносин й означає такий стан правовідношення, коли одна, а іноді обидві його сторони не дотримуються приписів досягнутої домовленості або законодавчо встановлених правил.

Стаття 610 ЦК визначає, що **порушенням зобов'язання** є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

Невиконання та неналежне виконання зобов'язання не завжди можна чітко розмежувати. В окремих випадках неналежне виконання зобов'язання може перетворитися на його невиконання. Наприклад, якщо за договором перевезення вантажу перевізник не видає вантаж на вимогу одержувача протягом тридцяти днів після спливу строку його доставки (ч. 2 ст. 919 ЦК), то прострочення виконання (неналежне виконання) трансформується у невиконання договору.

Окремим випадком порушення зобов'язання, коли неправомірні дії сторони полягають у порушенні строків виконання, є **прострочення сторони зобов'язання**.

Часове унормування цивільних відносин здійснюється не тільки за допомогою встановлення строків (термінів) виникнення, зміни чи припинення відповідних прав та обов'язків (наприклад, позовної давності), а й шляхом визначення правових наслідків недотримання цих строків у зобов'язальних відносинах.

Прострочення необхідно розглядати як порушення обов'язку передати певну річ, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші, вчинити інші дії у передбачений договором чи в інший розумний строк після виникнення зобов'язання.

Виділяють такі види прострочення: прострочення кредитора і прострочення боржника.

Прострочення боржника (ст. 612 ЦК) має місце у випадку, коли він не приступив до виконання зобов'язання або коли не виконав його у встановлений договором чи законом строк. Прострочення боржника поділяється на прострочення виконання зобов'язання передати річ, виконати роботу, надати послугу та прострочення виконання грошового зобов'язання.

Перший вид прострочення боржника не має істотних відмінностей від інших видів порушень договірних обов'язків. Другий вид, а саме - прострочення виконання грошового зобов'язання має особливості, оскільки несе на собі відбиток економічних і юридичних властивостей грошей та грошових зобов'язань як їх правової форми, що знайшло вираження в юридичному закріпленні особливих мір правових наслідків та спеціальних

правил їх застосування.

Факт прострочення впливає на зміст основного договірної зобов'язання, доповнюючи його додатковими правовими наслідками, зокрема, мірами цивільно-правової відповідальності таких як відшкодування збитків, заподіяних простроченням, стягнення (передача) неустойки, а за грошовими зобов'язаннями - сплатою процентів річних та інфляційних втрат.

Якщо внаслідок прострочення боржника виконання зобов'язання втратило інтерес для кредитора, йому надається право відмовитись від прийняття простроченого виконання та вимагати відшкодування збитків.

Прострочення боржника призводить також до підвищення його відповідальності, а саме з моменту прострочення боржник відповідає за неможливість виконання, у тому числі, якщо вона настала випадково (відповідальність незалежно від наявності вини боржника).

Прострочення кредитора (ст. 613 ЦК) полягає у безпідставній відмові від прийняття належного виконання, у невиконанні кредиторських обов'язків, у інших діях чи бездіяльності з боку кредитора, які не дозволяють боржнику належним чином виконати зобов'язання.

Цивільне законодавство визначає такі випадки прострочення кредитора: відмова прийняти зобов'язання, виконане належним чином; ухилення від прийняття виконання; нездійснення дій, без яких боржник не може виконати свого обов'язку; відмова кредитора повернути борговий документ, видати розписку, здійснити відповідний напис на борговому документі; відсутність кредитора або уповноваженої ним особи у місці виконання зобов'язання; відсутність законного представника недієздатного кредитора.

Всі наведені випадки в позитивному аспекті є формами участі кредитора у виконанні зобов'язання, а у негативному - формами його прострочення.

Прострочення кредитора тягне за собою певні правові наслідки як для нього, так і для боржника, а саме: перерозподіл ризику можливих збитків (кредитор зобов'язаний відшкодувати боржнику збитки, завдані простроченням); звільнення боржника від сплати процентів річних; відстрочення виконання зобов'язання боржником на час прострочення кредитором.

11. Види цивільно-правової відповідальності

Відсутність в актах цивільного законодавства легального визначення поняття цивільної відповідальності обумовлює наявність різних підходів при дослідженні цього правового інституту. Так, навіть висловлювалася думка про недоцільність розгляду цивільно-правової відповідальності як єдиної правової категорії, оскільки різні види цієї відповідальності спрямовані на досягнення різних цілей. Зокрема, договірна відповідальність спрямована на упорядкування зобов'язань, а деліктна відповідальність має за мету позбутися цивільних правопорушень.

Цивільно-правова відповідальність, як і будь-яка інша багатоаспектна юридична категорія, характеризується внутрішньою єдністю та диференціацією складових елементів. Наявність загальних рис, функцій та умов виникнення для

різних видів цивільно-правової відповідальності свідчить про існування єдиного поняття "цивільно-правова відповідальність". Отже, цивільно-правова відповідальність при всій різноманітності прояву в суспільних відносинах, що регулюються нормами цивільного права, однорідна й спирається на єдині принципи правового регулювання. Уперше в ЦК, окрім норм про відповідальність, які розміщені у різних інститутах, закріплені норми стосовно загальних заходів відповідальності за порушення суб'єктивних цивільних прав (ст. 22, 23 ЦК).

Єдність категорії цивільно-правової відповідальності не виключає існування певних її різновидів, що обумовлюється широтою кола цивільних відносин. Класифікація здійснюється за різними критеріями, що мають юридичне значення.

Залежно від підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, що порушені, розрізняють договірну та недоговірну відповідальність.

Договірна відповідальність має місце при порушенні цивільного обов'язку, що виникає з укладеного сторонами договору. Порушення договірного зобов'язання може полягати у невиконанні або у неналежному виконанні стороною свого обов'язку.

Договірна відповідальність - це відповідальність за порушення існуючого між сторонами договірного зобов'язання, та становить додатковий до основного, вже існуючого, юридичний обов'язок. Цей новий обов'язок приєднується до невиконаного, при цьому, як правило, не змінюючи останнього. Так, згідно з ч. 1 ст. 622 ЦК боржник, який сплатив неустойку і відшкодував збитки, завдані порушенням зобов'язання, не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлено договором або законом.

Недоговірна відповідальність – це відповідальність за порушення цивільних прав та обов'язків, що виникають не з договору, а з інших підстав (юридичних фактів). При цьому не можна ототожнювати недоговірну і деліктну відповідальність. Остання настає лише у разі завдання шкоди безпосередньо особі чи майну фізичної особи або майну юридичної особи, тобто на підставі цивільного правопорушення (делікту). Недоговірною ж є, наприклад, і відповідальність недобросовісної сторони недійсного правочину, що не заснована на вчиненні цивільного правопорушення. Отже, недоговірна та деліктна відповідальність співвідносяться між собою як ціле та частина. Безперечно, деліктна відповідальність є найбільш поширеним різновидом недоговірної відповідальності.

Недоговірна відповідальність настає у разі порушення встановленого законом або іншим актом цивільного законодавства юридичного обов'язку, що має абсолютний характер. У абсолютних правовідносинах обов'язок особи полягає в утриманні від вчинення таких дій, що порушують суб'єктивні цивільні права та охоронювані законом інтереси інших учасників відносин. У разі ж порушення суб'єктивного цивільного права конкретного носія пасивний обов'язок трансформується у новий обов'язок, який полягає вже у здійсненні активних дій (зокрема, у відшкодуванні шкоди).

Відмінність між договірною та недоговірною відповідальністю полягає у декількох моментах. Суб'єктом договірної відповідальності є конкретно визначена особа (боржник), яка перебуває з потерпілою особою у відносних відносинах. Суб'єктом недоговірної відповідальності може бути будь-яка особа, яка порушила суб'єктивне право потерпілого, перебуваючи з ним в абсолютних відносинах. На практиці можуть мати місце випадки, коли правопорушник та потерпілий перебувають у договірних відносинах, але заподіяння шкоди однією із сторін іншій не пов'язане з виконанням цього договірного зобов'язання. За таких обставин виникає недоговірна відповідальність. Остання врегульовується переважно імперативно. Для договірної відповідальності ЦК встановлює лише загальні правила – загального чи спеціального для окремих договірних зобов'язань характеру. Вони є диспозитивними і сторони при укладенні договору мають право врегулювати питання відповідальності інакше.

Отже, форми і розмір недоговірної відповідальності встановлюються тільки законом (імперативність регулювання), а форми і розмір договірної відповідальності визначаються як законом, так і укладеним договором (диспозитивність регулювання). За домовленістю сторін у договорі може встановлюватися відповідальність за дії або бездіяльність, які у чинному законодавстві правопорушеннями не вважаються, або передбачатися інша форма відповідальності, ніж та, що закріплена у законі за певне правопорушення. Сторони також мають можливість збільшити або зменшити розмір відповідальності у порівнянні із зазначеним у законі, якщо у ньому це прямо не забороняється. Зокрема, спеціальне правило про неможливість зміни (у тому числі й обмеження розміру відповідальності) встановлено для договорів приєднання (ст. 634 ЦК).

Вважається, що недоговірна відповідальність є більш суворою, ніж договірна. Ця суворість обумовлюється такими чинниками, як імперативне врегулювання її умов, розміру та форм.

Залежно від розміру цивільно-правова відповідальність може бути повною, обмеженою та кратною (збільшеною).

Повна відповідальність полягає у відшкодуванні (компенсації) шкоди, завданої правопорушенням у еквівалентному (рівному) розмірі. Зокрема, збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі (ч. 3 ст. 22 ЦК). Наявність і розмір збитків, завданих правопорушенням, доказується потерпілою особою. Так, при визначенні неодержаних доходів (упущеної вигоди) враховуються заходи, вжиті особою щодо їх одержання.

Повна відповідальність проявляється і у компенсації моральної шкоди (ст. 23 ЦК).

Повна відповідальність при порушенні договірних зобов'язань включає також сплату неустойки у випадках, якщо така міра відповідальності за порушення зобов'язання встановлена договором або актом цивільного законодавства (ст. 624 ЦК).

В окремих випадках законодавець встановлює винятки із загального принципу повної відповідальності, а саме-допускає обмежену відповідальність.

Обмежена відповідальність передбачає встановлення меж розміру збитків, які підлягають відшкодуванню. У таких випадках розмір завданої правопорушенням шкоди перевищує розмір відшкодування. Обмеження розміру відповідальності може бути обумовлено певним видом діяльності особи (ч. 2 ст. 924 ЦК, ст. 113 Статуту залізниць України (далі – СЗУ)), поведінкою кредитора (ст. 616 ЦК) або потерпілої особи (ч. 2 ст. 1193 ЦК), майновим станом фізичної особи, яка завдала шкоду (ч. 4 ст. 1193 ЦК) тощо.

Обмежена відповідальність може встановлюватися законом, договором або рішенням суду. При цьому не може обмежуватися (або скасовуватися) відповідальність за умисне порушення зобов'язань.

Якщо ж таке обмеження встановлене правочином, то він відповідно до ч. 3 ст. 614 ЦК є нікчемним.

Цивільно-правова відповідальність може обмежуватися розміром фактичної шкоди, заподіяної майну, вартістю втраченого майна, розміром виключної неустойки.

Сутність кратної відповідальності полягає в обов'язку сплати збитків у більшому розмірі, ніж розмір завданої майнової шкоди. Обчислення розміру стягнення здійснюється шляхом визначення завданих збитків та їх кратним помноженням. Згідно зі статтями 230, 231 ЦК у разі вчинення правочину під впливом обману або насильства винна сторона відшкодовує іншій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду. Кратний розмір відповідальності може встановлюватися і домовленістю сторін.

При множинності суб'єктного складу у разі порушення зобов'язання має місце часткова або солідарна відповідальність. При цьому вид відповідальності залежить від її розподілу між співборжниками.

За загальним правилом відповідальність співборжників перед кредитором є частковою (ст. 540 ЦК), тобто окрема відповідальність кожного з них у певній частині, визначеній договором або законом. При цьому припускається, що розмір відповідальності кожного є рівним, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту.

Солідарна відповідальність виникає лише у випадках, встановлених договором або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання.

Солідарна відповідальність ґрунтується на принципі "один за всіх", що означає її нероздільність між солідарними боржниками (ст. 543 ЦК). Цей вид відповідальності є більш сприятливим для кредитора, оскільки він може задовольнити свої вимоги відразу від одного боржника, наприклад, найбільш платоспроможного. При цьому солідарні боржники залишаються зобов'язаними доти, доки їхній обов'язок не буде виконаний у повному обсязі, незважаючи навіть на те, що один із них виконав певну частину вимог кредитора. Солідарна відповідальність, зокрема, має місце в учасників повного товариства між собою за зобов'язаннями цього товариства (ст. 124 ЦК), осіб, які спільно завдали шкоду (ст. 1190 ЦК), та в інших випадках.

У разі виникнення відповідальності у третіх осіб, які не є учасниками зобов'язання, має місце субсидіарна відповідальність. Субсидіарна

відповідальність має додатковий стосовно відповідальності правопорушника характер. Отже, реалізація субсидіарної відповідальності здійснюється "почергово". При цьому вимоги мають бути висунуті насамперед до боржника і лише у разі неотримання від нього їх задоволення повністю або частково - до особи, яка несе додаткову (субсидіарну) відповідальність. Субсидіарною є відповідальність учасників товариства з додатковою відповідальністю за зобов'язаннями товариства (ст. 151 ЦК), відповідальність батьків (усиновлювачів) або піклувальника за шкоду, завдану неповнолітніми особами (ст. 33 ЦК) та ін. При виконанні вимоги кредитора у субсидіарного боржника, як правило, не виникає права зворотної вимоги до основного боржника.

Окремий різновид цивільно-правової відповідальності - відповідальність у порядку регресу, яка має місце, наприклад, після виконання солідарного обов'язку одним із співборжників (статті 544, 1191 ЦК). За таких умов він набуває право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти солідарних боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або законом. При цьому власна сплачена частка боргу такої особи не враховується.

Існують й інші класифікації цивільно-правової відповідальності за різними критеріями.

Форма цивільно-правової відповідальності - це засіб вираження додаткових майнових обтяжень, що покладаються на правопорушника.

Цивільне законодавство встановлює різні форми відповідальності. До них, зокрема, належать: відшкодування збитків (ст. 22 ЦК); компенсація моральної шкоди (ст. 23 ЦК); сплата неустойки (ст. 624 ЦК); втрата завдатку (ст. 571 ЦК) та ін.

Усі форми цивільної відповідальності поділяються на загальні і спеціальні. Відшкодування збитків є загальною формою цивільно-правової відповідальності, оскільки ця форма є найбільш поширеним, суттєвим та разом з тим універсальним способом захисту порушених прав. На відміну від спеціальних форм цивільно-правової відповідальності - сплати неустойки та втрати завдатку, які застосовуються лише у спеціально передбачених договором або законом випадках для відповідного виду цивільних правопорушень, стягнення збитків застосовується в усіх, за незначними винятками, випадках порушення особою наявного суб'єктивного цивільного обов'язку та незалежно від спеціального застереження в договорі чи в законі. Загальною формою відповідальності у цивільному праві є також компенсація моральної шкоди.

Контрольні питання для перевірки знань:

1. Поняття цивільного права. Метод цивільно-правового регулювання.
2. Цивільно-правові відносини: майнові відносини, особисті немайнові відносини.
3. Об'єкти цивільно-правових відносин.
4. Поняття та зміст права власності. Види форм власності.
5. Громадяни (фізичні особи) як суб'єкти цивільно-правових відносин.

6. Поняття та зміст цивільно-правової правоздатності і дієздатності громадян.
7. Спеціальна правосуб'єктність юридичних осіб. Порядок виникнення, реорганізації та ліквідації юридичних осіб.
8. Поняття та кваліфікація (види) угод. Умови дійсності цивільно-правових угод. Форма угод: усна та письмова, їхні різновиди.
9. Визнання угоди недійсною та правові наслідки виконання недійсної угоди. Види недійсних угод.
10. Поняття представництва. Сфера та межі дії представництва (представника).
11. Доручення. Форма і строк доручення. Передоручення.
12. Припинення доручення. Наслідки скасування доручення.
13. Поняття цивільно-правового зобов'язання.
14. Суб'єкт, предмет та підстави виникнення зобов'язань.
15. Цивільно-правовий договір як підстава виникнення зобов'язань. Види зобов'язань (договорів).
16. Процес (порядок) укладання договору.
17. Способи забезпечення виконання зобов'язань: неустойка, застава, порука, завдаток, гарантія.
18. Припинення зобов'язань, способи припинення зобов'язань.
19. Поняття, підстави та умови відповідальності за порушення зобов'язань.
20. Види цивільно-правової відповідальності.

Джерела

1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. - К., 2005.
2. Силенко Л.М. Цивільне право України: Частина 1. Навч. посібн. - К., 2004.
3. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Спадкове право. Теорія і практика. Навч. посібн. - К.: Атіка. - 2002. - 496 с.
4. Харитонов Є.О. Вступ до цивільного права України. - К., 2006.
5. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. - К., 2004.
6. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / За ред. В. І. Борисової, І. В. Спасібо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. - К., 2004.
7. Цивільне право України: Навч. посіб. / За ред. Р.О. Стефанчука. - К., 2004.

Тести

- 1. Предметом правового регулювання цивільно-правових відносин є:**
- а) суспільні відносини у сфері управління;
 - б) суспільні відносини між роботодавцем та робітником;
 - в) суспільні відносини у сфері забезпечення безпеки навколишнього середовища;
 - г) майнові відносини та особисті немайнові відносини;

д) суспільні відносини між державою та фізичною особою з приводу застосування щодо останньої негативних заходів правового реагування за вчинення дій з ознаками злочину.

2. Правоздатність фізичної особи — це:

- а) здатність нести цивільну відповідальність;
- б) здатність укладати трудові угоди;
- в) здатність мати цивільні права та обов'язки;
- г) здатність реалізовувати цивільні права та обов'язки;
- д) здатність виступати позивачем або відповідачем в суді.

3. Правоздатність фізичної особи виникає:

- а) з моменту зачаття;
- б) з моменту отримання паспорту;
- в) з моменту досягнення 18 років;
- г) з моменту народження;
- д) з моменту досягнення 14 років.

4. Дієздатність фізичної особи — це:

- а) здатність мати цивільні права та обов'язки;
- б) здатність нести адміністративну відповідальність;
- в) здатність вступати у шлюб;
- г) здатність своїми діями набувати цивільних прав та обов'язків;
- д) здатність мати цивільні права.

5. Які з перелічених ознак не властиві цивільно-правовому методу регулювання суспільних відносин?

- а) юридична рівність суб'єктів;
- б) вільне волевиявлення;
- в) майнова самостійність;
- г) імперативність;
- д) диспозитивність.

6. Дієздатність у повному обсязі виникає з:

- а) 14 років;
- б) 15 років;
- в) 16 років;
- г) 18 років;
- д) 21 року.

7. Часткова дієздатність — це:

- а) дієздатність неповнолітніх від 14 до 18 років;
- б) дієздатність малолітніх до 14 років;
- в) дієздатність осіб, обмежених у дієздатності;
- г) дієздатність іноземних громадян;
- д) дієздатність осіб без громадянства.

8. Особу можна обмежити в дієздатності, якщо вона:

- а) неадекватно реагує на навколишнє середовище;
- б) не розуміє значення своїх дій;

в) зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами внаслідок чого ставить у скрутне матеріальне становище себе і членів своєї сім'ї;

г) не може керувати власними діями.

9. За рішенням якого органу особа обмежується в дієздатності?

- а) опіки та піклування;
- б) місцевої адміністрації;
- в) суду;
- г) ОВС;
- д) прокуратури.

10. Єдиною з законодавчих ознак юридичної особи є:

- а) майнова самостійність;
- б) наявність більш ніж трьох робітників;
- в) наявність філій та представництв;
- г) наявність печатки;
- д) наявність державної реєстрації в установленому порядку.

11. Правоздатність юридичної особи виникає з моменту:

- а) початку господарської діяльності;
- б) внесення до державного реєстру юридичних осіб;
- в) подачі документів до місцевої адміністрації;
- г) отримання прибутку;
- д) укладення першого договору.

12. Дієздатність юридичної особи виникає з моменту:

- а) початку господарської діяльності;
- б) внесення до державного реєстру юридичних осіб;
- в) подачі документів до місцевої адміністрації;
- г) отримання прибутку;
- д) укладення першого договору.

13. Місцезнаходження юридичної особи визначається за:

- а) місцезнаходженням постійно діючого органу;
- б) місцезнаходженням переважної більшості нерухомого майна;
- в) місцезнаходженням переважної більшості основних і оборотних засобів;
- г) місцезнаходженням філій та представництв юридичної особи;
- д) місцем державної реєстрації юридичної особи.

14. Обов'язкової нотаріальної форми потребує:

- а) договір купівлі-продажу житлового будинку;
- б) договір дарування;
- в) договір позики;
- г) договір найму житлового приміщення;
- д) договір міни.

15. Яка з перелічених форм власності не передбачена законодавством України?

- а) державна;

- б) приватна;
- в) комунальна;
- г) ретроспективна;
- д) колективна.

16. Власність подружжя — це:

- а) спільна сумісна власність;
- б) спільна часткова власність;
- в) особиста власність;
- г) колективна власність;
- д) власність спеціалізованих державних утворень.

17. Оферта — це:

- а) переміна боржника у зобов'язанні;
- б) переміна кредитора у зобов'язанні;
- в) пропозиція укласти договір;
- г) прийняття пропозиції укласти договір;
- д) переміна кредитора в зобов'язанні.

18. Істотними умовами договору міни є:

- а) предмет та ціна;
- б) предмет, ціна і строк;
- в) предмет;
- г) ціна;
- д) строк.

19. До спадкоємців першої черги за законом належать:

- а) дід та баба померлого;
- б) двоюрідні брати та сестри померлого;
- в) діти, чоловік (дружина) та батьки померлого;
- г) тітка та дядько померлого;
- д) рідні брати та сестри померлого.

20. Суб'єктами цивільних правовідносин не виступають:

- а) дієздатні фізичні особи;
- б) дієздатні юридичні особи;
- в) держава Україна;
- г) іноземні держави;
- д) недієздатні фізичні особи.

21. До спадкоємців другої черги закон відносить:

- а) двоюрідних братів та сестер спадкодавця;
- б) рідних братів та сестер померлого;
- в) діда та бабу померлого як з боку матері, так і з боку батька;
- г) осіб, перелічених у пунктах а) та в);
- д) осіб, перелічених у пунктах б) та в).

22. Відносини, які регулюються цивільним правом, — це:

- а) суспільні відносини у сфері державного управління;
- б) особисті немайнові та майнові відносини;
- в) суспільні відносини робітників усіх форм власності;
- г) фінансові відносини, які виникають у процесі виконання бюджетів.

23. Коли виникає цивільна правоздатність фізичної особи?

- а) після досягнення 18-річного віку;
- б) після досягнення 16-річного віку;
- в) з моменту її народження;
- г) після досягнення 14-річного віку.

24. Цивільна правоздатність фізичної особи припиняється з:

- а) моменту визнання особи безвісти відсутньою;
- б) моменту смерті;
- в) моменту реєстрації рішення суду про оголошення громадянина померлим;
- г) дня набуття чинності рішення суду про встановлення факту смерті громадянина.

25. Цивільна дієздатність фізичної особи — це:

- а) здатність своїми діями набувати для себе цивільні права;
- б) здатність своїми діями набувати для себе цивільні права і обов'язки;
- в) здатність самостійно виконувати свої обов'язки;
- г) здатність нести відповідальність.

26. До особистих немайнових прав у цивільному праві належать:

- а) право на отримання освіти;
- б) право авторства на твори літератури;
- в) право на соціальний захист непрацездатної особи;
- г) право на спадкування.

27. Спадкування — це:

- а) перехід прав від спадкодавця до спадкоємців;
- б) перехід обов'язків від спадкодавця до спадкоємців;
- в) перехід прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємців;
- г) перехід майна від спадкодавця до спадкоємців.

28. Не мають права стати спадкоємцями за законом:

- а) особи, які навмисно позбавили життя спадкодавця;
- б) особи, які навмисно позбавили життя кого-небудь із спадкоємців;
- в) батьки після дітей, стосовно яких вони позбавлені батьківських прав;
- г) батьки і повнолітні діти, що злісно ухилялися від виконання покладених на них законом обов'язків з утримання спадкодавця;
- д) усе перераховане в пунктах а)-г).

29. Неповна цивільна дієздатність — це:

- а) дієздатність неповнолітніх від 14 до 18 років;
- б) дієздатність малолітніх до 14 років;
- в) дієздатність осіб, обмежених у дієздатності;
- г) дієздатність іноземних громадян;
- д) дієздатність осіб без громадянства.

30. Цивільні відносини — це:

- а) відносини між суб'єктами цивільного права з приводу матеріальних та нематеріальних благ, кількість яких є обмеженою;

- б) суспільні відносини, учасники яких володіють суб'єктивними правами та мають обов'язки;
- в) майнові та особисті немайнові відносини;
- г) організаційно-правові відносини;
- д) всі суспільні відносини, які виникають між державними органами та суб'єктами цивільних правовідносин.

31. Основним актом цивільного законодавства є:

- а) Конституція України;
- б) Цивільний кодекс;
- в) Господарський кодекс;
- г) Митний кодекс;
- д) усі перераховані.

32. Ознаками юридичної особи є:

- а) організаційна єдність, майнова відокремленість, самостійність в цивільному обігу, здатність бути позивачем та відповідачем у суді;
- б) державна реєстрація органами державної влади, майнова відокремленість, наявність органів управління юридичною особою;
- в) організаційна єдність, державна реєстрація, корпоративний поділ статутного фонду, наявність правління та ревізійної комісії;
- г) цільове призначення, майнова відповідальність, суб'єктивний склад, управлінський характер відносин;
- д) штатний розпис, посадові особи, штамп організації, закріплена юридична адреса, закріплене відокремлене помешкання.

33. Договір дарування належить до:

- а) одностороннього, оплатного, консенсуального;
- б) двостороннього, безоплатного, абстрактного;
- в) одностороннього, безоплатного, реального або консенсуального;
- г) багатостороннього, оплатного, реального;
- д) одностороннього, консенсуального, аксесорного.

34. Авторським правом регулюються:

- а) відносини, що складаються після реєстрації авторських прав;
- б) відносини, що складаються у зв'язку зі створенням і використанням об'єктів авторського права;
- в) лише майнові права авторів;
- г) лише немайнові права авторів;
- д) відносини зі стимулювання творчої діяльності осіб.

35. До першої черги спадкоємців за законом належать:

- а) дружина померлого, батьки померлого, утриманці;
- б) діти (зокрема зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті), один з подружжя спадкодавця, його батьки;
- в) усиновителі, утриманці, дід і баба померлого;
- г) брати і сестри померлого, дід і баба померлого;
- д) діти (зокрема усиновлені), брати і сестри спадкодавця, подружжя.

36. За своєю юридичною природою заповіт — це:

- а) односторонній правочин;
- б) двосторонній правочин;
- в) багатосторонній правочин;
- г) договір приєднання;
- д) реальна угода.

37. Цивільний кодекс України складається з:

- а) трьох книг;
- б) чотирьох книг;
- в) п'яти книг;
- г) шести книг.

38. Предмет правового регулювання цивільного права становлять:

- а) управлінські відносини;
- б) майнові та особисті немайнові відносини;
- в) трудові відносини;
- г) податкові відносини.

39. Право власності належить до:

- а) абсолютних правовідносин;
- б) відносних правовідносин;
- в) загальнорегулятивних правовідносин;
- г) юридичних фактів.

40. Фізична особа — це:

- а) людина;
- б) організація;
- в) організація, зареєстрована державою;
- г) посадова особа державного органу.

41. Юридична особа — це:

- а) людина;
- б) організація;
- в) організація, зареєстрована державою;
- г) посадова особа державного органу.

42. Місцем проживання фізичної особи є:

- а) місце її реєстрації;
- б) місце, де вона проживає постійно, переважно або тимчасово;
- в) місце, де розташована більша частина її нерухомого майна;
- г) місце, де вона проживає постійно.

43. Майно — це:

- а) майнові права та обов'язки;
- б) окрема річ;
- в) сукупність речей;
- г) всі перелічені варіанти.

РОЗДІЛ IV. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Тема 1. Поняття, предмет сімейного права України

План

1. Загальна характеристика сімейного права як галузі права.

2. Джерела, система та завдання сімейного права України.

1. Загальна характеристика сімейного права як галузі права

Серед різноманітних суспільних відносин, урегульованих правом, виокремлюють сферу досить складних людських стосунків, які засновані на родинних зв'язках або спрямовані на їх створення та водночас можуть містити елементи економічного характеру. Це — сімейні правовідносини. Вони виникають на основі укладеного шлюбу, народження дітей чи іншого родства, усиновлення дітей, прийняття дітей на виховання. Ці стосунки за своїм змістом дуже близькі до цивільних і по суті є такими. Однак вони мають особливості, які дають підстави виділити їх в окрему сферу, а норми, що їх регулюють, — в окрему галузь права — сімейне право.

Таким чином, **сімейне право** — це сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові та такі, що ґрунтуються на них, майнові відносини людей, які виникають на основі шлюбу, сім'ї, родства, усиновлення, прийняття дітей на виховання.

Сімейні правовідносини — це насамперед особисті немайнові відносини. Так, шлюбні відносини — це подружні стосунки взаємної поваги, любові, моральної підтримки, на основі яких виникають майнові права і обов'язки подружжя. Або батьківство — це передусім кровний і духовний зв'язок батька з дитиною, його піклування про неї, виховання тощо, а на їх основі виникає обов'язок щодо утримання цієї дитини до досягнення повноліття.

2. Джерела, система та завдання сімейного права України

Джерелами сімейного права є офіційні форми вираження правових норм, які у сукупності складають сімейне право. Основними джерелами сімейного права України є Конституція України, що визначає основні засади всієї правової системи держави, та Сімейний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 10.01.02.

Сімейний кодекс України (2002 р.) визначає засади шлюбу, особисті та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів тощо. Він регулює сімейні відносини з метою зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб, утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї, побудови сімейних стосунків на паритетних засадах, почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки, забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

До джерел сімейного права України слід віднести ряд законів і підзаконних нормативно-правових актів, які повністю або частково регулюють сімейні відносини: Цивільний кодекс України, Закони України: «Про органи реєстрації актів громадянського стану» від 24.12.94, «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.92, «Про охорону дитинства» від 26.04.01, «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.01. Джерелами сімейного права є також міжнародно-правові акти: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції ООН про права дитини, про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція країн СНД про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22.01.93 та ін.

Система сімейного законодавства виражена головним чином в системі сімейного Кодексу і відображає об'єктивно існуючу систему сімейного права.

Система сімейного права складається з 2-х частин: **загальної і особливої**.

Загальна частина містить загальні норми, які розповсюджуються на всі сімейно-правові відносини.

До них відносяться: норми про предмет, законодавство, мету і завдання, принципи, суб'єкти сімейних правовідносин та ін. **Особлива** частина являє собою сукупність інститутів, кожен з яких регулює визначений різновид сімейних відносин.

Система сімейного права є специфічною, тому що складається з інститутів, яких немає в інших галузях права. До основних із них відносяться: шлюб (порядок його реєстрації і припинення), правовідносини (правовідносини подружжя, правовідносини батьків і дітей, правовідносини інших членів сім'ї), усиновлення, опіка і піклування, реєстрація актів громадянського стану.

Отже, **система сучасного сімейного права** — це структура, елементами якої є сімейно-правові норми та інститути, які розміщені у певній послідовності.

Тема 2. Шлюб

План:

1. Порядок і умови укладання шлюбу.
2. Особисті та майнові права і обов'язки подружжя.
3. Припинення шлюбу.
4. Недійсність шлюбу.

1. Порядок і умови укладання шлюбу

Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану.

Шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років.

За заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка. Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається.

Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі.

Особи, які не можуть перебувати у шлюбі між собою

1. У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення.

2. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька.

3. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.

4. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним.

5. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

Шлюб має бути зареєстровано у органу державної реєстрації актів цивільного стану.

Державна реєстрація шлюбу засвідчується Свідоцтвом про шлюб.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, вважаються нареченими.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком особисто. Якщо жінка і (або) чоловік не можуть через поважні причини особисто подати заяву про реєстрацію шлюбу до органу державної реєстрації актів цивільного стану, таку заяву, нотаріально засвідчену, можуть подати їх представники. Повноваження представника мають бути нотаріально засвідчені.

Орган державної реєстрації актів цивільного стану зобов'язаний ознайомити наречених з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу. Наречені зобов'язані повідомити один одного про стан свого здоров'я.

Шлюб реєструється після спливу одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу.

За наявності поважних причин керівник органу державної реєстрації актів цивільного стану дозволяє реєстрацію шлюбу до спливу цього строку. Присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою.

Наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами.

Наречена, наречений мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається з якого прізвища воно буде починатися. Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений.

Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченої, нареченого вже є подвійним, вона, він має право замінити одну із частин свого прізвища на прізвище другого.

2. Особисті та майнові права і обов'язки подружжя

Дружина має право на материнство. Небажання чоловіка мати дитину або нездатність його до зачаття дитини може бути причиною розірвання шлюбу.

Чоловік має право на батьківство. Відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини може бути причиною розірвання шлюбу.

Дружина та чоловік мають рівне право:

- на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань;
- на фізичний та духовний розвиток;
- на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку;
- розподілити між собою обов'язки в сім'ї.

Шлюбний договір

Шлюбний договір може розглядатися як згода наречених або подружжя щодо встановлення майнових прав та обов'язків подружжя, пов'язаних з укладенням шлюбу, його існуванням та припиненням.

Законодавство визначає форму шлюбного договору. Згідно зі ст. 94 СК шлюбний договір укладається у письмовій формі й нотаріально посвідчується.

Згідно із ст. 95 СК дія шлюбного договору, що його було укладено до реєстрації шлюбу, починається з моменту реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення. За бажанням сторін шлюбний договір, укладений до реєстрації шлюбу, може поширюватися на відносини, які виникнуть не з моменту реєстрації шлюбу, а пізніше, наприклад, через п'ять років після реєстрації шлюбу.

Сімейне законодавство встановлює певні межі договірної ініціативи подружжя і визначає, які положення не можуть включатися до шлюбного договору.

1. Сімейний кодекс України залишає незмінною існуючу концепцію щодо предмету шлюбного договору. Відповідно до частин 2, 3 ст. 93 СК шлюбним договором регулюються лише майнові відносини подружжя, встановлюються їхні майнові права й обов'язки. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини між ними, а також особисті відносини між батьками та дітьми.

2. Шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені СК (ч. 4 ст. 93). Вказана норма є відповідної гарантією майнових прав дитини. Тому батьки не вправі укласти шлюбний договір, за яким дитина буде позбавлена права на аліменти, права на отримання майна у власність, права на проживання в певному житловому приміщенні тощо.

3. Шлюбний договір не може ставити одного з подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище (ч. 4 ст. 93 СК).

Майнові правовідносини подружжя

До договорів, що тягнуть за собою виникнення договірному режиму майна подружжя, можна віднести: договір про відчуження одним із подружжя на користь другого з подружжя своєї частки у праві спільної сумісної власності без виділу цієї частки (ч. 2 ст. 64 СК); договір про порядок користування майном (ст. 66 СК); договір про поділ майна подружжя (статті 69, 70 СК); договір про виділ частки нерухомого майна одного з подружжя зі складу усього майна (ч. 2 ст. 69 СК); договір про надання утримання (ст. 78 СК); договір про припинення права на утримання взамін набуття права власності на майно (ст. 89 СК); шлюбний договір (статті 92—103 СК).

Підстави набуття права спільної сумісної власності подружжя

Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самотійного заробітку (доходу).

Об'єкти права спільної сумісної власності

1. Об'єктом права спільної сумісної власності подружжя може бути будь-яке майно, за винятком виключеного з цивільного обороту.

2. Об'єктом права спільної сумісної власності є заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя.

3. Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, в тому числі гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

4. Речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

3. Припинення шлюбу

Підстави припинення шлюбу:

- внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим;
- внаслідок його розірвання.

Позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлений одним із подружжя.

Позов про розірвання шлюбу не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину, щодо другого з подружжя або дитини.

Розірвання шлюбу, повинно бути зареєстроване в органі державної реєстрації актів цивільного стану.

Рішення суду про розірвання шлюбу після набрання ним законної сили надсилається судом до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення для внесення відомостей до Державного реєстру актів цивільного стану громадян та проставлення відмітки в актовому записі про шлюб.

4. Недійсність шлюбу

СК містить вичерпний перелік обставин, які слугують підставами для визнання шлюбу недійсним. Аналіз їх дозволяє дійти висновку, що недійсним визнається шлюб, зареєстрований в державному органі РАЦС за відсутності хоча б однієї з позитивних умов його укладення, або, навпаки, за наявності хоча б однієї з негативних умов укладення. Таким чином, недійсність шлюбу пов'язується з порушенням умов укладення шлюбу. Причому одні правники вважають, що визнання шлюбу недійсним — це санкція за порушення сімейного законодавства, яке допускають особи, що укладають шлюб (або одна з осіб), саме при укладенні шлюбу¹, інші ж — що це вид сімейно-правової відповідальності.

Вважаємо, що визнання шлюбу недійсним становить сімейно-правову санкцію, що належить до засобів захисту, оскільки, на відміну від відповідальності, вона не містить додаткових обтяжень особистого та майнового характеру.

Якщо ж при укладанні шлюбу один із подружжя діяв недобросовісно, то це тягне застосування до нього сімейно-правової відповідальності, а саме покладання обов'язку із утримання добросовісного подружжя та застосування в інтересах останнього до майна, набутого до визнання шлюбу недійсним, правового режиму спільного майна подружжя.

Отже, **недійсність шлюбу - це форма відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акту, виражена в рішенні суду, винесеному в порядку цивільного судочинства у зв'язку з порушенням встановлених законом умов укладання шлюбу, що є за своєю суттю заходом захисту.**

До підстав визнання шлюбу недійсним належать: *порушення умов укладення шлюбу, передбачених статтями 22, 24—26 СК; наявність при укладенні шлюбу обставин, що перешкоджають його реєстрації; реєстрація фіктивного шлюбу.*

Причому, залежно від того, які вимоги закону були порушені при укладенні шлюбу, останні поділяються на: абсолютно недійсні; шлюби, які визнаються недійсними за рішенням суду; шлюби, які можуть бути визнані недійсними судом.

Абсолютно недійсними вважаються шлюби, які укладені всупереч встановленим законом перешкодам до їх укладення, а саме, шлюб:

- **зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі** (ч. 1 ст. 39 СК), тобто укладенням такого шлюбу порушено основний принцип сімейного права — одношлюбність. У цьому випадку недійсним визнається останній шлюб, оскільки на момент його укладення особа вже перебувала в іншому зареєстрованому шлюбі;

— **зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою** (ч. 2 ст. 39 СК), тобто порушено такий основний принцип сімейного права, як відсутність кровного споріднення;

- зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною (ч. 3 ст. 39 СК). Між тим, якщо один із подружжя внаслідок психічного розладу буде визнаний судом недієздатним після укладення шлюбу, то шлюб не вважається недійсним, оскільки на момент його укладення обидва з подружжя були здорові й дієздатні. Він може бути розірваним за заявою дієздатного подружжя в органах РАЦС.

Абсолютно недійсні шлюби вважаються недійсними з моменту їх реєстрації і не потребують судового рішення щодо цього. Анулювання актового запису відбувається органами РАЦС на підставі заяви заінтересованої особи з наданням відповідних доказів порушення цим шлюбом однієї з указаних засад сімейного права. Причому актовий запис про шлюб анулюється незалежно від смерті осіб, з якими було зареєстровано шлюб, а також розірвання цього шлюбу (ч. 6 ст. 39 СК).

До шлюбів, які визнаються недійсними за рішенням суду, належать шлюби, укладені без вільної згоди жінки або чоловіка (ч. 1 ст. 40 СК), а також **фіктивні шлюби** (ч. 2 ст. 40 СК).

Обов'язковою умовою реєстрації шлюбу є вільно і незалежно висловлене взаємне волевиявлення осіб, що одружуються, яке підтверджує їх намір створити сім'ю на підставі укладення шлюбу. Недотримання цієї умови тягне недійсність шлюбу. У такій ситуації для визнання шлюбу недійсним необхідна наявність вади волі сторін при його реєстрації. Під вагою волі в сімейному праві розуміють відсутність добровільної згоди на одруження, реєстрація шлюбу під примусом, під впливом обману, омани внаслідок неможливості через свій стан у момент укладення шлюбу усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Укладення шлюбу під примусом має місце, коли згода на укладення була виражена однією з сторін під впливом фізичного та психічного насильства чи під загрозою його застосування. При: чому примушення до одруження може виходити від одного з майбутнього подружжя чи від третіх осіб, що діють в його чи в своїх власних інтересах.

Обман — це навмисне введення в оману особи, що одружується. Прикладом обману може слугувати не тільки повідомлення майбутньому чоловіку чи дружині свідомо хибних відомостей, а й свідоме замовчування деяких фактів, що мають істотне значення при укладенні шлюбу.

Омана — це помилкове уявлення особи, що одружується, щодо певних обставин укладення шлюбу. Омана може сформуватися під впливом різних причин, можливо, навіть таких, що не залежать від майбутнього чоловіка і дружини чи дій третіх осіб. Помилкове уявлення особи, введенної в оману, може виникати як щодо особистості іншого з подружжя, так і щодо юридичної значущості укладення шлюбу.

При визначенні одним із майбутнього подружжя ступеня впливу примусу, обману чи омани на прийняття рішення про укладення шлюбу належить застосувати тільки суб'єктивний критерій, оскільки невідомо точно, як ті чи інші обставини можуть вплинути на конкретну людину в певній ситуації. Шлюб, укладений з особою, яка в момент реєстрації шлюбу через свій

стан не могла усвідомити свої дії та керувати ними, також належить визнати недійсним, оскільки за своєю суттю така особа не може висловити своєї добровільної згоди на укладення шлюбу. Причинами даного стану можуть слугувати психічний розлад, нервові потрясіння, алкогольне чи наркотичне сп'яніння, фізична травма, тяжке захворювання. У разі визнання шлюбу недійсним на цій підставі, крім свідчення свідків, суд розглядає документи, що підтверджують стан особи, навіть може бути призначена судовопсихічна експертиза.

Фіктивні шлюби. Згідно з ч. 2 ст. 40 СК, фіктивним визнають шлюб, укладений без наміру створити сім'ю, причому це може бути притаманним як для одного з подружжя, так і для обох. Зазвичай метою укладення фіктивного шлюбу є корисливі міркування майбутнього чоловіка або жінки. Наприклад, бажання одержати право на жиле приміщення, отримання певної користі тощо. Однак підставою віднесення шлюбу до фіктивного є не укладення його з корисливих мотивів, а саме відсутність в одного чи обох з подружжя наміру створити сім'ю.

Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Шлюб, який може бути визнаний недійсним за рішенням суду. Відповідно до ст. 41 СК до таких шлюбів відносять шлюби, якщо вони були зареєстровані:

між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною;

між двоюрідними братом і сестрою;

між тіткою, дядьком та племінником, племінницею;

з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їх нащадків (ч. 3);

з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не надано права на шлюб.

На відміну від ст. 40 СК, яка містить імперативну норму про обов'язковість визнання шлюбу недійсним у судовому порядку, ст. 41 СК встановлює лише можливість, а не обов'язковість цього. При цьому в ч. 2 цієї статті прямо вказується, що вирішення питання дійсності чи недійсності певного шлюбу залежить від того, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. Наприклад, якщо шлюб було укладено між усиновлювачем та всиновленим — при скасуванні всиновлення цей шлюб визнається дійсним.

Шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини у шлюбі між: усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, між двоюрідними братом і сестрою, між тіткою, дядьком та племінником, племінницею, з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано права на шлюб, або якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його або йому було надано право на шлюб.

Коло осіб, що мають право пред'являти до суду позов про визнання шлюбу недійсним: жінка чи чоловік, інші особи, права яких порушені в зв'язку

з реєстрацією цього шлюбу, батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи, прокурор, орган опіки та піклування, якщо захисту потребують права й інтереси дитини, особи, визнаної недієздатною, чи особи, дієздатність якої обмежена (ст. 42 СК).

Розірвання шлюбу, смерть дружини або чоловіка не є перешкодою для визнання шлюбу недійсним (ч. 1 ст. 43 СК). Але якщо шлюб розірвано за рішенням суду, позов про визнання його недійсним може бути пред'явлено лише після скасування рішення суду про розірвання шлюбу (ч. 2 ст. 43 СК).

Позивач не обмежений часовими рамками для подачі заяви про визнання шлюбу недійсним. За загальним правилом, на вимоги, що впливають із сімейних відносин, позовна давність не застосовується. Отже, дійсність шлюбу може бути оскаржена позивачем у будь-який час після його укладення. Шлюб визнають недійсним із дня його укладення.

Правові наслідки недійсності шлюбу. Загальний правовий наслідок визнання шлюбу недійсним полягає в тому, що шлюб вважається таким, що ніколи не існував, а особи, що його уклали, вважаються такими, що раніше не перебували в шлюбі. У подружжя не виникає жодних особистих та майнових прав, що ви: плывають із шлюбу (ст. 45 СК). Так, не виникає права мати спільне прізвище, права на аліменти, права на частину спільного майна тощо. Зокрема, якщо особа одержувала аліменти від того, з ким була в недійсному шлюбі, сума сплачених аліментів вважається такою, що одержана без достатніх підстав, і підлягає поверненню відповідно до ЦК, але не більш як за останні три роки (ч. 3); особа, яка поселилася у житлове приміщення не набула права на проживання у ньому і може бути виселена (ч. 4); особа, яка змінила прізвище у зв'язку з реєстрацією недійсного шлюбу, вважається такою, що іменується ним без достатньої правової підстави (ч. 5). До майна, придбаного спільно особами, шлюб яких визнано недійсним, застосовуються не норми сімейного законодавства про спільну сумісну власність, а норми ЦК про часткову власність.

Але негативні наслідки застосовуються лише до особи, яка знала про перешкоди до реєстрації шлюбу і приховала їх від другої сторони і (або) від державного органу РАЦС (ч. 6 ст. 45 СК).

Визнання шлюбу недійсним тягне за собою недійсність шлюбного договору, якщо він був укладений такими особами. Як вірно зазначається в літературі, такий договір стає недійсним із моменту його укладення автоматично. Це пояснюється правовою природою шлюбного договору, який не може існувати без шлюбу.

Винятки із загального правила про правові наслідки недійсності шлюбу передбачені ст. 46 СК та стосуються добросовісного чоловіка чи дружини. Добросовісним чоловіком або дружиною є та особа, що не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу (про недієздатність або про недосягнення іншим шлюбного віку тощо). Добросовісність чоловіка чи дружини встановлюється в судовому порядку.

Відповідно до ст. 46 СК добросовісна особа (чоловік чи жінка) має право: на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності

подружжя; на проживання в жилову приміщенні, в яке вона поселилася в зв'язку з недійсним шлюбом; на аліменти відповідно до закону (статті 75, 84, 86 та 88 СК); на прізвище, яке вона обрала при реєстрації шлюбу.

Визнання шлюбу недійсним не впливає на права дітей, народжених у такому шлюбі (ст. 47 СК). Отже, батьком дитини визнається чоловік матері, а діти, народжені в такому шлюбі, перебувають у встановленій спорідненості з обома батьками.

Тема 3. Права та обов'язки батьків та дітей

План:

- 1. Особисті права та обов'язки батьків і дітей.**
- 2. Права батьків і дітей на майно.**
- 3. Аліментні обов'язки батьків і дітей та інших членів сім'ї і родичів.**
- 4. Усиновлення (удочеріння).**

1. Особисті права та обов'язки батьків і дітей

Права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому органом державної реєстрації актів цивільного стану.

Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою.

Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини.

Мати, батько дитини, які перебувають у шлюбі, зобов'язані забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я.

Мати, яка не перебуває у шлюбі, зобов'язана забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я.

Дитина може бути залишена батьками у пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я, якщо вона має істотні вади фізичного і (або) психічного розвитку, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення.

Якщо батьки не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я, забрати дитину мають право її баба, дід, інші родичі з дозволу органу опіки та піклування.

Батьки зобов'язані невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану.

Реєстрація народження дитини провадиться органом державної реєстрації актів цивільного стану з одночасним визначенням її походження та присвоєнням прізвища, імені та по батькові. Реєстрація народження дитини засвідчується Свідомством про народження

Прізвище дитини визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою.

Батьки, які мають різні прізвища, можуть присвоїти дитині подвійне прізвище, утворене шляхом з'єднання їхніх прізвищ.

Ім'я дитини визначається за згодою батьків. Ім'я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір'ю дитини. Дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належать мати і (або) батько.

По батькові дитини визначається за іменем батька. По батькові дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, за умови, що батьківство щодо дитини не визнано, визначається за іменем особи, яку мати дитини назвала її батьком.

Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини

Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.

Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.

Батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.

Батьки зобов'язані поважати дитину.

Передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.

Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Права батьків щодо виховання дитини

Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини.

Батьки мають право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам.

Батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

2. Права батьків і дітей на майно

Батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна.

При вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків, якщо інше не встановлено судом.

Майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини.

Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності.

Батьки управляють майном, належним малолітній дитині, без спеціального на те повноваження. Батьки зобов'язані дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах.

Батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти такі правочини щодо її майнових прав:

- укласти договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;

- видавати письмові зобов'язання від імені дитини;

- відмовлятися від майнових прав дитини.

Неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини є підставою для покладення на них обов'язку відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду та повернути доходи, одержані від управління її майном.

Аліменти, одержані на дитину, є власністю того з батьків, на ім'я кого вони виплачуються, і мають використовуватися за цільовим призначенням. Неповнолітня дитина має право брати участь у розпорядженні аліментами, які одержані для її утримання.

3. Аліментні обов'язки батьків і дітей та інших членів сім'ї і родичів

Закон встановлює для батьків обов'язок утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Способи такого утримання визначаються батьками за домовленістю між собою. За рішенням суду можуть присуджуватися аліменти.

У визначених законом випадках батьки зобов'язані утримувати також повнолітніх дітей. Йдеться про непрацездатних дітей та дітей, які продовжують навчання (до досягнення ними двадцяти трьох років). Це утримання можливе за умови, що батьки можуть надавати матеріальну допомогу.

Повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Обов'язок не виникає, якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав або якщо буде встановлено, що вони ухилялися від виконання своїх обов'язків. Розмір аліментів на утримання батьків визначається судом.

Злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду аліментів на утримання дітей, а так само коштів на утримання непрацездатних батьків є злочином і тягне за собою кримінальну відповідальність.

Інші члени сім'ї також мають відповідні права та обов'язки. Зокрема, баба, дід, прабаба, прадід мають право спілкуватися зі своїми внуками, правнуками, брати участь у їх вихованні.

Права та обов'язки, встановлені законом для братів, сестер, мають рідні (повнорідні, неповнорідні) брати та сестри. А саме, вони мають право на спілкування. Повнолітні особи мають право брати участь у вихованні своїх неповнолітніх братів та сестер, незалежно від місця їхнього проживання.

Мачуха, вітчим, які проживають однією сім'єю з малолітніми пасинком, падчеркою, мають право брати участь у їхньому вихованні. Сестра, брат, мачуха, вітчим, баба, дід мають право на самозахист своїх малолітніх,

неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки, внуків, чи звернутися за захистом їх прав та інтересів до органу опіки та піклування або до суду. Всі спори участі баби, діла, прабаби, прадіда, брата, сестри, мачухи, вітчима у вихованні дитини вирішуються судом відповідно до законодавства.

Члени родини повинні піклуватися про своїх родичів. На родичів покладається обов'язок по утриманню інших членів сім'ї та родичів. Розмір аліментів, що стягуються з інших членів сім'ї та родичів на дітей і непрацездатних повнолітніх осіб, які потребують матеріальної допомоги, визначається судом у частці від заробітку (доходу) або у твердій грошовій сумі.

4. Усиновлення (удочеріння)

Усиновлення — правовий інститут, що здійснюється в інтересах дитини, єдиний або обидва батьки якої: померли, невідомі, позбавлені батьківських прав, визнані в судовому порядку недієздатними, безвісно відсутніми чи оголошені померлими; дали згоду на усиновлення; понад шість місяців не проживають разом із дитиною та без поважних причин не беруть участі в її вихованні та утриманні, не виявляють щодо дитини батьківської уваги і турботи.

Суб'єктами відносин щодо усиновлення є усиновлювачі і усиновлені. Відповідно до ст. 208 СК усиновленою може бути дитина, а виходячи зі ст. 6 СК, яка встановлює, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, усиновлення, за правилом, відбувається щодо неповнолітніх дітей. Це цілком виправдано, бо саме неповнолітня дитина потребує належного забезпечення та сімейного виховання.

Законодавець пред'являє до усиновлювачів певні вимоги. По-перше, ними можуть бути тільки повнолітні дієздатні особи. По-друге, усиновлювач обов'язково повинен бути старшим за дитину, яку він бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років, а при усиновленні повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років.

Законом встановлено перелік тих осіб, які не можуть бути усиновлювачами (ст. 212 СК). Всі ці особи поділяються на певні групи.

До першої групи слід віднести осіб, які за станом свого здоров'я не можуть виконувати функції усиновлювачів: особи, які обмежені у дієздатності; визнані недієздатними; перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері; зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами, страждають на хвороби, перелік яких затверджується Міністерством охорони здоров'я України (наприклад, туберкульоз, онкологічні захворювання тощо).

До другої групи належать особи, які у минулому припустилися серйозних порушень у своїх зобов'язаннях щодо виховання дітей, внаслідок чого були позбавлені батьківських прав, і ці права на момент усиновлення не були поновлені; були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасоване або визнане недійсним з їх вини.

До третьої групи належать особи, які з інших об'єктивних причин не можуть бути усиновлювачами, а саме не можуть забезпечити дитині, наприклад, прожитковий мінімум, створити належні умови для проживання і виховання.

До четвертої групи слід віднести всіх інших осіб, інтереси яких суперечать інтересам дитини (наприклад, особи, що мають судимість за умисне вчинення злочину проти життя або здоров'я фізичної особи тощо). Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі.

Контрольні питання для перевірки знань

1. Загальна характеристика сімейного права як галузі права.
2. Джерела, система та завдання сімейного права України.
3. Порядок і умови укладання шлюбу.
4. Особисті та майнові права і обов'язки подружжя.
5. Припинення шлюбу.
6. Недійсність шлюбу.
7. Особисті права та обов'язки батьків і дітей.
8. Права батьків і дітей на майно.
9. Аліментні обов'язки батьків і дітей та інших членів сім'ї і родичів.
10. Усиновлення (удочеріння).

Джерела

1. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. – К. : Видав. Дім «ІнЮре», 2003. – 880с.
2. Сімейне право України: підручник / За ред. В. С. Гопанчука. – К.: Істина, 2002. – 322.
3. Сімейне право України: підручник / За ред. Ю. С. Червоного. – К.: Істина, 2001. – 548.
4. Сімейне право України: підручник / За ред. О. Ф. Дзери. – К.: Вентурі, 1997. – 271.

Тести

- 1. Шлюбом, за Сімейним кодексом України, є:**
 - а) посвідчений відповідним релігійним органом факт вінчання чоловіка та жінки;
 - б) проживання двох осіб однієї статі разом;
 - в) сімейний союз чоловіка та жінки;
 - г) сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в державному органі реєстрації актів цивільного стану;
 - д) сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в державному органі реєстрації актів громадського стану.
- 2. Недійсним є шлюб:**
 - а) між особами різної національності;
 - б) між особами різної раси;
 - в) між особами різних громадянств;

- г) між особами, що є родичами по прямій лінії споріднення;
- д) між особами різного віросповідання.

3. Шлюб визнається неукладеним у випадку:

- а) недосягнення сторонами шлюбного віку,
- б) недосягнення сторонами згоди при певні питання розподілу майна;
- в) реєстрації за відсутності нареченого чи нареченої;
- г) реєстрації в неналежному місці;
- д) реєстрації під впливом насильства.

4. Правовий статус дитини має особа до досягнення нею:

- а) 14 років;
- б) 16 років;
- в) 18 років;
- г) 21 року;
- д) 24 років.

5. Форма шлюбного договору:

- а) усна;
- б) письмова;
- в) письмова з нотаріальним посвідченням;
- г) письмова з державною реєстрацією;
- д) на вибір сторін.

6. Шлюб припиняється внаслідок:

- а) смерті одного з членів подружжя;
- б) оголошення померлим одного з членів подружжя;
- в) його розірвання;
- г) усі перелічені вище варіанти;
- д) варіанти, перелічені в пунктах а) і б).

7. Заява про реєстрацію шлюбу втрачає силу (якщо реєстрація у встановлений день не відбулася) після спливу:

- а) одного місяця;
- б) двох місяців;
- в) трьох місяців;
- г) чотирьох місяців;
- д) п'яти місяців.

8. До якого віку батьки повинні утримувати дитину (за загальним правилом)?

- а) до 14 років;
- б) до 16 років;
- в) до 18 років;
- г) до 20 років;
- д) до 21 року.

9. Якщо батьки дитини проживають окремо, дитина самостійно визначає своє місце проживання у одного з батьків, якщо вона досягла:

- а) 10 років;
- б) 14 років;
- в) 15 років;

г) 16 років;

д) 18 років.

10. Яке майно належить до спільної сумісної власності подружжя?

а) набуте подружжям за час шлюбу;

б) майно, набуте дружиною, чоловіком до шлюбу;

в) речі індивідуального користування;

г) речі індивідуального користування, які належать до коштовностей.

11. З якого моменту шлюб вважається недійсним?

а) з набранням законної сили рішенням суду про розлучення;

б) з часу укладення шлюбу;

в) з часу подання заяви про розірвання шлюбу;

г) з моменту прийняття судом рішення про розірвання шлюбу.

12. Який шлюбний вік встановлений законодавством України?

а) 17 років для жінок і 18 років для чоловіків;

б) 18 років для жінок і 18 років для чоловіків;

в) 21 рік для жінок та чоловіків;

г) 18 років для жінок і 17 для чоловіків;

д) не встановлений.

13. В якому органі необхідно укладати шлюб?

а) в суді;

б) в органах реєстрації актів цивільного стану;

в) у церкві;

г) у третейському суді;

д) у нотаріуса.

14. За життя подружжя шлюб може бути припинений шляхом розірвання:

а) за заявою одного з подружжя;

б) за заявою обох з подружжя;

в) за заявою батьків подружжя;

г) за бажанням третіх осіб;

д) усе перераховане у пунктах а), б).

15. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для:

а) виникнення у них прав та обов'язків подружжя;

б) створення сім'ї та шлюбних стосунків;

в) укладення шлюбного договору;

г) створення сім'ї та подружжя.

16. Чи може бути підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя релігійний обряд шлюбу?

а) так, якщо відновлений орган реєстрації актів цивільного стану дав згоду;

б) ні;

в) так, якщо є згода державних органів або обряд відбувся до створення державних органів реєстрації актів цивільного стану;

г) коли релігійний обряд відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану.

17. Одношлюбність в сімейних стосунках означає:

- а) жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі;
- б) жінка та чоловік мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу;
- в) жінка та чоловік шлюб укладають лише один раз;
- г) усе перераховане у пунктах а), б).

18. Розірвання шлюбу в судовому порядку здійснюється:

- а) за заявою подружжя, що має дітей, коли буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечить інтересам одного з них або інтересам їхніх дітей;
- б) за заявою подружжя, що має дітей (до заяви має бути доданий письмовий договір про те, з ким житимуть діти і як у їхньому утриманні та вихованні братиме участь інший із подружжя, що живе окремо);
- в) за позовом одного із подружжя, коли буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечить інтересам одного з них або інтересам їхніх дітей;
- г) усе перераховане в пунктах б), в).

19. Право вимагати аліменти мають особи:

- а) непрацездатні чоловік або дружина; чоловік або дружина, чії доходи є нижчими за прожитковий мінімум; дружина під час вагітності та протягом трьох років після народження дитини (якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку — до досягнення дитиною шести років); чоловік, із яким проживає дитина, до досягнення нею трьох років (якщо дитина має вади фізичного чи психічного розвитку — до досягнення нею шести років); чоловік або дружина, із ким проживає дитина-інвалід;
- б) працездатні чоловік або дружина; чоловік або дружина, чії доходи є нижчими за прожитковий мінімум; дружина під час вагітності та протягом трьох років після народження дитини (якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку — до досягнення дитиною шести років); чоловік, із яким не проживає дитина, до досягнення нею трьох років (якщо дитина має вади фізичного чи психічного розвитку — до досягнення нею шести років); чоловік або дружина, із ким проживає дитина-інвалід;
- в) непрацездатні чоловік або дружина; дружина під час вагітності, і ні ми народження дитини (якщо дитина має вади фізичного або і н точного розвитку — до досягнення дитиною шести років); чоловік, із яким не проживає дитина, до досягнення нею трьох років (якщо дитина має вади фізичного чи психічного розвитку — до досягнення нею шести років); чоловік або дружина, із ким проживає дитина-інвалід;
- г) чоловік або дружина; чоловік або дружина, чії доходи є нижчими за прожитковий мінімум; дружина під час вагітності та протягом трьох років після народження дитини (якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку — до досягнення дитиною шести років); чоловік або дружина, із ким проживає дитина-інвалід.

20. До підстав позбавлення батьківських прав не належить така обставина:

а) якщо буде встановлено, що мати, батько не приділяли достатньо уваги вихованню дитини, протягом двох місяців не виявляли батьківської турботи щодо дитини;

б) батьки не забрали дитину з пологового будинку чи іншого закладу охорони без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли батьківської турботи щодо дитини;

в) батьки вдаються до експлуатації дитини, примушують її до жебракування і бродяжництва; батьки ухиляються від своїх обов'язків з виховання дитини;

г) батьки жорстоко поведуться з дитиною, є хронічними алкоголіками чи наркоманами, засуджені за вчинення умисного злочину проти дитини.

РОЗДІЛ V. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА

Тема 1. Поняття, предмет, метод трудового права

План:

- 1. Поняття трудового права та трудових правовідносин.**
- 2. Особливості методу трудового права України.**
- 3. Джерела трудового права.**
- 4. Колективний договір: поняття, зміст та порядок укладання.**

1. Поняття трудового права та трудових правовідносин

Трудове право займає одне із провідних місць серед галузей сучасного права України. Його значення зумовлюється роллю праці в суспільстві. Кожній людині, котра реалізує закріплене в ст. 43 Конституції України право на працю, доводиться стикатися з нормами трудового права.

Поняття «трудове право» можна розглядати у декількох аспектах. І залежно від рівня сприйняття та уявлення (побутового чи фахового) його багатоаспектність може бути досить різноплановою.

По-перше, трудове право розглядають як галузь права у системі права України. Це найбільш вагоме і визначальне значення поняття «трудове право». Воно має цілком об'єктивний характер і є підставою для подальших визначень трудового права в інших аспектах.

Як галузь права трудове право являє собою систему правових норм, що регулюють сукупність суспільних відносин з приводу використання найманої праці.

Другий аспект поняття «трудове право» характерний переважно для сфери реалізації права. І хоча на практиці в діяльності уповноважених на те органів (судів, комісій по трудових спорах, профкомів та ін.) йдеться в основному про застосування законодавства, а не права, поняття «трудове

право» є домінуючим і тут. Як відомо, поняття «право» є ширшим, ніж поняття «законодавство», а тому застосування терміну «трудове право» замість терміну «трудове законодавство» можна вважати цілком прийнятним. Правозастосувальна діяльність від цього не страждає.

Третій аспект поняття «трудове право» стосується юридичної науки і є однією з її галузей. Трудове право як наука становить систему об'єктивних знань про поняття, розвиток, закономірності, принципи самостійної галузі права. Як галузь права, воно, власне, є предметом науки трудового права.

Останній аспект поняття «трудове право» пов'язаний з навчальною дисципліною. Саме так останнім часом називається у навчальних планах підготовки юристів-правознавців одна з основних навчальних дисциплін. Більше того, трудове право, як навчальна дисципліна, фігурує не лише у навчальних планах юридичних закладів освіти, а й, що важливо, включається до планів підготовки економістів, менеджерів, митників та багатьох інших спеціалістів.

Трудове право за своїм змістовним наповненням явище багатоаспектне. І кожне з понять так чи інакше має право на існування.

Предмет трудового права складають не всі відносини, пов'язані із працею взагалі, а лише ті суспільно-трудова відносини, що виникають, розвиваються та припиняються у зв'язку з безпосередньою діяльністю людей у процесі праці.

Предмет трудового права – це комплекс суспільних відносин, основу якого складають трудові відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору, і до якого входять також відносини, тісно пов'язані з трудовими відносинами та які існують для забезпечення функціонування останніх.

Предмет трудового права становлять дві групи суспільних відносин, пов'язаних з трудовою діяльністю:

1. Трудові правовідносини;
2. Правовідносини у сфері праці, пов'язані з трудовими.

Трудове правовідношення – це двосторонній правовий зв'язок між працівником і роботодавцем, що виникає на підставі трудового договору, і зміст якого полягає у сукупності суб'єктивних прав і обов'язків з виконання працівником за винагороду роботи за певною професією, спеціальністю, кваліфікацією, посадою з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, та зі створення належних умов для її виконання й оплати праці роботодавцем.

Трудовому правовідношенню притаманні загальні ознаки правовідношення:

- сторони правовідношення завжди мають суб'єктивні права і несуть юридичні обов'язки;
- правовідношення завжди являє собою двосторонній зв'язок;
- правовідношення є суспільним відношенням, де права та обов'язки сторін забезпечені можливостями державного примусу;
- правовідношення виступає як конкретний правовий зв'язок.

Крім загальних ознак, специфічними ознаками трудового правовідношення є те, що:

- воно виникає тільки з початком роботи за трудовим договором;
- трудове правовідношення є індивідуальним; його суб'єктами є працівник і роботодавець;
- юридичним змістом його є сукупність прав та обов'язків суб'єктів;
- робота за трудовим правовідношенням виконується працівником особисто, і він не вправі передоручити її нікому іншому;
- робота виконується за певною професією, спеціальністю, кваліфікацією, посадою;
- працівник підпорядковується внутрішньому трудовому розпорядку;
- працівник виконує міру праці;
- оплата провадиться на підставах, визначених законодавством, локальним регулюванням і договором сторін.

Правовідносини у сфері праці, пов'язані з трудовими відносинами, можна класифікувати:

- а) залежно від кількості суб'єктів – на індивідуальні та колективні;
- б) залежно від змісту – на матеріальні, процедурні і процесуальні;
- в) залежно від співіснування з трудовими у часі – на ті, що передують трудовим (наприклад, відносини із працевлаштування), існують разом із трудовими (відносини із притягнення до дисциплінарної або матеріальної відповідальності), сліднують за трудовими (відносини із розгляду трудових спорів про поновлення на роботі).

2. Особливості методу трудового права України

Метод трудового права – це сукупність засобів, прийомів, способів юридичного впливу на поведінку учасників відносин у сфері праці.

Трудове право, як і кожна галузь, має свій специфічний метод правового впливу на суспільні відносини, сутність якого проявляється у поєднанні законодавчого і договірної, централізованого і локального способів; єдності і диференціації регулювання відносин у сфері праці; застосуванні норм імперативного і диспозитивного характеру.

Найбільшого поширення в трудовому праві набули такі способи правового регулювання, як рекомендація, дозвіл і заборона.

Наприклад, Кабінет Міністрів України з метою створення сприятливих умов святкування державних свят, а також раціонального використання робочого часу щороку видає розпорядження, якими **рекомендує** керівникам підприємств, установ та організацій перенести у порядку і на умовах, установлених законодавством, робочі дні для працівників, яким встановлено п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями, на інші дні.

Дозволи надають можливості встановлювати додаткові, порівняно із законодавством, суб'єктивні права і обов'язки. Частіше за все вони використовуються у договірному регулюванні всіх видів і рівнів – від

трудового і колективного договорів до генеральної угоди.

Заборони у трудовому праві встановлюються з метою забезпечення прав і реалізації законних інтересів суб'єктів відносин. Вони встановлюються на різних рівнях нормативного регулювання – конституційному, міжнародно-правовому, на рівні актів законодавства про працю. Наприклад, заборону примусової праці закріплено у ст. 43 Конституції України, Конвенції № 29 Міжнародної організації праці 1930 р., реалізовано у ст. 31 КЗпП України.

3. Джерела трудового права

Джерело трудового права – це офіційний акт нормотворчості держави або прийнятий з її дозволу. Ним встановлюються, змінюються або скасовуються правові норми, що регулюють відносини, які є предметом трудового права.

Джерела трудового права можна класифікувати за різними підставами:

- *за способом прийняття* виділяють акти **державно-правові**, прийняті державними органами (закони, укази, постанови тощо), і **договірно-правові**, що приймаються за угодою між працівниками і роботодавцями (колективні угоди, колективні договори тощо);

- *за територіальною направленістю* виділяють **внутрішньодержавні і міждержавні акти** — багатосторонні й двосторонні договори, угоди, пакти про права людини, конвенції МОП, ратифіковані Верховною Радою України;

- *за юридичною силою* державні нормативно-правові акти поділяють на Конституцію України, закони, підзаконні нормативно-правові акти; договірно-правові акти — акти соціального партнерства поділяють на генеральну угоду, регіональні угоди, галузеві угоди, колективний договір на конкретному підприємстві;

- *за сферою дії* виділяються **централізовані й локальні** нормативно-правові акти.

Залежно від *ступеня узагальненості* розрізняють кодифіковані, комплексні та поточні нормативно-правові акти як джерела трудового права.

4. Колективний договір: поняття, зміст та порядок укладення

Відповідно до ст.1 Закону України «Про колективні договори і угоди» колективний договір укладається на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власників та уповноважених ними органів.

Ні КЗпП України, ні Закон України «Про колективні договори і угоди» не містять визначення колективного договору. Але ті ознаки, які є у багатьох статтях КЗпП та названому Законі, дають підстави визначити **колективний договір** як угоду, котра укладається для узгодження інтересів на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форм власності і виду господарювання, що використовують найману працю і мають права юридичної особи, між роботодавцем з однієї сторони і одним або кількома профспілковими органами, а у разі відсутності таких органів - представниками

працівників, обраними і уповноваженими трудовим колективом з іншої сторони, яка містить зобов'язання сторін щодо врегулювання трудових, виробничих та інших соціально-економічних відносин і нормативні положення, які встановлюють умови праці, її оплату, режими робочого часу та часу відпочинку тощо, а також додаткові порівняно із законодавством трудові і соціально-побутові пільги для працівників.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їх компетенції.

У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема:

- зміни в організації виробництва і праці;
- забезпечення продуктивної зайнятості;
- нормування і оплати праці, встановлення форм, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.);
- встановлення гарантій, компенсацій та пільг;
- участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства, установи чи організації (якщо це передбачено статутом);
- режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку;
- умов і охорони праці;
- забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників;
- гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих;
- умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

Це не вичерпний перелік питань, що повинні регулюватися колективними договорами. Однак, вище перелічені положення повинні вноситися в колективний договір обов'язково.

Колективний договір може передбачати додаткові порівняно з чинним законодавством і угодами гарантії, соціально-побутові пільги.

При внесенні в колективний договір умов, що суперечать законодавству і погіршують становище працівників, порівняно з чинним законодавством є недійсними.

Тема 2. Трудовий договір

План

- 1. Поняття та умови трудового договору.**
- 2. Порядок укладення трудового договору.**
- 3. Види трудових договорів.**
- 4. Види змін трудових правовідносин.**
- 5. Поняття та класифікація підстав припинення трудового договору.**

6. Розірвання трудового договору з ініціативи працівника.

7. Розірвання трудового договору з ініціативи власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу.

8. Розірвання трудового договору з ініціативи органів, що не є стороною договору.

9. Порядок звільнення.

1. Поняття та умови трудового договору

Правове визначення **трудоного договору** міститься в ст. 21 КЗпП України – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Сукупність умов, що визначають взаємні права й обов'язки сторін, становить *зміст трудового договору*.

До змісту входять умови, встановлені як самими сторонами, так і нормативно-правовими актами про працю.

Умови, які виробляються сторонами трудового договору, поділяються на:

Обов'язкові (необхідні) – без яких не може бути укладений трудовий договір:

- місце роботи;
- трудова функція;
- строк та час початку роботи;
- розмір оплати.

Факультативні (додаткові) – не обов'язкові для укладення трудового договору:

- випробування;
- оплата проїзду на роботу;
- суміщення професій;
- забезпечення місця у дитячому садку та ін.

Умови не можуть бути змінені в односторонньому порядку без згоди іншої сторони.

2. Порядок укладення трудового договору

Трудове законодавство встановлює єдині вимоги щодо порядку укладення трудового договору.

Порядок укладення трудового договору можна поділити на декілька етапів.

І. Звернення особи до роботодавця з пропозицією (письмовою заявою) про укладення трудового договору.

Працівник попередньо переговоривши з роботодавцем, з'ясовує можливості свого працевлаштування. Після цього подає заяву з проханням прийняти його на роботу, де зазначає посаду, чи вид роботи, термін початку роботи. До заяви додаються необхідні документи, передбачені законодавством, а саме:

- паспорт або інший документ, що засвідчує особу;
- трудову книжку;
- документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію);
- документ про стан здоров'я;
- інші документи передбачені законодавством.

Ст. 25 КЗпП України забороняє при укладенні трудового договору вимагати документи, подання яких не передбачено законодавством (відомості про партійну приналежність, відомості про національну приналежність, відомості про походження особи, прописку).

Останнім часом до традиційних вимог на цьому етапі додалися прохання представити претендентом на посаду резюме (тут він зазначає відомості про освіту, про попередню трудову діяльність, а також власні побажання щодо використання його на посаді). У багатьох випадках роботодавець проводить усну співбесіду з претендентом.

II. Розгляд заяви роботодавцем і прийняття ним рішення

Подану заяву разом із необхідними документами розглядає роботодавець і приймає відповідне рішення. У багатьох випадках процедура розгляду заяви вимагає погодження з відповідними відділами і службами підприємства.

III. Видання наказу або розпорядження про зарахування працівника на роботу

У наказі зазначається хто приймається на роботу; трудову функцію працівника, встановлюється розмір заробітної плати і термін початку роботи. Якщо укладено строковий трудовий договір то необхідно встановити строк, на який його укладено. Згідно зі ст. 26 КЗпП України у наказі потрібно передбачити умови про випробування, якщо таке обумовлено сторонами із зазначенням тривалості. Наказ повинен містити номер і дату. Працівника знайомлять із наказом під підпис.

IV. Оформлення трудової книжки

На всіх працівників, які працюють більше 5 днів заводиться трудова книжка.

Вона є основним документом про трудову діяльність працівника. Порядок ведення трудових книжок регламентується „Інструкцією про порядок ведення трудових книжок на підприємствах, в установах, організаціях”, затвердженою Наказом Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціального захисту населення від 29 липня 1993 року із змінами від 26 березня 1996 року.

Обов'язок про забезпечення ведення трудових книжок покладається на роботодавця. Суму вартості трудової книжки він має право стягнути з працівника.

Трудова книжка зберігається у відділі кадрів протягом всього часу дії

трудового договору і видається працівнику належно оформленою у день його звільнення.

Останнім часом, крім трудової книжки на кожного працівника заводиться страхове свідоцтво.

3. Види трудових договорів

Класифікувати трудові договори можна за декількома підставами:

- *за формою:*

- письмові,
- усні.

Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми трудового договору є обов'язковим в таких випадках:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними, географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- 3) при укладенні контракту;
- 4) у випадку, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі;
- 5) при укладенні трудового договору з неповнолітнім;
- 6) в інших випадках, передбачених законодавством.

Письмову форму трудового договору не слід плутати з процедурою його оформлення.

- *за строками:*

- 1) безстроковий, що укладається на невизначений строк;
- 2) на визначений строк, встановлений за погодженням сторін;
- 3) таким, що укладається на час виконання певної роботи.

- *за змістом:*

- з неповнолітніми;
- з державними службовцями;
- з іноземцями;
- з інвалідами;
- контракт;
- з надомниками і т.д.

4. Види змін трудових правовідносин

В цілому чинне законодавство гарантує працівникові сталість домовленостей при укладенні трудового договору. Однак, іноді виникає необхідність відійти від домовленостей на певний термін чи на постійно.

Так, зміст ст. 32 КЗпП України вказує на три можливих умови змінення трудового договору. Це, зокрема:

- 1) переведення на іншу роботу;
- 2) переміщення працівника на інше робоче місце;
- 3) змінення істотних умов праці.

Переведення працівника на іншу роботу повинно проводитися лише з його добровільної згоди. Згода працівника повинна здійснюватися у письмовій формі.

Переведення бувають двох видів:

- 1) *постійні*,
- 2) *тимчасові*.

Постійні переведення, в свою чергу, поділяються на переведення:

- а) на тому ж підприємстві, в установі, організації;
- б) на інше підприємство, в установу, організацію;
- в) в іншу місцевість.

Тимчасові переведення на іншу роботу є другим видом переведення за строками. Специфічними ознаками їх є те, що такі переведення допускаються як за згодою, так і без згоди працівника.

Тимчасове переведення на іншу роботу можливе і без згоди працівника, але якщо вона не протипоказана за станом здоров'я. Такий виняток стосується тільки надзвичайних ситуацій, зокрема, це відвернення або ліквідація наслідків стихійного лиха, епідемії, епізоотії, виробничих аварій, а також інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей, з оплатою праці за виконану роботу, але не нижчою, ніж середній заробіток за попередньою роботою. (ч. II ст. 33 КЗпП України).

При **переміщенні** суттєво не змінюються умови праці працівника, може змінюватися робоче місце, структурний підрозділ підприємства (цех, відділ, філія та ін.). Переміщення є обов'язковим для працівника і здійснюється без його згоди, але тільки в межах спеціальності, кваліфікації чи посади працівника, обумовленої трудовим договором.

Зміна істотних умов праці характеризується такими основними рисами:

- а) зміною систем та розмірів оплати праці;
- б) зміною режиму роботи, визначених пільг і ін.;
- в) встановленням або скасуванням суміщення професій, неповного робочого часу, найменування посади, змінення розрядів і ін.

Стосовно запровадження зазначених істотних змін власник зобов'язаний повідомити працівника не пізніше як за два місяці.

5. Поняття та класифікація підстав припинення трудового договору

Термін *припинення трудового договору* є найбільш широким за обсягом і охоплює всі випадки закінчення дії трудового договору.

Розірвання трудового договору торкається лише випадків, коли трудовий договір припиняється з ініціативи будь-якої з його сторін чи третіх осіб, які не є сторонами трудового договору.

Звільнення – термін, якому відповідає процедура технічного оформлення вже припинених трудових відносин.

Припинення трудового договору є правомірним лише за таких умов:

- 1) з передбачених у законі *підстав* припинення трудового договору;
- 2) з дотриманням певного *порядку* звільнення з конкретної підстави;
- 3) є *юридичний факт* щодо припинення трудових правовідносин.

Юридичними фактами, що впливають на припинення трудового договору, є: 1) вольові дії сторін трудового договору чи третіх осіб;

2) події (закінчення строку виконання обумовленої роботи, смерть працівника).

Підставами припинення трудового договору є:

- угода сторін;
- закінчення строку, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна з сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- призов або вступ на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;
- розірвання трудового договору з ініціативи працівника (статті 38, 39 Кодексу законів про працю України);
- розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (статті 40, 41 Кодексу законів про працю України);
- розірвання трудового договору на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (стаття 45 Кодексу законів про працю України);
- переведення працівника, за його згодою на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці;
- набрання законної сили вирокіом суду, яким працівника засуджено (крім випадків умовного засудження і відстрочки виконання вироку) до позбавлення волі, виправних робіт не за місцем роботи або іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;
- підстави, передбачені контрактом.

6. Розірвання трудового договору з ініціативи працівника

Припинення трудового договору з ініціативи працівника має такі особливості:

1) за зазначеною підставою може бути припинений трудовий договір, укладений на невизначений строк;

2) вияв ініціативи про припинення трудового договору може виходити лише від самого працівника;

3) працівник повинен письмово попередити власника за два тижні і відпрацювати цей термін.

В деяких випадках працівник може не попереджувати в двотижневий строк роботодавця про звільнення. Зокрема у випадках:

- переїзду на нове місце проживання;
- переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість;
- вступу до навчального закладу;
- неможливості проживання в даній місцевості, що підтверджено медичними висновками;
- вагітності;

- догляду за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або дитиною-інвалідом;
- догляду за хворим членом сім'ї відповідно до медичних висновків або інвалідом першої групи;
- виходу на пенсію;
- прийняття на роботу за конкурсом;
- а також з інших поважних причин, передбачених чинним законодавством.

В цих випадках власник повинен розірвати трудовий договір в строк, про який просить працівник.

У тих випадках, коли строк письмового попередження закінчився, а працівник не залишив роботу і не вимагає розірвання трудового договору, роботодавець не може звільнити працівника за раніше поданою ним заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому відповідно до чинного законодавства не може бути відмовлено в укладенні трудового договору. До таких працівників належать: запрошені на роботу у порядку переведення з іншого підприємства, молоді фахівці після закінчення навчальних закладів, працівники, направлені в рахунок броні, тощо.

7. Розірвання трудового договору з ініціативи власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу

Особливостями цієї групи підстав є те, що вони чинним законодавством поділені на:

загальні підстави (ст. 40 КЗпП України), що поширюються на переважну більшість працівників:

1) зміни в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідація, реорганізація, банкрутство або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

2) виявлення невідповідності працівника займаній посаді або виконуваним роботам внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі відмови у наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

3) систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

4) прогул (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважної причини;

5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і пологах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним

захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1,2,6 допускається, якщо неможливо перевести працівника, за його згодою, на іншу роботу.

Додаткові (ст. 41 КЗпП України) підстави припинення трудового договору, що стосується лише окремих категорій працівників:

1) одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання. І службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;

1-1) винних дій керівника підприємства, установи, організації, внаслідок чого заробітна плата виплачувалася несвоєчасно або в розмірах, нижчих від встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати;

2) винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довір'я з боку власника або уповноваженого ним органу;

3) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи;

4) перебування всупереч вимогам Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції" у безпосередньому підпорядкуванні у близької особи.

8. Розірвання трудового договору з ініціативи органів, що не є стороною договору

Трудовий договір може бути припинений на вимогу третіх осіб, які не є стороною трудового договору (суди, військкомати, профспілкові органи).

Це відбувається у таких випадках:

1. *Набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків умовного засудження і відстрочки виконання вироку) до позбавлення волі, виправних робіт не за місцем роботи або іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи (пункт 7 ст. 36 Кодексу законів про працю України).*

Вирок, який набрав законної чинності, є підставою припинення трудового договору в двох випадках: коли працівник позбавлений права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю і коли встановлена міра покарання

фактично виключає можливість продовження даної роботи. Не допускається звільнення працівника, який перебуває під вартою, до вирішення судом питання про його винність у вчиненні злочину. Незаконним також є звільнення з ініціативи адміністрації працівників, які засуджені, але міра покарання не перешкоджає продовженню роботи на даному підприємстві. Днем звільнення вважається останній день фактичного виконання працівником трудових обов'язків, тобто останній день роботи.

2. Призов або вступ працівника на військову службу або альтернативну (невійськову) службу (пункт 3 статті 36 Кодексу законів про працю України).

З цієї підстави провадиться звільнення працівників, які призиваються на строкову військову службу, вступають на службу за контрактом, вступають на навчання до військового навчального закладу, мають направлення для проходження альтернативної (невійськової) служби. Підставою для звільнення є відповідний документ, виданий військкоматом, на вимогу якого власник зобов'язаний негайно звільнити працівника, котрого призивають на військову службу з виплатою вихідної допомоги.

3. Розірвання трудового договору на вимогу профспілкового органу (стаття 45 Кодексу законів про працю України).

На вимогу профспілкового органу власник або уповноважений ним орган повинен розірвати трудовий договір з керівником підприємства, установи, організації, якщо останній порушує законодавство про працю, про колективні договори і угоди, Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». Якщо власник або уповноважений ним орган, чи керівник, стосовно якого пред'явлено вимогу про розірвання трудового договору, не згоден з цією вимогою, він може оскаржити рішення профспілкового органу до суду у двотижневий строк з дня отримання рішення. У цьому разі виконання вимоги про розірвання трудового договору зупиняється до винесення судом рішення. У разі, коли рішення профспілкового органу не виконано і не оскаржено у зазначений строк, профспілковий орган у цей же строк може оскаржити до суду діяльність або бездіяльність посадових осіб, органів, до компетенції яких належить розірвання трудового договору з керівником підприємства, установи, організації.

9. Порядок звільнення

Оформлення припинення трудового договору покладає на роботодавця (власника) або уповноважений ним орган певні обов'язки, зокрема, це:

а) видати наказ або розпорядження про припинення трудового договору, в якому чітко повинно бути зазначено підстава звільнення працівника з роботи, з посиланням на необхідну норму права — пункт і статтю закону;

б) зробити запис до трудової книжки працівника у точній відповідності до наказу, тобто вказати підставу звільнення відповідно до формулювання її у чинному законодавстві України про працю;

в) видати працівникові з належно оформленими відомостями трудову книжку у день звільнення, а якщо звільнення працівника здійснюється з ініціативи власника (роботодавця), то у день звільнення власник зобов'язаний

видати працівникові разом з трудовою книжкою і копію наказу про звільнення з роботи, в інших випадках припинення трудового договору — копія наказу видається на вимогу працівника;

г) провести розрахунок з працівником у день звільнення, а в разі недотримання цієї вимоги з вини власника за час затримки виплати працівникові при звільненні всіх сум, що належать йому від підприємства, власник (роботодавець) повинен виплатити працівникові його середній заробіток за весь час затримки по день фактичного розрахунку (ст. 117 КЗпП України).

У випадках, чітко визначених законодавством, при припиненні трудового договору працівникові виплачується *вихідна допомога*.

Тема 3. Робочий час та час відпочинку

План:

- 1. Поняття та види робочого часу.**
- 2. Режим та облік робочого часу.**
- 3. Надурочні роботи.**
- 4. Поняття та види часу відпочинку.**
- 5. Відпустки: поняття та їх види.**

1. Поняття та види робочого часу

Робочим часом вважається час, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку організації, графіка роботи й умов трудового договору повинен виконувати трудові обов'язки, а також інші періоди часу, що відповідно до законів та інших нормативно-правових актів належать до робочого часу.

У законодавстві застосовуються такі нормативи робочого часу:

- *робочий день* — це встановлена законом тривалість праці працівника у межах доби;
- *робоча зміна* — тривалість часу праці згідно з графіком протягом доби;
- *робочий тиждень* — встановлена у законі в годинах тривалість праці в межах календарного тижня.

Розрізняють такі **види робочого часу**:

- нормальний,
- скорочений,
- неповний робочий час.

Нормальний робочий час — це норматив, що встановлює тривалість робочого тижня (в годинах) за умови роботи в нормальних умовах праці.

Згідно з трудовим законодавством України нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень, як за п'ятиденного, так і за шестиденного робочого тижнів (ст. 50 КЗпП України).

Менша норма тривалості робочого часу встановлюється з врахуванням умов праці, віку та фізіологічних особливостей працівника, може встановлюватися за угодою сторін трудового договору та при укладенні колективного договору.

Скорочений робочий час. Передбачене законодавством зниження нормативу робочого часу (проти 40 годин на тиждень) є обов'язковим для роботодавця.

Встановлення скороченої тривалості робочого часу не зменшує розміру заробітної плати працівників.

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється для окремих категорій працівників. Їх перелік вичерпно передбачений у законодавстві.

Так, згідно зі ст. 51 КЗпП України скорочена тривалість робочого часу встановлюється для неповнолітніх. Норми робочого часу диференційовані залежно від віку працівника й пов'язані з охороною здоров'я неповнолітнього.

Так, для працівників віком від 16 до 18 років ця норма складає 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) — 24 години на тиждень.

Для працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, тривалість робочого часу не може перевищувати 36 годин на тиждень.

Законодавством встановлюється скорочена тривалість робочого часу для окремих категорій працівників (учителів, лікарів), а також особам, які працюють у зоні відчуження і зоні безумовного (обов'язкового) відселення

Скорочена тривалість робочого часу може встановлюватися за рахунок власних коштів на підприємствах, в організаціях для жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда

Неповний робочий час

На відміну від скороченого, неповний робочий час встановлюється за погодженням між працівником і роботодавцем. Така домовленість між сторонами трудового договору може бути як безпосередньо при прийнятті на роботу, так і згодом, в період роботи; на певний термін і без зазначення терміну.

Трудовим законодавством передбачено категорії працівників, яким роботодавець зобов'язаний встановити неповний робочий час на їх прохання:

- вагітним жінкам;
- жінкам, що мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину –інваліда, в тому числі таку, що знаходиться під її опікуванням, або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Оплата праці в цих випадках провадиться пропорційально відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Робота на умовах неповного робочого часу не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників.

2. Режим та облік робочого часу

Режим робочого часу – це порядок розподілу норми робочого часу протягом відповідного календарного періоду.

Розрізняють загальні і спеціальні режими робочого часу.

До загальних режимів належать п'ятиденний тиждень і шестиденний тиждень.

П'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями є найбільш поширеним. Тривалість щоденної роботи визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку або графіками змінності. Виходячи з загальної норми тривалості робочого тижня – 40 годин, робочий день може тривати 8 годин щоденно, або ж 8 годин 15 хвилин щоденно зі скороченням робочого часу на одну годину напередодні вихідного дня.

Шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем, встановлюється на тих підприємствах, організаціях, де за характером виробництва та умовами роботи запровадження п'ятиденного робочого тижня є недоцільним. При шестиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи не може перевищувати 7 годин при нормі 40 годин і відповідно 6 годин при нормі 36 годин та 4 години при тижневій нормі 24 години.

До **спеціальних режимів** робочого часу належать:

- 1) змінна робота;
- 2) гнучкий графік роботи;
- 3) роздроблений робочий день;
- 4) ненормований робочий день;
- 5) вахтовий метод організації роботи.

Облік робочого часу – це фіксування відомостей про явку працівників на роботу і відпрацювання ними встановленої тривалості робочого часу. Облік робочого часу ведеться в табелях встановленої форми.

Розрізняють такі види обліку робочого часу: поденний, щотижневий і підсумований.

При **поденному обліку** підраховується робочий час протягом кожного дня. Поденний облік полягає в тому, що встановлена законом тривалість щоденної роботи реалізується за графіком роботи без відхилень у кожний робочий день.

Щотижневий облік означає, що норма робочого часу реалізується в рамках одного тижня з повною кількістю робочих днів, водночас тривалість щоденної роботи може мати відхилення в окремі дні тижня.

Підсумований облік робочого часу означає, що встановлена законом тривалість робочого дня і робочого тижня реалізується за графіком у середньому за обліковий період. При цьому тривалість робочого дня і робочого тижня може відхилятися від нормальної. Обліковим періодом може бути тиждень, місяць, квартал.

3. Надурочні роботи

Надурочний робочий час – це час, протягом якого працівник виконує обумовлену трудовим договором роботу понад встановлену норму робочого часу.

Надурочні роботи, як правило, не допускаються.

Роботодавець може застосовувати надурочні роботи лише у таких виняткових випадках:

- при виконанні робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії та негайного усунення їх наслідків;

- при виконанні суспільно вкрай необхідних робіт з водопостачання, газопостачання, опалення, освітлення, каналізації, транспорту, зв'язку — для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують їх звичне функціонування;

- у разі необхідності закінчити почату роботу, яку внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва, неможливо було закінчити в нормальний робочий час; коли припинення її може призвести до псування або загибелі державного чи громадського майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або іншого устаткування, коли несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості трудящих;

- у разі необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу, чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення;

- для продовження роботи за відсутності працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви; в цих випадках власник або уповноважений ним орган зобов'язаний негайно вжити заходів для заміни змінника іншим працівником.

Згідно зі ст. 64 Кодексу законів про працю України надурочні роботи можуть провадитися лише за згодою профспілкового комітету підприємства, установи, організації.

4. Поняття та види часу відпочинку

Право працівників на відпочинок забезпечується не тільки встановленням норми тривалості робочого часу (ст. 50 КЗпП України), а й наданням працівникам відповідно до законодавства часу відпочинку. Конкретні умови встановлення та використання часу відпочинку регулюються також на рівні локальних нормативних актів та індивідуальних трудових договорів.

Час відпочинку — це час, протягом якого працівник, відповідно до діючого законодавства та правил внутрішнього трудового розпорядку, звільняється від виконання своїх трудових обов'язків.

Законодавством встановлено такі **види часу відпочинку**:

- перерви протягом робочого дня (зміни);
- щоденний відпочинок (міжзмінна перерва);
- вихідні дні (щотижневий відпочинок);
- святкові й неробочі дні;
- відпустки.

Святкові і неробочі дні. Святкові і неробочі дні встановлені ст. 73 КЗпП України.

Робота не допускається у святкові дні :

- 1 – січня – Новий рік,
- 7 – січня – Різдво Христове,
- 8 – березня – Міжнародний жіночий день,
- 1 і 2 – травня — День міжнародної солідарності трудящих,
- 9 – травня — День Перемоги,

28 – червня — День Конституції України,

24 – серпня — День незалежності України,

Робота також не провадиться в дні релігійних свят: 7 січня — Різдво Христове, один день (неділя) — Пасха (Великдень), один день (неділя) — Трійця.

5. Відпустки: поняття та їх види

Відпустка — це вільний від роботи час визначеної тривалості в календарних днях із збереженням на її період місця роботи (посади), заробітної плати (допомоги) у випадках, передбачених законодавством.

Види відпусток:

1) щорічні відпустки:

- основна відпустка;
- додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці;
- додаткова відпустка за особливий характер праці;
- інші додаткові відпустки, передбачені законодавством.

2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;

3) творча відпустка;

4) соціальні відпустки:

- відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами;
- відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку;
- додаткова відпустка працівникам, які мають дітей;

5) відпустки без збереження заробітної плати.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору. (ч. 1 ст. 75 КЗпП України).

Святкові та неробочі дні (ст. 73 КЗпП України) при визначенні тривалості щорічних відпусток та додаткової відпустки працівникам, не враховуються.

Щорічна відпустка може надаватися (за бажанням працівника) у вигляді безперервного відрізка часу або частинами.

Тема 4. Відповідальність у трудовому праві

План:

1. Поняття та зміст трудової дисципліни.

2. Заходи заохочення.

3. Дисциплінарна відповідальність.

4. Дисциплінарні стягнення.

5. Поняття, підстави та умови матеріальної відповідальності.

6. Види матеріальної відповідальності.

1. Поняття та зміст трудової дисципліни

Трудова дисципліна — система правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок, встановлюють трудові обов'язки працівників та роботодавця, визначають заохочення за успіхи в роботі й відповідальність за невиконання цих обов'язків.

Зміст трудової дисципліни складається з трьох блоків: правової

регламентації прав і обов'язків учасників трудового процесу, стимулювання сумлінної праці й відповідальності за невиконання, чи неналежне виконання трудових обов'язків.

Трудова дисципліна забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці і застосуванням, у необхідних випадках, заходів дисциплінарного і громадського впливу.

Згідно зі ст. 88 КЗпП України **нормальними умовами праці** вважаються:

- справність машин, верстатів і пристроїв;
- вчасне постачання виробництва електроенергією, газом та іншими джерелами енергоживлення;
- здорові та безпечні умови праці;
- належна якість матеріалів та інструментів, необхідних для виконання роботи, і їх своєчасне подання;
- своєчасне забезпечення технічною документацією.

2. Заходи заохочення

Надзвичайно важливе місце в забезпеченні дисципліни праці належить оцінці праці. За результатами позитивної оцінки до працівника може застосовуватися заохочення.

Заохочення за видами поділяють на моральні й матеріальні, на індивідуальні і колективні. До моральних належать заохочення не пов'язані з виплатою грошей, наданням послуг, продукції, подарунків. Моральні заохочення – засоби морального визнання працівників та трудових колективів за досягнення високих результатів праці.

Основними видами морального заохочення є такі: оголошення подяки, нагородження Почесною грамотою, занесення прізвища працівника до Книги пошани, поміщення фотографії працівника на Дошку пошани, до Галереї Трудової Слави, присвоєння почесних звань тощо.

Працівники, які успішно й сумлінно виконують свої трудові обов'язки, мають переваги й пільги в галузі соціально-культурного і житлово-побутового обслуговування.

Таким працівникам надається перевага при просуванні по роботі.

За особливі трудові заслуги працівників рекомендують вищим органом до заохочення, нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними знаками, присвоєння почесних звань і звань кращого працівника за даною професією.

Заохочення оголошують наказом (розпорядженням) власника й заносять до трудової книжки працівників.

3. Дисциплінарна відповідальність

Дисциплінарна відповідальність – це один з видів юридичної відповідальності. Вона полягає в обов'язку працівника відповідати перед власником або уповноваженим ним органом за скоєний ним дисциплінарний проступок і понести дисциплінарне стягнення, передбачене нормами трудового права.

Підставою дисциплінарної відповідальності є дисциплінарний проступок, склад якого традиційно включає: суб'єкт, суб'єктивну сторону, об'єкт, об'єктивну сторону.

Суб'єктом дисциплінарного проступку завжди є особа, що перебуває у трудових правовідносинах з власником або уповноваженим ним органом.

Суб'єктивну сторону дисциплінарного проступку характеризує вина, тобто певне психічне відношення особи до своїх протиправних дій і їх шкідливих наслідків. Вина виступає у двох формах: умислу і необережності. Для дисциплінарного проступку більше характерною є вина у формі необережності.

Об'єктом дисциплінарного проступку є суспільні відносини, які складаються в процесі дотримання внутрішнього трудового розпорядку конкретного підприємства.

Об'єктивна сторона дисциплінарного проступку складається з протиправної поведінки суб'єкта, шкідливих наслідків та причинного зв'язку між ними і поведінкою правопорушника. Протиправність поведінки полягає в порушенні трудових обов'язків, закріплених нормами трудового права: КЗпП України, правилами внутрішнього трудового розпорядку, статутами, положеннями, посадовими інструкціями. Слід звернути увагу на те, що дисциплінарним проступком є невиконання саме трудових обов'язків.

У законодавстві розглядають **два види дисциплінарної відповідальності: загальну й спеціальну.** Загальна дисциплінарна відповідальність регулюється КЗпП України. Спеціальна дисциплінарна відповідальність передбачається тільки для певних категорій працівників на підставі статутів про дисципліну й спеціальних нормативних актів.

4. Дисциплінарні стягнення

Стаття 147 КЗпП України передбачає два дисциплінарних стягнення: догану і звільнення. Право вибору стягнення за порушення трудової дисципліни належить роботодавцеві.

За кожне порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки одне дисциплінарне стягнення.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо після виявлення проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебуванням його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

Обираючи вид стягнення, роботодавець повинен врахувати певні умови:

- ступінь тяжкості вчиненого проступку;
- заподіяну працівником шкоду;
- обставини, за яких вчинено проступок;
- попередню роботу працівника.

Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) й повідомляється працівникові під розписку в триденний строк.

Пропущення цього строку означає, що порушено порядок застосування дисциплінарного стягнення.

Стягнення до трудової книжки працівника не заносяться.

Якщо протягом року від дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

5. Поняття, підстави та умови матеріальної відповідальності

Матеріальна відповідальність – один з видів юридичної відповідальності, що має двосторонній, взаємний обов'язок працівника й власника або уповноваженого ним органу відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі й порядку.

Підставою матеріальної відповідальності є наявність збитку, заподіяного підприємству.

Умовами настання матеріальної відповідальності виступають: наявність прямої дійсної шкоди; протиправність дії або бездіяльності; причинний зв'язок між протиправним порушенням обов'язку і майновою шкодою; вина працівника.

Під прямою дійсною шкодою розуміють втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства, установи, організації провести витрати на відновлення, придбання майна або інших цінностей або зробити зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати.

Протиправність дії або бездіяльності однієї зі сторін трудового договору (невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків). Протиправною є поведінка працівника, який не виконує або неналежним чином виконує обов'язки, передбачені законодавством, правилами внутрішнього трудового розпорядку, посадовими інструкціями, трудовим договором, наказами і розпорядженнями власника або уповноваженого ним органу.

Вина працівника уявляє собою відношення до заподіяної шкоди у формі умислу чи необережності. При покладенні на працівника матеріальної відповідальності вина повинна бути обов'язково встановлена. Окрім того, форма вини впливає на вид матеріальної відповідальності.

Матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної, або кримінальної відповідальності.

6. Види матеріальної відповідальності

Трудове законодавство передбачає два види матеріальної відповідальності: обмежену й повну.

Основний вид матеріальної відповідальності працівника – **обмежена матеріальна відповідальність**, яка полягає в обов'язку працівника, з вини якого було заподіяно шкоду, відшкодувати власникові (уповноваженому ним органу) пряму дійсну шкоду, але не більше його середнього місячного заробітку.

У відповідності до КЗпП України обмежену матеріальну відповідальність несуть:

1) працівники за зіпсуття або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їхньому виготовленні, інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівнику в користування, - у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку;

2) керівники підприємств, установ, організацій та їх заступники, керівники структурних підрозділів на підприємствах, в установах, організаціях та їх заступники при заподіянні шкоди підприємству, установі, організації зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних чи грошових цінностей, невжиттям необхідних заходів для запобігання простоям, випускові недоброякісної продукції, розкраданню, знищенню і зіпсуттю матеріальних чи грошових цінностей, - у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку.

Повна матеріальна відповідальність працівників у розмірі заподіяної шкоди без будь-якого обмеження передбачена ст.134 КЗпП України. Перелік підстав притягнення до повної матеріальної відповідальності, що міститься в цій статті, є вичерпним. До цих підстав належать такі:

1. Укладення між працівником і підприємством, установою, організацією письмового договору про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей.

2. Одержання працівником майна та інших цінностей під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами.

3. Шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку.

4. Шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані.

5. Шкоди завдано недостатчею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування.

6. Відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків.

7. Шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків.

8. Службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу.

9. Керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

Тема 5. Трудові спори

План:

1. Трудові спори: поняття та класифікація.
2. Комісії по трудових спорах: їх організація, компетенція. Порядок розгляду трудових спорів у комісіях по трудових спорах.
3. Розгляд трудових спорів у суді.
4. Колективні трудові спори та порядок їх вирішення.

1. Трудові спори: поняття і класифікація

Трудові спори — це неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів розбіжності між працівником (колективом працівників) і власником підприємства або уповноваженим ним органом з приводу застосування норм трудового законодавства.

Причинами трудових спорів є численні порушення законодавства про працю, що мають місце на практиці, а також низький рівень знань трудового законодавства учасників конфліктів.

Від причин трудових спорів слід відрізнити умови їх виникнення.

Умови трудових спорів можна поділити на два види: організаційно-виробничі та правові. До першого належать недоліки в організації виробництва та праці: простої, залучення до надурочних робіт і робіт у вихідні дні, погані умови праці, недосконалість нормування та оплати праці, недоліки в організації охорони праці тощо. Серед умов правового характеру слід відмітити недосконалість чинного законодавства про працю та невідповідність окремих норм трудового законодавства новим суспільним економічним відносинам.

Трудові спори поділяють на індивідуальні та колективні. **Суб'єктами індивідуальних трудових спорів** є працівник і власник підприємства (уповноважений ним орган). **Суб'єктами колективних спорів** є наймані працівники (окремі категорії найманих працівників), профспілки, їх об'єднання або інші уповноважені цими найманими працівниками органи, з однієї сторони, та власники підприємств, об'єднання власників або уповноважені ними органи, з другої сторони.

Залежно від виду трудового спору визначається і порядок його вирішення. Для індивідуальних трудових спорів встановлено три види порядку розгляду:

1. Загальний порядок, відповідно до якого спір послідовно розглядається у комісії по трудових спорах і в суді. Причому розгляд одних спорів може закінчитися в комісії, якщо сторони не оскаржать її рішення і спір не буде перенесено до суду. В протилежному випадку - кожна із сторін має право звернутися до суду.

2. Судовий порядок, при якому трудовий спір безпосередньо розглядається в суді.

3. Особливий порядок, що передбачає особливості розгляду трудових спорів суддів, прокурорсько-слідчих працівників, а також працівників навчальних, наукових і інших установ прокуратури, які мають класні чини.

2. Комісії по трудових спорах: їх організація, компетенція. Порядок розгляду трудових спорів у комісіях по трудових спорах

Трудовий спір підлягає розглядові в комісії по трудових спорах, якщо працівник самостійно або з участю профспілкової організації, що представляє його інтереси, не врегулював розбіжності при безпосередніх переговорах з власником або уповноваженим ним органом.

Комісія по трудових спорах обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства з числом працюючих не менше як 15 чоловік. Працівник може звернутися до комісії у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення своїх прав.

Комісія по трудових спорах зобов'язана розглянути трудовий спір у десятиденний строк з дня подання заяви. Спори повинні розглядатися у присутності працівника, який подав заяву, представників власника або уповноваженого ним органу. Засідання комісії вважається правомочним, якщо на ньому присутні не менше двох третин обраних до її складу членів. Рішення комісії підлягає виконанню власником у триденний строк по закінченні десяти днів, передбачених на його оскарження. У разі незгоди з рішенням комісії по трудових спорах працівник чи власник можуть оскаржити її рішення в суді. У суді також розглядаються трудові спори за заявами прокурора, якщо він вважає, що рішення комісії суперечить чинному законодавству.

3. Розгляд трудових спорів у суді

Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до суду в тримісячний строк, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення — в місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки.

Для звернення власника до суду в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, встановлюється строк в один рік з дня виявлення заподіяної працівником шкоди.

При винесенні рішення про поновлення на роботі орган, **який** розглядає трудовий спір, одночасно вирішує вимоги про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу, але не більш як за один рік. У разі затримки власником виконання рішення органу, який розглянув трудовий спір про поновлення на роботу незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника, цей орган виносить ухвалу про виплату йому середнього заробітку або різниці в заробітку за час затримки. Суд покладає на службову особу, винну в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу, покрити шкоду, заподіяну підприємству у зв'язку з оплатою працівникові часу вимушеного прогулу або часу виконання нижчеоплачуваної роботи.

4. Колективні трудові спори та порядок їх вирішення

Колективним трудовим спором (конфліктом) вважаються розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин, щодо:

- а) встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- б) укладення чи зміни колективного договору, угоди;
- в) виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень;
- г) невиконання вимог законодавства про працю.

Розгляд колективного трудового спору (конфлікту) з перших двох питань здійснюється примирною комісією, у разі неприйняття примирною комісією рішення, а також у всіх інших випадках – трудовим арбітражем.

Примирна комісія — це орган, призначений для **вироблення** рішення, що може задовольнити сторони колективного спору (конфлікту), та який складається із представників сторін. Примирна комісія утворюється за ініціативою однієї із сторін на виробничому рівні — у триденний, на галузевому чи територіальному рівні — у п'ятиденний, на національному рівні — у десятиденний строк з моменту виникнення колективного спору з однакової кількості представників сторін.

Рішення примирної комісії оформляється протоколом і має для сторін обов'язкову силу та виконується в порядку і в строки, які встановлені цим рішенням. Після прийняття рішення щодо вирішення колективного трудового спору (конфлікту) примирна комісія припиняє свою роботу.

У вирішенні колективних трудових спорів можуть брати участь також **незалежні посередники**, тобто визначені за спільним вибором сторін особи, які сприяють встановленню взаємодії між сторонами, проведенню переговорів, беруть участь у виробленні примирною комісією взаємоприйняттого рішення.

Трудовий арбітраж — це орган, який складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті трудового спору. Трудовий арбітраж утворюється з ініціативи однієї із сторін конфлікту або незалежного посередника у разі:

- неприйняття примирною комісією погодженого рішення щодо вирішення колективного спору про встановлення нових або зміну існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, а також про укладення чи зміну колективного договору, угоди;
- виникнення колективного трудового конфлікту про виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень, про невиконання вимог законодавства про працю.

Кількісний і персональний склад трудового арбітражу визначається за згодою сторін. До складу трудового арбітражу не можуть входити особи, які є представниками сторін колективного трудового спору, або особи, які тією чи іншою мірою зацікавлені в його односторонньому вирішенні. Готує трудових арбітрів Національна служба посередництва і примирення, яка була утворена Указом Президента України від 17 листопада 1998 року.

Колективний трудовий спір (конфлікт) розглядається трудовим арбітражем з обов'язковою участю представників сторін, а в разі потреби — представників інших заінтересованих органів та організацій.

Рішення трудового арбітражу оформлюється протоколом і підписується всіма його членами. Воно є обов'язковим до виконання, якщо про це попередньо домовилися сторони конфлікту.

Постійно діючим органом, створеним для сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів), є **Національна служба посередництва і примирення**, яка відповідно до покладених на неї завдань:

- 1) вивчає та узагальнює причини виникнення колективних трудових спорів і можливі їх наслідки, виробляє пропозиції щодо запобігання колективних трудових конфліктів;
- 2) здійснює реєстрацію висунутих працівниками вимог та колективних трудових спорів;
- 3) аналізує висунуті працівниками вимоги та здійснює оцінку їх обґрунтування;
- 4) сприяє встановленню контактів між сторонами колективного трудового спору (конфлікту);
- 5) перевіряє в разі необхідності повноваження представників сторін колективного трудового спору;
- 6) консультує представників сторін колективного трудового конфлікту;
- 7) за зверненням сторін (сторони) колективного трудового спору (конфлікту) розглядає надані матеріали з метою його вирішення;
- 8) у випадках, передбачених законодавством, коли рекомендації Національної служби посередництва і примирення щодо вирішення колективного трудового конфлікту не враховано, звертається з заявою про вирішення трудового спору до суду;
- 9) формує списки незалежних посередників та арбітрів тощо.

Національна служба посередництва і примирення у межах своїх повноважень приймає рішення, які мають рекомендаційний характер і повинні розглядатися сторонами колективного трудового спору (конфлікту), відповідними центральними або місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Контрольні питання для перевірки знань

1. Які суспільні відносини складають предмет трудового права?
2. Назвіть види відносин пов'язаних із трудовими.
3. Що таке метод трудового права та які його особливості?
4. Назвіть функції трудового права та розкрийте їх зміст.
5. В чому полягає відмінність трудового права від суміжних галузей права?
6. Що розуміють під системою трудового права?
7. Що таке принципи трудового права та які їх ознаки?

8. Назвіть види принципів трудового права та розкрийте їх зміст.
9. Поняття та класифікація джерел трудового права.
10. Конституція України – основне джерело трудового права.
11. Кодекс законів про працю України як джерело трудового права.
12. Закони України - провідні джерела трудового права.
13. Підзаконні акти в системі джерел трудового права України.
14. Міжнародна організація праці і її роль в регулюванні трудових відносин.
15. Єдність і диференціація правового регулювання праці.
16. Поняття та види суб'єктів трудового права.
17. Правовий статус працівника.
18. Правовий статус роботодавця.
19. Трудовий колектив і його органи як суб'єкти трудового права.
20. Професійні спілки як суб'єкти трудового права.
21. Поняття та сторони колективного договору.
22. Зміст колективного договору.
23. Порядок укладення колективного договору.
24. Контроль за виконанням колективного договору, відповідальність за його порушення.
25. Поняття та особливості трудового договору.
26. Зміст трудового договору.
27. Порядок укладення трудового договору.
28. Випробування при прийнятті на роботу.
29. Види трудових договорів.
30. Поняття та види переведень на іншу роботу.
31. Переміщення на іншу роботу.
32. Зміна істотних умов праці.
33. Поняття та класифікація підстав припинення трудового договору.
34. Розірвання трудового договору з ініціативи працівника.
35. Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця за загальними підставами.
36. Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця за додатковими підставами.
37. Розірвання трудового договору на вимогу третіх осіб, які не є стороною трудового договору.
38. Порядок оформлення звільнення та проведення розрахунків при звільненні. Вихідна допомога.
39. Поняття робочого часу за трудовим правом і його види.
40. Скорочений і неповний робочий час, їх відмінність.
41. Режим робочого часу і порядок його встановлення.
42. Облік робочого часу і його види.
43. Надурочні роботи.
44. Поняття і види часу відпочинку за трудовим правом.
45. Відпустки та їх види.
46. Поняття, структура та особливості заробітної плати.
47. Форми, строки, періодичність і місце виплати заробітної плати.

48. Системи оплати праці.
49. Тарифна система оплати праці та її елементи.
50. Обмеження відрахувань із заробітної плати.
51. Гарантійні та компенсаційні виплати.
52. Поняття дисципліни праці та методи її забезпечення.
53. Правове регулювання внутрішнього трудового розпорядку.
54. Заохочення за успіхи в роботі.
55. Дисциплінарна відповідальність.
56. Поняття та функції матеріальної відповідальності.
57. Підстава та умови матеріальної відповідальності працівників.
58. Види матеріальної відповідальності працівників.
59. Визначення розміру шкоди і порядок її покриття.
60. Матеріальна відповідальність власників підприємств або уповноважених ним органів у трудових правовідносинах.
61. Поняття та загальна характеристика охорони праці.
62. Організація охорони праці на підприємстві.
63. Навчання, інструктажі та перевірка знань працівників з питань охорони праці.
64. Розслідування та облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві.
65. Особливості охорони праці жінок.
66. Особливості охорони праці неповнолітніх.
67. Особливості охорони праці інвалідів.
68. Поняття, види та причини трудових спорів.
69. Порядок розгляду індивідуальних трудових спорів.
70. Розгляд індивідуальних трудових спорів у КТС.
71. Розгляд індивідуальних трудових спорів у судах.
72. Поняття, види та сторони колективних трудових спорів (конфліктів).
73. Формування та порядок розгляду вимог найманих працівників.
- Момент виникнення колективного трудового спору (конфлікту).
74. Вирішення колективного трудового спору (конфлікту) примирною комісією.
75. Вирішення колективного трудового спору (конфлікту) трудовим арбітражем.
76. Правовий статус Національної служби посередництва і примирення.
77. Страйк.

Джерела

1. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кодекс законів про працю України // ВВР України. – 1971. – Ст. 375.
3. Зуб І. В. Науково-практичний коментар законодавства України про працю / Зуб І. В., Ротань В. Г., Сонін О. Є. – К., 2010. – 679 с.
4. Прокопенко В. І. Трудове право України: підручник / Прокопенко В. І. – Х.: Консум, 1998. – 480 с.
5. Чанышева Г. И., Болотина Н. Б. Трудовое право Украины: учебник / Чанышева Г. И., Болотина Н. Б. – Х.: Одиссей, 1999. – 480 с.
6. Трудовое право в вопросах и ответах: уч.-справ. пособие / под ред. В. В. Жернакова. – Х.: Одиссей, 2004. – 624 с.
7. Венедиктов В. С. Трудовое право Украины: уч. пособие / Венедиктов В. С. – Х.: Консум, 2004.
8. Трудове право України. Академічний курс: підручник / за ред. П. Д. Пилипенка. – К., 2004.
9. Прилипко С. М., Ярошенко О. М. Трудове право України: підручник / Прилипко С. М., Ярошенко О. М. – Х.: Видавництво «Фінн», 2009. – 728 с.
10. Про відпустки : закон України від 15.11.1996 р. // ВВР України. – 1997. – № 2. – Ст. 4.
11. Про оплату праці : закон України від 24.03.1995 р. // ВВР України. – 1995. – № 17. – Ст. 121.
12. Про охорону праці : закон України від 14.10.1992 р. // ВВР України. – 1992. – № 49. – Ст. 668.
13. Про колективні договори і угоди : закон України від 07.01.1993 р. // ВВР України. – 1993. – № 36. – Ст. 361.
14. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : закон України від 15 вересня 1999 року // ВВР України. – 1999. – № 45. – Ст. 379.

Тести

1. Предметом трудового права є:

- а) трудові відносини з працевлаштування;
- б) колективні правові відносини між працівниками;
- в) правові відносини з соціального страхування і пенсійного забезпечення;
- г) суспільні трудові відносини, які виникають із застосування працівниками здатності до праці в суспільному виробництві;
- д) відносини з матеріального забезпечення робітників та службовців у разі тимчасової або постійної втрати працездатності.

2. За загальним правилом трудова правосуб'єктність працівників виникає з:

- а) 14 років;
- б) 15 років;
- в) 16 років;
- г) 18 років;
- д) 21 року.

3. Колективний договір — це:

- а) угода, що укладається власником підприємства або уповноваженою ним особою, з однієї сторони, і працівником — з другої;
- б) угода, що укладається між власниками підприємств або організацій;
- в) угода, що укладається роботодавцем, з однієї сторони, і трудовим колективом найманих працівників, який уповноважив профспілковий комітет на проведення колективних переговорів і укладення договору, — з другої;
- г) угода, що укладається між роботодавцем і профспілковим органом.

4. За порушення трудової дисципліни (за КЗпП) до працівника може бути застосовано:

- а) пониження на посаді;
- б) зауваження;
- в) позбавлення премії на один рік;
- г) догана;
- д) усунення з посади.

5. Основна щорічна відпустка становить:

- а) 18 робочих днів;
- б) 18 календарних днів;
- в) 24 календарних дні;
- г) 24 робочих дні.

6. Мінімальна заробітна плата встановлюється:

- а) власником;
- б) Верховною Радою України;
- в) галузевими міністерствами;
- г) домовленістю між сторонами.

7. Законодавством передбачені такі види матеріальної відповідальності:

- а) повна, неповна, обмежена;
- б) обмежена, кратна, неперервна;
- в) обмежена, повна, тимчасова;
- г) обмежена, повна, підвищена;
- д) усе перераховане у пунктах а), б).

8. Угода, яка містить правові норми щодо оплати праці, інших соціальних та трудових прав працівників, має назву:

- а) колективний договір;
- б) індивідуальний трудовий договір;
- в) контракт;
- г) преамбула;
- д) умова.

9. Працівник, який бажає розірвати трудовий договір, зобов'язаний:

- а) письмово попередити про це роботодавця за два тижні;
- б) письмово попередити про це роботодавця за два тижні, пояснивши причини свого рішення;
- в) письмово попередити про це роботодавця за два місяці;
- г) не повідомляти нікого про своє рішення.

10. Прогул — це:

- а) відсутність на роботі протягом трьох годин протягом робочого дня без поважних причин;
- б) відсутність на роботі протягом чотирьох годин протягом робочого дня без поважних причин;
- в) відсутність на роботі протягом всього робочого дня без поважних причин.

11. Тривалість щорічної основної відпустки є не меншою ніж:

- а) 21 календарний день;
- б) 24 календарних дні;
- в) 30 календарних днів;
- г) 15 календарних днів;
- д) 10 календарних днів.

12. На підставі чого здійснюється залучення працівників до роботи у вихідні дні?

- а) письмової вказівки профспілкового комітету;
- б) усного розпорядження власника;
- в) усної вказівки профспілкового комітету;
- г) письмового розпорядження власника;
- д) за власним бажанням.

13. Нормативами робочого часу є:

- а) робочий день і тиждень;
- б) робочі години;
- в) робочі місяці;
- г) робочі роки;
- д) робочі декади.

14. Які відомості не вносяться до трудової книжки робітника?

- а) про прийняття на роботу;
- б) про постійне переведення робітника;
- в) про заохочення;
- г) про стягнення;
- д) про прогули.

15. До трудового договору не належить:

- а) договір про сезонну роботу;
- б) договір про сумісництво;
- в) договір про тимчасову роботу;
- г) ліцензійний договір.

16. Які стягнення можуть застосовуватися до робітника згідно із нормами Кодексу законів про працю України?

- а) зауваження;
- б) догана;
- в) попередження;
- г) сувора догана;
- д) виправні роботи.

17. Робочий тиждень може бути:

- а) семиденний;
- б) шестиденний;
- в) п'ятиденний;
- г) чотириденний;
- д) усе перераховане у пунктах б), в).

18. Сумісництво — це виконання роботи:

- а) у робочий час;
- б) у вільний від роботи час;
- в) за домовленістю з роботодавцем;
- г) за умовами, передбаченими у індивідуальному трудовому договорі;
- д) за умовами, передбаченими статутом установи.

19. Тривалість роботи за сумісництвом не повинна перевищувати:

- а) двох годин в робочий день;
- б) трьох годин в робочий день;
- в) чотирьох годин в робочий день;
- г) трьох годин в робочий день і повної о робочого дня у вихідний день;
- д) чотирьох годин у робочий день і повної о робочого дня у вихідний день.

20. Контракт — це:

- а) додаткова трудова угода на виконання певної роботи;
- б) особливий вид трудового договору.
- в) додаткова трудова угода, яка укладається між працівником та роботодавцем;
- г) особлива форма трудовою доктору, яка укладається між працівником та роботодавцем у випадках, передбачених колективним договором;
- д) особлива форма трудової договору, де умови встановлюються угодою сторін, у випадках, передбачених законодавством.

21. Тривалість робочого часу для працівників віком від 16 до 18 років встановлюється у:

- а) 18 годин на тиждень;
- б) 24 години на тиждень;
- в) 36 годин на тиждень;
- г) 40 годин на тиждень;
- д) 41 годину на тиждень.

22. Нічним вважається час:

- а) з 8 години вечора до 8 години ранку;
- б) з 8 години вечора до 6 години ранку;
- в) з 10 години вечора до 8 години ранку;
- г) з 10 години вечора до 6 години ранку;
- д) з 11 години вечора до 8 години ранку.

23. Право на щорічну основну відпустку мають працівники після:

- а) п'яти місяців безперервної роботи;
- б) шести місяців безперервної роботи;
- в) дев'яти місяців безперервної роботи;
- г) 11 місяців безперервної роботи;
- д) 12 місяців безперервної роботи.

24. Хто є суб'єктом трудових відносин?

- а) роботодавець;
- б) працівники;
- в) профспілкові органи;
- г) посередники;
- д) всі названі вище.

25. Роботодавець — це:

- а) фізична особа;
- б) юридична особа;
- в) власник чи уповноважена особа;
- г) власник чи уповноважений ним орган або фізична особа, яка

використовує найману працю;

- д) власник іноземного підприємства.

26. Працівник — це:

- а) особа, яка влаштовується на роботу;
- б) особа, яка працює на підприємстві;
- в) особа, яка перебуває на обліку в центрі зайнятості;
- г) особа, яка виконує громадські роботи;
- д) особа, яка звільнилася із роботи після досягнення пенсійного віку.

27. Розмір мінімальної заробітної плати встановлюється:

- а) колективним договором;
- б) індивідуальним трудовим договором;
- в) державним бюджетом;
- г) законами України;
- д) генеральною угодою.
- г) 15 днів;
- д) один місяць.

28. Який норматив робочих місць від загальної кількості працівників встановлюється на підприємствах для забезпечення працевлаштування інвалідів?

- а) 2 %;
- б) 3 %;
- в) 4 %;
- г) 5 %;
- д) 6 %.

29. Комісія з трудових спорів повинна розглянути трудовий спір протягом:

- а) п'яти днів;
- б) 10 днів;

- в) 15 днів;
- г) 20 днів;
- д) одного місяця.

30. Факт появи працівника на роботі у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння підтверджується:

- а) медичним обстеженням працівника;
- б) складеним про це актом;
- в) показаннями очевидців;
- г) клопотанням працівника;
- д) усе перераховане в пунктах а)-в).

31. Кодекс законів про працю України був прийнятий у:

- а) 1963 р.;
- б) 1969 р.;
- в) 1971 р.;
- г) 1980 р.;
- д) 1991 р.

32. Кодекс законів про працю України регулює трудові відносини:

- а) всіх громадян;
- б) всіх працівників;
- в) громадян України та іноземних громадян;
- г) осіб, яким виповнилося 16 років;
- д) осіб, яким виповнилося 18 років;

33. Контроль за виконанням колективного договору проводиться:

- а) працівниками;
- б) роботодавцями;
- в) первинною профспілковою організацією;
- г) сторонами, які його укладали;
- д) органами виконавчої влади.

34. Страйк — це:

- а) примусовий невихід працівників на роботу;
- б) стихійне незадоволення працівників умовами праці;
- в) ініціатива роботодавця на припинення роботи у разі вирішення

колективного трудового спору;

г) тимчасове колективне примусове припинення роботи з метою вирішення колективного трудового спору;

д) тимчасове колективне добровільне припинення роботи з метою вирішення колективного трудового спору.

35. Трудовий договір укладається, як правило:

- а) у письмовій формі;
- б) в усній формі;
- в) у будь-якій формі за бажанням працівника;
- г) на вимогу роботодавця;
- д) у письмовій формі за згодою первинної профспілкової організації.

36. Не можуть бути визнані безробітними громадяни:

- а) віком до 16 років;
- б) які вперше шукають роботу;
- в) які відмовилися від двох пропозицій підходящої роботи;
- г) які мають право на пенсію;
- д) всі перелічені вище.

37. Яка чисельність працівників повинна працювати на підприємстві для того, щоб на ньому була створена служба охорони праці?

- а) 20 і більше осіб;
- б) 50 і більше осіб;
- в) 100 і більше осіб;
- г) 200 осіб;
- д) 500 осіб.

38. Тимчасове переведення працівника за його згодою на іншу роботу в разі простою допускається на строк до:

- а) 10 днів;
- б) 20 днів;
- в) одного місяця;
- г) двох місяців;
- д) трьох місяців.

39. Прогул — це відсутність працівника на роботі більше:

- а) двох годин поспіль;
- б) двох годин протягом робочого дня;
- в) трьох годин поспіль;
- г) трьох годин протягом робочого дня;
- д) чотирьох годин, незалежно від того, поспіль чи ні.

40. Який порядок здійснення оплати праці сумісникам?

- а) за фактично виконану роботу;
- б) за відрядними розцінками;
- в) 50 % ставки;
- г) за погодинною оплатою;
- д) у підвищеному розмірі.

РОЗДІЛ VI. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Тема 1. Загальне поняття кримінального права та кримінальної відповідальності

План:

- 1. Поняття і структура кримінального права.**
- 2. Підстави кримінальної відповідальності.**
- 3. Поняття злочину, характеристика складу злочину як його юридичного вираження.**
- 4. Об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона злочину.**
- 5. Обставини, що виключають суспільну небезпеку і протиправність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність).**
- 6. Стадії розвитку умисного злочину.**
- 7. Співучасть у злочині.**
- 8. Покарання, його мета.**
- 9. Види покарань.**
- 10. Обставини, що пом'якшують відповідальність.**
- 11. Обставини, що обтяжують відповідальність.**
- 12. Класифікація злочинів.**

1. Поняття і структура кримінального права

Поняття "кримінальне право" прийнято розглядати у двох значеннях:

1) позитивне (об'єктивне) кримінальне право як галузь законодавства, що знаходить свій вияв у цілісному і єдиному законодавчому акті - Кримінальному кодексі України;

2) кримінальне право як галузь юридичної науки, що знаходить свій вияв у механізмі регулювання кримінально-правових відносин; вивченні вітчизняного кримінального закону і судової практики; теорії та історії кримінального права, науковому аналізу кримінально-правових норм, судових прецедентів і кримінального права зарубіжних країн.

Позитивне кримінальне право України має такі характерні риси:

1) його норми встановлюються лише вищим органом законодавчої влади - Верховною Радою України;

2) воно знаходить свій вияв у законах, які зведено (кодифіковано) до єдиного джерела Кримінального кодексу України;

3) метод реалізації кримінального закону специфічний, притаманний лише цьому закону, – це головним чином загроза покарання і його застосування за порушення кримінально-правової заборони.

Позитивне (об'єктивне) кримінальне право України – це сукупність юридичних норм (правил поведінки), що визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинними і які покарання слід застосовувати до осіб, що їх вчинили.

Кримінальне право України поділяється на дві відносно самостійні частини – *Загальну* та *Особливу*.

Характерною особливістю правових норм та інституцій *Загальної частини* кримінального законодавства є те, що вони мають широку царину дій – вони поширюються на всі приписи *Особливої частини* кодексу. Це норми загального значення. Вони визначають: завдання Кримінального кодексу України; підстави кримінальної відповідальності; чинність КК щодо злочинів, вчинених на території України або за її межами; чинність кримінального закону у часі; поняття злочину; класифікацію злочинів; види та стадії вчинення злочину; вину та її форми; співучасть у злочині; загальні засади призначення покарання; види покарань тощо. Сутність і призначення норм *Загальної частини* Кримінального кодексу виявляються лише в органічній єдності з положеннями його *Особливої частини*.

Особлива частина Кримінального кодексу відбиває ієрархію цінностей у сучасному українському громадянському суспільстві, захист яких гарантує держава. *Особлива частина* кодексу містить конкретні норми, які забороняють вчиняти те або інше суспільно небезпечне діяння. Порушення такої заборони передбачає відповідне покарання. При цьому майже всі диспозиції статей *Особливої частини* кодексу визначають діяння з боку однієї особи - виконавця злочину. Умови кримінальної відповідальності за навмисне вчинення одного й того самого злочину спільними діями кількох осіб (співучасниками) описано в *Загальній частині* КК (ст. 29).

Загальна та Особлива частини Кримінального кодексу нерозривно пов'язані між собою і становлять єдину галузь права - кримінальне право.

2. Підстави кримінальної відповідальності

Підставами кримінальної відповідальності є:

- 1) наявність юридичного факту - вчинення діяння, забороненого кримінальним законом;
- 2) таке діяння за соціальним змістом завдало або загрожувало завдати шкоду певним благам або іншим цінностям;
- 3) зазначене вище діяння вчинено фізичною осудною особою, яка досягла встановленого в законі віку кримінальної відповідальності;
- 4) під час вчинення діяння особа не перебувала під впливом будь-якої сили або примусу, яким вона не могла протистояти;
- 5) відсутні інші обставини, які відповідно до закону виключають злочинність діяння.

Ці критерії обумовлюють сутність і специфіку злочину певного виду та пов'язані з такою категорією кримінального права, як склад злочину. Таке розуміння питання, що розглядається, дає можливість констатувати, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки складу злочину. Підставою кримінальної відповідальності (ст. 2 КК) є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого кримінальним законом.

3. Поняття злочину, характеристика складу злочину як його юридичного вираження

Злочином є передбачене цим Кримінальним Кодексом України суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ст. 11 КК України).

Ознаки злочину відображають його різні істотні властивості, мають свій зміст, до них відносять:

Суспільна небезпечність як матеріальна ознака злочину полягає в тому, що діяння або заподіює шкоду відносинам, що охороняються кримінальним законом, або містить реальну можливість заподіяння такої шкоди.

Другою обов'язковою ознакою злочину, що відображає його внутрішній психологічний зміст, є *винність*. У цій ознаці втілено найважливіший принцип кримінального права – принцип суб'єктивного інкримінування, тобто відповідальності тільки за наявності вини, що впливає зі ст. 62 Конституції України.

Обов'язковою ознакою злочину є також його *протиправність*. Як формальна ознака злочину вона означає передбаченість його в кримінальному законі.

Кримінальний закон дає вичерпний перелік злочинів, тому якщо навіть діяння становить небезпечність для суспільства, але не передбачено законом про кримінальну відповідальність, воно не може розглядатися як злочин. Звідси впливає найважливіше положення про *неможливість* застосування кримінального закону за аналогією до такого діяння, що безпосередньо в ньому не передбачено. Частина 4 ст. 3 КК України прямо вказує, що застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено.

З ознакою протиправності пов'язана четверта обов'язкова ознака злочину – його *караність*, під чим розуміють загрозу застосування за злочин покарання, що міститься в кримінально-правових санкціях. Караність, за своєю сутністю, впливає із суспільної небезпечності та протиправності діяння: воно тому і є кримінально караним, що суспільно небезпечне і передбачене кримінальним законом як злочин.

Склад злочину – це сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Ознаки складу злочину:

1) склад злочину являє собою визначену сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне;

2) тільки в кримінальному законі встановлюється сукупність зазначених ознак;

3) перелік складів злочинів, передбачених законом, є вичерпним;

4) у складі злочину визначається характер відповідальності за вчинений злочин.

4. Об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона злочину

У кожному складі злочину виділяють його елементи, а саме: об'єкт злочину, об'єктивну сторону злочину (їх сукупність називають об'єктивними ознаками складу), суб'єкт і суб'єктивну сторону злочину (суб'єктивні ознаки складу). В єдності ці об'єктивні та суб'єктивні ознаки й утворюють склад злочину.

Об'єкт злочину – це те, на що завжди посягає злочин і чому він завжди заподіює певну шкоду. Це ті суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом.

Об'єктивна сторона – зовнішня сторона діяння, що виражається у вчиненні передбаченого законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди об'єкту злочину.

Як обов'язкові (необхідні) ознаки об'єктивної сторони як елементу складу виділяють діяння (дію чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок. Тому у злочинах із так званим матеріальним складом має бути встановлено причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) і суспільно небезпечним наслідком, що настав.

Суб'єкт злочину – це особа, яка вчинює злочин. Відповідно до ст. 18 КК України "суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого, відповідно до цього Кодексу, може наставати кримінальна відповідальність". Тому юридичні особи (підприємства, організації, установи, політичні партії, громадські організації тощо) не можуть бути суб'єктами злочинів. Неприпустимою є колективна відповідальність за вчинені окремими особами злочини.

Відповідно до ст. 19 КК України суб'єктом може бути тільки осудна особа, тобто така, яка під час вчинення передбаченого Кримінальним кодексом діяння могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Тому особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічної психічної хвороби, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19 КК України), не підлягає кримінальній відповідальності.

У частині 1 ст. 22 КК України передбачено, що кримінальна відповідальність за загальним правилом настає з 16 років, а за окремі злочини, вичерпний перелік яких передбачено у ч. 2 ст. 22 КК України (наприклад, вбивство, розбій, зґвалтування), – з 14 років.

Суб'єктивна сторона – це внутрішня сторона злочину, бо вона включає ті психічні процеси, що характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину. Ознаками суб'єктивної сторони як елементу складу злочину є вина, мотив, мета злочину та емоційний стан. Обов'язковою (необхідною) ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину є вина особи. Відповідно до ст. 23 КК України виною є "психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності". Якщо немає вини особи, немає і складу злочину, навіть якщо в результаті її дії (бездіяльності) настали

передбачені законом суспільно небезпечні наслідки. У цьому положенні відображається найважливіший принцип – принцип суб'єктивного інкримінування, закріплений у ст. 62 Конституції України.

Стаття 24 КК України передбачає умисел і його види: прямий і непрямий. За прямого умислу особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. За непрямого умислу особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала настання цих наслідків.

Стаття 25 КК України передбачає необережність і її види: злочинну самовпевненість і злочинну недбалість. Злочинна самовпевненість полягає у тому, що особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення. Злочинна недбалість має місце там, де особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

5. Обставини, що виключають суспільну небезпеку і протиправність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність)

Обставини, про які йдеться, пов'язані з діями людини, що вчиняються за наявності її свідомості та передбачення настання заборонених законом наслідків, однак, збіг певних чинників спонукають її вчиняти діяння, яке зовні нагадує злочин. Точніше, таке діяння за своїми зовнішніми ознаками збігається з ознаками того чи іншого злочину, але вважається правомірним.

Діючий Кримінальний кодекс України до таких обставин відносить необхідну оборону (ст. 36), уявну оборону (ст. 37), затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38), крайню необхідність (ст. 39), фізичний або психічний примус (ст. 40), виконання наказу або розпорядження (ст. 41), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42), виконання спеціального завдання з попередженням чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43).

Характерними ознаками обставин, що виключають злочинність діяння, є:

1) те, що дії за наявності таких обставин вчиняються з метою відвернути небезпеку заподіяння тяжкої шкоди правоохоронним об'єктам;

2) те, що таке відвернення вчиняється, в одному випадку, шляхом заподіяння шкоди тому, хто умисно вчиняє злочин, в іншому, - шляхом спричинення шкоди одним цінностям, що охороняються законом, для відвернення небезпечної шкоди, що загрожує іншим, більш важливим цінностям;

3) те, що дії, вчинені за названих обставин, мають зовнішню схожість з діями та їх наслідками, зазначеними в нормах кримінального закону як такі, що входять до певного складу злочину;

4) те, що такі дії за наявності обставин, про які йдеться, визнаються правомірними, або інакше – зазначені обставини виключають злочинність діяння.

Під обставинами, що виключають злочинність діяння, розуміють діяння, які за своїми зовнішніми ознаками мають схожість з діяннями, передбаченими кримінальним законом як злочин, і які за певних умов вважаються правомірними.

За змістом правомірності обставини, що виключають злочинність діяння, можна поділити на три види: а) дії по захисту людиною своїх особистих благ і своїх важливих суб'єктивних прав (життя, здоров'я, свободи, права власності та недоторканності житла), по захисту благ, прав і свобод своєї родини та іншої людини, громадських та державних цінностей; ці дії покладені в основу необхідної оборони; б) дії, зумовлені виконанням посадових, службових або професійних обов'язків; ці дії становлять сутність таких обставин, як затримання особи, що вчинила злочин; фізичний або психічний примус; виконання наказу або розпорядження; виправданий ризик; в) дії по захисту від шкоди з боку стихійних сил або від тих сил, які було приведено в дію іншою особою, або від нападу тварини; такі дії охоплюються поняттям "крайня необхідність".

Згідно з ч. 1 ст. 36 КК **необхідною обороною** визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищає себе, іншу особу, а також суспільні інтереси, інтереси територіальної громади чи інтереси держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

У ч. 2 ст. 36 КК законодавчо закріплено положення про те, що кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Необхідна оборона є правомірною за наявності певних умов: а) стосовно цінностей, що захищаються від посягання; б) стосовно суспільно небезпечного посягання; в) стосовно захисту.

Крайня необхідність – це такий збіг обставин, за якого виникла безпосередня небезпека для певного об'єкта, зберегти який можна, лише заподіявши шкоду іншому, менш цінному об'єктові. Інакше кажучи, правомірним вважається заподіяння (за наявності загальної небезпеки) шкоди одним цінностям, що охороняються правом, з метою відвернути шкоду більш значним цінностям, які теж охороняються правом.

Частиною 1 ст. 39 передбачено, що "не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правом цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам, інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності".

Об'єктом захисту при крайній необхідності є: особисті блага людини, її права та майно, блага та права інших осіб, блага та цінності громадянського суспільства чи держави.

Умови, що визначають правомірність крайньої необхідності:

1) наявність небезпеки заподіяння шкоди об'єктові захисту; 2) небезпека, що виникла, має бути наявною, дійсною, тобто вона виникла, існує і ще не минула; 3) небезпека має бути невідворотною, а її усунути неможливо без заподіяння шкоди іншим цінностям, що також охороняються правом; 4) шкода має завдаватися так званим третім особам, якщо шкода завдається нападнику, то вчинене розглядається за правилами про необхідну оборону; 5) особа завдає шкоду, будучи зобов'язаною або вимушеною до цього об'єктивними обставинами; 6) заподіяна шкода має бути меншою, ніж відвернена шкода.

6. Стадії розвитку умисного злочину

Стадії вчинення злочину – це певні етапи різних дій, спрямованих на вчинення певного злочину з різним обсягом реалізації умислу та різним ступенем суспільної небезпечності. Стадії вчинення злочину стосуються лише умисних злочинів і можуть мати місце лише за наявності прямого умислу.

Готування до злочину – початкова стадія умисного злочину, яка, відповідно до ч. 1 ст. 14 КК, визначається як пошук або пристосування засобів чи знарядь, пошук співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Готування до злочину карається за наявності певних умов, а саме:

1) підготовчі дії мають бути спрямовані на створення умов для вчинення конкретного злочину, а не для "злочину взагалі" і не "на всяк випадок";

2) дії, пов'язані з готуванням до злочину, мають бути вчинені до початку дій, безпосередньо спрямованих на вчинення злочину;

3) дії, які утворюють готування до злочину, належать до об'єктивної сторони складу закінченого злочину;

4) готування до злочину вчиняється лише з прямим умислом: особа свідомо створює умови для вчинення конкретного злочину і бажає використати створені нею умови для наступної стадії вчинення злочину;

5) кримінальна відповідальність настає лише за готування до вчинення злочину середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Відповідно до ч. 1 ст. 14 КК об'єктивна сторона готування до злочину може бути виявлена у формі: 1) підшукування засобів чи знарядь для вчинення злочину; 2) пристосування засобів чи знарядь для вчинення злочину; 3) пошук співучасників для вчинення злочину; 4) змова на вчинення злочину; 5) усунення перешкод для вчинення злочину; 6) інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Підшукування засобів чи знарядь для вчинення злочину може здійснюватися будь-яким способом. Це купівля, обмін або викрадення засобів чи знарядь для вчинення злочину; використання предметів побуту, підготовка транспортних засобів, придбання спеціальних предметів (маски, бронежилети), підробка документів тощо.

Пристосування засобів для вчинення злочину може бути пов'язано з їх технічним удосконаленням (наприклад, перетворення мисливської рушниці на обріз) або їх виготовленням (наприклад, виготовлення спеціального ножа для

вчинення розбійного нападу, кліше для виготовлення фіктивних грошових знаків).

Пошук співучасників злочину може вчинятися шляхом вербування, набору, погрози, підкупу пособників чи співвиконавців для подальшого вчинення злочину, підшукування особи (осіб) для приховування злочину в майбутньому, а також замовлення виконавця (виконавців) вчинення злочину.

Під змовою вчинення злочину маємо розуміти попередню домовленість з однією чи кількома особами про спільне вчинення злочину (співвиконавства) або створення злочинної організації. Зазначимо, що змова, яка виявилася у створенні злочинної організації, – це окремий, особливий (*sui generis*) злочин, виписаний у ст. 255 КК, який не потребує при його кваліфікації посилання на ч. 1 ст. 14 КК.

Усунення перешкод - це дії щодо запобігання можливим труднощам у досягненні злочинної мети. Це, зокрема, відключення сигналізації, телефонного зв'язку чи освітлення щодо об'єкта (предмета) злочину, підкуп чи інший спосіб впливу щодо охоронника об'єкта.

Згідно з ч. 1 ст. 15 КК, **замахом на злочин** визнається діяння, вчинене з прямим умислом і безпосередньо спрямоване на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, не залежних від волі винного.

Відповідальність за замах на злочин настає за ч. 1 ст. 15 і за тією статтею Особливої частини Кодексу, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин. Характерними ознаками замаху на вчинення злочину є:

1) дія, яка безпосередньо спрямована на вчинення злочину і реально загрожує об'єкту, що охороняється кримінальним законом. Інакше кажучи, замах на вчинення злочину - це початок безпосереднього виконання об'єктивної сторони складу закінченого злочину, описаного в диспозиції певної статті Особливої частини КК;

2) дія вчиняється з прямим умислом; особа усвідомлює небезпечність своєї дії, передбачає її шкідливі наслідки і бажає настання таких наслідків, від закінченого злочину замах на вчинення злочину відрізняється саме недосагненням вчиненою дією шкідливих наслідків.

У теорії кримінального права, а також у чинному Кримінальному кодексі України, залежно від характеру причини, через які злочинний наслідок не настав, прийнято розрізняти закінчений і незакінчений замах на злочин. У ч. 2 ст. 15 зазначається, що *замах на вчинення злочину є закінченим*, коли особа виконала всі дії, які вважала за необхідне для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі.

Закінченим злочином визнається діяння, яке містить всі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України.

У закінченому злочині існує єдність об'єктивної і суб'єктивної сторін. Тут винний повною мірою реалізував умисел, завершив діяння, виконав усі дії, що утворюють об'єктивну сторону складу злочину, заподіяв шкоду об'єкту.

7. Співучасть у злочині

Умисна спільна участь у виконанні злочину кількох осіб, як правило, становить більшу суспільну небезпеку, ніж вчинення злочину однією особою. В Особливій частині КК Укриши конкретні склади злочинів описані, виходячи з припущення їх вчинення однією особою - виконавцем злочину. Проте навмисні злочини можуть бути вчинені не лише однією особою, а й у співучасті кількома особами. Як зазначається у ст. 26 КК, *співучастю у злочині є умисна спільна участь кількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.*

Зміст цього визначення дає змогу стверджувати, що обов'язковими умовами (ознаками) співучасті у злочині є: 1) наявність двох або більше осіб (співучасників); 2) спільність дій співучасників у вчиненні одного й того самого злочину; 3) наявність умислу всіх співучасників на вчинення такого злочину; 4) наявність причинного зв'язку між діями кожного співучасника і єдиним злочинним результатом. За сукупності цих умов настає кримінальна відповідальність осіб, які спільно вчинили злочин, за правилами про співучасть і за статтею Особливої частини Кодексу, яка передбачає відповідальність за конкретний злочин.

Коло осіб, які підлягають кримінальній відповідальності за навмисне вчинення одного й того самого злочину спільними зусиллями кількох осіб при виконанні ними різних ролей (виконавець, організатор, підбурювач, пособник).

Умисна спільна злочинна діяльність двох або більше осіб може виявлятися у формі простої або складної співучасті.

Проста форма співучасті передбачає: 1) співвиконавство без попереднього порозуміння; 2) співвиконавство з попереднім порозумінням.

Складна форма співучасті включає: 1) співучасть у вузькому розумінні цього слова (кожен зі співучасників виконує певну роль у вчиненні злочину); 2) злочинне угруповання (банда, організована група, незаконне воєнізоване формування чи група); 3) злочинна організація.

Відповідно до ч. 3 ст. 27 *організатором* визнається особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також визнається особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, а також особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Підбурювачем відповідно до ч. 4 ст. 27 визнається особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину. Діяльність цього співучасника характеризується тим, що він свідомо викликає в іншій особі рішучість або зміцнює намір вчинити злочин, який виник у неї раніше.

Пособником є особа, яка умисно сприяла вчиненню злочину. Пособництво може виявитися в різних формах. У ч. 5 ст. 27 передбачені основні форми пособництва: порада, вказівки, надання засобів чи знарядь для вчинення злочину, усунення перешкод до його вчинення. Пособництвом є також заздалегідь (до моменту вчинення злочину) дане зобов'язання (обіцянка) переховувати злочинця, приховати знаряддя або засоби вчинення злочину,

сліді злочину чи предмети, добуті злочинним шляхом, придбати чи добути такі предмети. Заздалегідь обіцяне переховування, як і будь-який інший вид співучасті, впливає на рішучість злочинця вчинити злочин, дає йому надію на приховання злочину, зміцнює його бажання і рішучість вчинити злочин і тому перебуває у причинному зв'язку з діями виконавця.

Пособник, як і підбурювач, не бере безпосередньої участі у вчиненні злочину. Пособництво може виявлятися в активних діях (наприклад, у передаванні зброї виконавцеві злочину), а також у бездіяльності, коли особа умисно не виконує покладеного на неї спеціального обов'язку з відвернення злочину.

8. Покарання, його мета

Загальне визначення покарання дано в ч. 1 ст. 50 КК, за якою "*покарання* є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом позбавленні та обмеженні прав і свобод засудженого".

Характерними ознаками покарання вважаються:

1. *Покарання – це осуд винного і його діянь* судом від імені держави, пов'язаний із заходами державного примусу. Примусовість покарання означає, що з моменту набрання обвинувальним вироком законної сили засуджений зобов'язаний фактично перетерпіти обмеження певних прав і свобод, що становить зміст конкретного покарання, а відповідні державні органи зобов'язані виконати вирок суду, тобто реально застосувати призначене засудженому покарання.

2. *Покарання призначає лише суд* в обвинувальному вирокі від імені держави. Призначення покарання лише за вироком суду є конституційним принципом. За положеннями ст. 124 Конституції України, правосуддя в Україні здійснюють виключно суди.

3. *Покарання має особистий характер* і застосовується лише до фізичної особи, яка вчинила злочин, і не може застосовуватися до юридичних осіб, його не можна перекласти на батьків або близьких родичів злочинця.

4. *Покарання породжує судимість*. Це ознака, за якою особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання чинності обвинувального вироку і до погашення або зняття судимості. Судимість особи має деякі негативні наслідки для такої особи після відбуття нею покарання.

Мета покарання – це той кінцевий наслідок, до якого прагне держава, щодо ресоціалізації засудженого та запобігання вчиненню злочинів.

Закон (ч. 2 ст. 50 КК) за мету покарання визнає:

- 1) кару за вчинений злочин;
- 2) виправлення засуджених;
- 3) запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

9. Види покарань

До осіб, які визнані винуватими у вчиненні злочину, суд може

застосувати лише один із видів покарань (основний чи основний і додатковий), що визначений у ст. 51 КК. У цій статті передбачено дванадцять видів покарань, а саме: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину; кваліфікаційного класу; 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 4) громадські роботи; 5) виправні роботи; 6) службові обмеження для військовослужбовців; 7) конфіскація майна; 8) арешт; 9) обмеження волі; 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 11) позбавлення волі на певний строк; 12) довічне позбавлення волі.

Відповідно до ст. 53 КК, *штраф* – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, установлених в Особливій частині КК.

Штраф є дуже ефективним і гуманним видом покарання, оскільки він має разовий характер, не продовжується в часі, не відриває засудженого від сім'ї і звичного для нього оточення.

Штраф обчислюється у грошовому розмірі і сплачується в доход держави. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного.

Ухилення від сплати штрафу визнається злочином, передбаченим ч. 1 ст. 389 КК.

Засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути *позбавлена* за вироком суду цього *звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу* (ст. 54 КК).

Цей вид покарання є додатковим, разовим і не згадується у санкціях статей Особливої частини Кодексу. При його застосуванні суд має посилатися на ст. 54 КК.

Суд, виходячи з певних підстав (способу вчинення злочину, його наслідків, форми вини тощо), які мають бути викладені в мотивувальній частині вироку, враховуючи особливі властивості злочинця (агресивність, бажання заплутати обставини справи тощо), може, але не зобов'язаний застосувати до такої особи, визнаної винною у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, зазначене додаткове покарання.

Каральна особливість цього виду покарання полягає у втраті засудженим привілеїв і пільг, пов'язаних з його військовим, спеціальним званням, рангом, чином або кваліфікаційним класом, яких суд його позбавив.

Військове звання - це звання, встановлене у Збройних Силах України (капітан, майор, полковник, генерал та ін.).

Спеціальні звання встановлені в органах внутрішніх справ України (капітан міліції, майор міліції, полковник та ін.) та в органах Податкової і Митної служб (інспектор податкової служби першого рангу, державний радник податкової служби та ін.).

Різні *ранги* встановлено для державних службовців, залежно від певної категорії посади, яку вони обіймають. Наприклад, особам, які обіймають посади, що належать до першої категорії, може бути присвоєний третій, другий або перший ранг. Ранги встановлено і для працівників дипломатичної служби

(надзвичайний і повноважний посол, посол, радник першого класу, аташе та ін.)

Класні чини встановлено для працівників органів прокуратури (юрист першого класу, молодший радник юстиції та ін.)

Кваліфікаційні класи присвоюються суддям.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – це заборона засудженому обіймати конкретні посади або займатися конкретною діяльністю у будь-яких органах державної служби, органах місцевого самоврядування, приватних, комерційних, підприємницьких або інших (незалежно від форми власності) структурах чи організаціях. Цей вид покарання передбачено ст. 55 КК.

У відповідності до ст. 56 КК **громадські роботи** полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Цей вид покарання вперше введений у кримінальне законодавство України і не пов'язаний з обмеженням волі засудженого. Вид громадських робіт встановлюють органи місцевого самоврядування з дотриманням вимог законодавства про працю і, зокрема, щодо праці в нічний час, гігієни і безпеки праці, праці жінок та неповнолітніх.

Громадські роботи встановлюються на строк від 60 до 240 годин і виконуються не більше як чотири години на день, а для неповнолітніх - дві години на день.

Засуджений відбуває громадські роботи особисто, безоплатно за місцем свого проживання. Строк відбування громадських робіт здійснюється безперервно. В окремих випадках роботи можуть перериватися з причин медичного, сімейного або соціального характеру.

Виправі роботи – це вид покарання, який відповідно до ст. 57 КК "встановлюється на строк від шести місяців до двох років і відбувається за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків". Відрахування провадяться за кожний відпрацьований місяць. Виправні роботи застосовуються частіше за все у тих випадках, коли було вчинено злочин невеликої тяжкості, а в деяких випадках і за вчинення злочинів середньої тяжкості.

Покарання у вигляді **конфіскації майна**, говориться в ч. 1 ст. 59 КК, полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого.

Характерними ознаками покарання у вигляді конфіскації майна є: воно 1) призначається лише як додаткове покарання; 2) пов'язане з примусовим і безоплатним вилученням у власність держави всього або частини майна, яке є особистою власністю засудженого; 3) встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини; 4) може бути призначене лише у випадках, прямо передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу.

Покарання у вигляді **арешту** (ст. 60 КК) полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Таке покарання (альтернативно з іншими видами покарання) передбачене в багатьох

санкціях статей Особливої частини КК за вчинення злочинів невеликої тяжкості.

Новий вид покарання у кримінальному законодавстві України (ст. 61 КК), який полягає в утриманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням її до праці, як правило, на виробництві виправних центрів з виплатою їй не менш як 50 відсотків загальної суми заробітку.

Покаранню у вигляді **обмеження волі** властиві такі ознаки: воно 1) є основним видом покарання; 2) встановлено на строк від одного до п'яти років; 3) може бути застосовано, якщо передбачене санкцією статті Особливої частини Кодексу; 4) засуджені до такого виду покарання відбувають його в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства і без постійної охорони і, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до їх постійного місця проживання до засудження; 5) особи, засуджені до обмеження волі, зобов'язані постійно перебувати в межах виправного центру під наглядом і сумлінно працювати. Строк покарання таких осіб обчислюється з дня прибуття їх до місця відбування покарання і постановки на облік у виправному центрі.

Покарання у вигляді **тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців** за вчинений ними злочин належить до основних видів покарань. Воно полягає в примусовому триманні засудженого військовослужбовця строкової служби в дисциплінарній військовій частині протягом визначеного судом (у межах від шести місяців до двох років) строку.

Засуджений до такого покарання лишається військовослужбовцем; він виконує покладені на нього обов'язки військової служби і військового навчання в умовах особливого фізичного тягаря, пов'язаного з жорстким режимом відбування покарання. Засуджений, крім виконання обов'язків військової служби, обов'язково залучається до праці на виробничих об'єктах дисциплінарної військової частини або інших об'єктах, визначених Міністерством оборони України.

Позбавлення волі є одним із основних і найбільш суворих різновидів покарань. Покарання у вигляді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого від суспільства та поміщенні його на певний строк у кримінально-виконавчу установу закритого типу. Відповідно до ч. 2 ст. 63 КК позбавлення волі встановлено на строк від одного до п'ятнадцяти років, за винятком випадків, передбачених Загальною частиною КК.

Покарання у вигляді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину 18-річного віку, не може бути призначене на строк більше десяти років, а за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, - на строк до п'ятнадцяти років; позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості (ст. 102 КК).

Довічне позбавлення волі пов'язане головним чином із запобіжними заходами щодо мети покарання. Це покарання введено до КК України не лише як самостійний вид, а й як такий, що замінив свого часу покарання у вигляді

смертної кари.

Довічне позбавлення волі (ст. 64 КК) встановлюється за вчинення особливо тяжкого злочину і застосовується у випадках, спеціально передбачених КК, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк.

Довічне позбавлення волі – найсуворіше покарання у кримінальному праві України. Цей вид покарання передбачено в альтернативі з позбавленням волі на певний строк і за обмежене коло особливо тяжких злочинів.

10. Обставини, що пом'якшують відповідальність

Наявність таких обставин дає змогу суду, по-перше, визначити винному менш суворий вид основного покарання у межах санкції відповідної статті та призначити покарання ближче до найнижчої межі передбаченого строку основного чи додаткового покарання, по-друге, за наявності обставин, що пом'якшують покарання, та з урахуванням інших виняткових обставин справи суд може призначити основне покарання за вчинений злочин нижче від найнижчої межі, встановленої у санкції статті Особливої частини КК, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції, за якою обвинувачується підсудний.

Відповідно до ч. 1 ст. 66 КК, при призначенні покарання обставинами, які його пом'якшують, визнаються:

- з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;
- добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;
- надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину;
- вчинення злочину неповнолітнім;
- вчинення злочину жінкою в стані вагітності;
- вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;
- вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;
- вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;
- вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;
- виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України.

11. Обставини, що обтяжують відповідальність

У ст. 67 КК названо 13 обставин, які обтяжують покарання. Перелік цих обставин є вичерпним, і розширеному тлумаченню не підлягає. Обставинами,

які обтяжують покарання, визнаються:

1. *Вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів.*

Зазначена обставина, як правило, свідчить про більшу суспільну небезпечність винного порівняно з особою, яка вчинила відповідний злочин вперше. Ця обставина має місце незалежно від того, чи був раніше вчинений тотожний або різнорідний злочин, що відображається у формулі кваліфікації, чи була така особа засуджена за раніше вчинений злочин, чи не була. Сам факт вчинення нового злочину є обставиною, що обтяжує покарання.

2. *Вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, організованою групою чи злочинною організацією.*

Це дуже небезпечні форми співучасті у злочині. Вони різняться між собою переважно ступенем зорганізованості (стійкості), пов'язаної зі спільним вчиненням злочину (злочинів). Ці форми співучасті у злочині різняться і кількісною ознакою. Злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його було виконано двома або більшою кількістю осіб.

3. *Вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату.*

Такі злочини дуже небезпечні, оскільки вони пов'язані з ворожим ставленням до особи (кількох осіб), нації чи раси в цілому або до іновірців, а також з розладом, міжусобицями між окремими націями або іновірцями. Таким злочинам часто властива дика ненависть, нелюдська жорстокість і лютість до потерпілого (потерпілих) як представників певної нації, раси, релігії.

4. *Вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку.*

Під виконанням службового обов'язку розуміють діяльність посадової або службової особи зі здійснення покладених на неї повноважень. Цим поняттям охоплюється і діяльність рядових службовців (інженера, доктора, вчителя, майстра, торговця, підприємця тощо по виконанню ними своїх професійних обов'язків).

5. *Заподіяння злочином тяжких наслідків.*

Такі наслідки найчастіше пов'язані з вчиненням тяжких або особливо тяжких злочинів. До цих наслідків належать: смерть однієї чи кількох людей, каліцтво або інша тяжка шкода здоров'ю людей, знищення, пошкодження або втрата цінного або в особливо великих розмірах майна, вантажу, видобутого газу чи нафти, виловленої риби тощо.

6. *Вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, яка перебуває в безпорадному стані.*

Вчинення злочину щодо малолітнього (особи віком до 14 років), до безпомічного або беззахисного чи до іншої людини, яка перебуває в безпорадному стані (хворий, людина з фізичними вадами або психічним розладом свідомості тощо) є свідченням того, що той, хто

вчинив такий злочин, є дуже аморальною і жорстокою людиною, яка становить підвищену небезпеку.

7. *Вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.*

Вчинення такого злочину створює загрозу здоров'ю вагітній жінці та небезпеку для ненародженого ще немовля. Використаний же у законі термін "завідомо" означає, що винний знав про вагітність потерпілої або свідомо припускав це, тобто діяв обізнано щодо вагітності жінки.

8. *Вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного.*

Підвищена небезпека такого злочину полягає в тому, що винний використовує своє посадове, службове або інше (громадське, професійне, сімейне тощо) положення для вчинення злочину щодо підлеглих або залежних від нього осіб. Така залежність може бути по службі, роботі, матеріальною (неповнолітні та непрацездатні діти від батьків, старенькі і хворі батьки від дітей тощо). Це може бути і залежність не правового характеру. Наприклад, жінка, яка завагітніла від чоловіка, з яким не перебуває у шлюбі, залежна від останнього.

9. *Вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством.*

Малолітньою вважається людина, яка не досягала 14 років. Це така людина, яка за фізіологічними та психологічними законами ще не має тих розумових сил і здатності, на яких ґрунтуються відносини людини і суспільства. Малолітні дуже слабо розуміють життєві ситуації і суспільні відносини, вони швидко довіряють стороннім (дорослим) людям, піддаються спокусам і вмовлянням, що зухвало використовує злочинець.

10. *Вчинення злочину з особливою жорстокістю.*

Особлива жорстокість - це властивість особистості злочинця, яка виявляється у певному способі вчинення злочину та використаних при цьому знаряддях, якими потерпілому спричиняються особливі страждання шляхом глумління, тортур, мордування, наприклад, спалювання живої людини на вогні, відрізання злочинцем у своєї жертви частини тіла, застосування до потерпілого нестерпно діючої отрути, позбавлення протягом довгого часу їжі і води, застосування електроструму, низької чи високої температури, заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, які завдають потерпілому особливих страждань.

11. *Вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій.*

Ця обставина пов'язана з конкретними умовами, в яких було вчинено злочин, а саме: 1) воєнний стан; 2) надзвичайний стан; 3) інша надзвичайна подія.

Воєнний стан, а також надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводяться за рішенням Президента України (пп. 20-21 ст. 106 Конституції України).

Воєнний стан - це період загрози зовнішнього нападу, загроза небезпеки державної незалежності України або фактичне ведення воєнних дій на території України.

Надзвичайний стан - це певний відтинок часу або період певних днів чи місяців, пов'язаних з небезпекою для невизначеного кола людей, важливих об'єктів та спокійного суспільного життя (землетрус, повінь, руйнівна пожежа, ураганний вітер, тяжке епідемічне захворювання людей тощо).

Надзвичайні події можуть виникати при внутрішніх конфліктах між національними, етнічними або релігійними групами чи об'єднаннями, при масових заворушеннях, які викликають суспільне напруження або паніку серед населення. Використання злочинцем вищезазначених умов для вчинення злочину є свідченням його особливої небезпеки і обтяжує його покарання.

12. Вчинення злочину загальнонебезпечним способом.

Це випадки використання злочинцем такого прийому чи методу (підпал, вибух, затоплення, отруєння водоймища, продуктів харчування, розповсюдження епідемії, отруйних речовин чи газів тощо), наслідком яких є людські жертви, знищення чи пошкодження важливих об'єктів або створюється загроза настання таких наслідків.

13. Вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

Мова йде про фізіологічне сп'яніння (патологічне сп'яніння - це стан хворобливий (неосудний), що є наслідком вживання людиною до моменту вчинення злочину алкогольних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин чи інших одурманюючих засобів. Сп'яніння у багатьох людей викликає піднесений настрій, ейфорію. Нерідко стан сп'яніння спричиняє також зовнішнє збудження та ослаблює як наслідок стримуючий вплив гальмівних процесів, властивих фізіології людини.

12. Класифікація злочинів

Під класифікацією злочинів розуміють поділ їх на групи за певним критерієм.

Можна виділити такі основні **види злочинів**:

1) за ознаками та видами об'єкта злочину (щонайменше 20 видів за розділами Особливої частини КК: злочини проти життя та здоров'я особи, злочини проти власності й ін);

2) за наявністю чи відсутністю предмета злочину (предметні (ст. 185) та безпредметні (ст. 296);

3) за формами вини (умисні, необережні та злочини з подвійною формою вини);

4) за мотивами вчинення (з корисливих мотивів, хуліганських, з інших особистих мотивів та ін.);

5) за суб'єктом (злочини із загальним суб'єктом і спеціальним);

6) за ступенем тяжкості наслідків та ін.

Однак розвиток кримінального права останнім часом нерозривно пов'язаний із завданням індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання залежно від тяжкості злочину. Кримінальні кодекси багатьох зарубіжних країн класифікують злочини залежно від їхньої тяжкості.

Саме така класифікація міститься в ч. 1 ст. 12 КК, в основу якої покладено ступінь суспільної небезпечності, що виражається в санкціях статей. У КК 1960 р. не було чітко визначеної *систем* класифікації злочинів, що створювало певні труднощі на практиці.

При класифікації злочинів зважають на максимальний вид і розмір покарання, передбачені в кримінально-правових нормах Особливої частини КК, а не ті, що визначаються судом при призначенні покарання для певної винної особи. Поряд із матеріальним критерієм класифікації законодавець у ст. 12 КК передбачає її формальний критерій – певний вид і розмір покарання, типовий, такий, що найбільш повно відображає тяжкість конкретної групи злочинів.

Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

Контрольні питання для перевірки знань

1. Поняття і структура кримінального права.
2. Підстави кримінальної відповідальності.
3. Поняття злочину, характеристика складу злочину як його юридичного вираження.
4. Об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона злочину.
5. Обставини, що виключають суспільну небезпеку і протиправність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність).
6. Стадії розвитку умисного злочину.
7. Співучасть у злочині.
8. Покарання, його мета.
9. Види покарань.
10. Обставини, що пом'якшують відповідальність.
11. Обставини, що обтяжують відповідальність.
12. Класифікація злочинів.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Голос України. – 1996. – 13 липня.
2. Кримінальний Кодекс України від 05.04.2001 р.
3. Александров Ю.В., Антипов В.І., Володько М.В. та ін. Кримінальне право України. Загальна частина: Підруч. Вид. 3-є, перероб. та доп. / За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К., 2004.

4. Селецький С.І. Кримінальне право України. Загальна частина: Навч. посіб. – К., 2007.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-е вид., перероб. та доп. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2007.
6. Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: Навч. посіб. – К., 2007.
10. Александров Ю.В., Антипов В.И., Володько Н.В. и др. Уголовное право Украины: Общая часть: Учеб. / Отв. ред. Климента В.А., Мельника Н.И. – К., 2002.
11. Хохлова І.В., Шем'яков О.П. Кримінальне право України (Особлива частина): Навч. посіб. – К., 2006.

Тести

- 1. Кримінальні закони можуть видаватися:**
- а) Президентом України;
 - б) виключно Верховною Радою України;
 - в) Кабінетом Міністрів України;
 - г) Верховним Судом України;
 - д) Конституційним Судом України.
- 2. Ознака караності злочину полягає в тому, що:**
- а) злочинне діяння особи обов'язково буде покаране;
 - б) за вчинення злочину законом передбачена певна санкція;
 - в) злочин є суспільно небезпечним діянням;
 - г) кожен з видів злочину обов'язково зазначений в КК України;
 - д) злочин є суспільно шкідливим діянням.
- 3. Відмінність між злочином та іншими правопорушеннями полягає у тому, що:**
- а) інші правопорушення не є суспільно небезпечними;
 - б) злочини мають вищий рівень суспільної небезпеки;
 - в) злочини вчиняються тільки спеціальними суб'єктами;
 - г) інші правопорушення не є суспільно небезпечними; злочини мають вищий рівень суспільної небезпеки;
 - д) злочини мають вищий рівень суспільної шкідливості.
- 4. Кримінальна відповідальність:**
- а) є особливим видом юридичної відповідальності, який характеризується власними видовими ознаками;
 - б) за ознаками повністю охоплюється поняттям юридичної відповідальності;
 - в) не має ніякого стосунку до юридичної відповідальності;
 - г) відповідальність, яка настає за вчинення правопорушення.
- 5. Склад злочину:**
- а) є сукупністю об'єктивних ознак, що визначають певне діяння як злочинне;
 - б) є сукупністю ознак, що визначають певне діяння як протизаконне;

в) є сукупністю об'єктивних та суб'єктивних ознак, що визначають певне діяння як злочинне;

г) є сукупністю суб'єктивних ознак, що визначають певне діяння як злочинне.

6. До ознак злочину належить:

а) суспільна небезпечність;

б) причинний зв'язок;

в) предмет;

г) мета;

д) бездіяльність.

7. До обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу злочину належить:

а) шкідливі наслідки;

б) причинний зв'язок;

в) діяння (дія та бездіяльність);

г) Дія;

д) мотив.

8. Загальний вік кримінальної відповідальності дорівнює:

а) 14 рокам;

б) 15 рокам;

в) 16 рокам;

г) 18 рокам;

д) 21 року.

9. До обов'язкових ознак суб'єкта злочину належить:

а) службове становище;

б) осудність особи;

в) соціальний статус, певний вік особи;

г) осудність особи, певний вік особи;

д) вина.

10. До обов'язкових ознак суб'єктивної сторони злочину належить:

а) мета;

б) умисел;

в) вина;

г) необережність;

д) вік особи.

11. Уразі необхідної оборони правомірна шкода завдається:

а) особі, яка здійснює посягання;

б) інтересам третіх осіб;

в) особі, яка обороняється;

г) жодній з осіб.

12. Для визначення необхідної оборони необхідна:

а) рівність між завданою шкодою тому, хто посягає, і суспільною небезпечністю посягання;

б) відносна відповідність між завданою шкодою тому, хто посягає, і суспільною небезпечністю посягання;

в) пропорційність між завданою шкодою тому, хто посягає, і суспільною небезпечністю посягання;

г) розмір шкоди.

13. Судимість:

а) не тягне за собою жодних обмежень правового характеру;

б) тягне за собою кримінально-правові обмеження;

в) тягне за собою загально-правові обмеження;

г) тягне за собою кримінально-правові та загально-правові обмеження.

14. Погашення судимості — це:

а) автоматичне її припинення;

б) припинення стану судимості за ухвалою суду;

в) припинення стану судимості внаслідок акту амністії;

г) припинення стану судимості за ухвалою суду; припинення стану судимості внаслідок акту амністії.

15. Амністія:

а) оголошується Президентом України;

б) застосовується щодо всіх засуджених;

в) застосовується щодо певної категорії засуджених;

г) оголошується Законом України та застосовується щодо певної категорії засуджених.

16. Види співучасників:

а) виконавець, потерпілий, організатор, пособник;

б) підбурювач, виконавець, організатор, пособник;

в) організатор, виконавець, замовник;

г) ініціатор, виконавець, організатор.

17. Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на:

а) злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі;

б) злочини тяжкі та особливо тяжкі;

в) злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, нетяжкі;

г) не поділяються зовсім.

18. Об'єктивна сторона злочину — це:

а) внутрішня сторона діяння, що містить психічні процеси, які характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину;

б) зовнішня сторона діяння, яка виражається у вчиненні передбаченого законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди об'єктові злочину;

в) внутрішня сторона діяння, яка виражається у вчиненні переліченого законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди об'єктові злочину;

г) зовнішня сторона діяння, що містить психічні процеси, які характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину.

19. Суб'єктивна сторона злочину — це:

а) внутрішня сторона діяння, що містить психічні процеси, які характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину;

б) зовнішня сторона діяння, яка виражається у вчиненні передбаченого законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди об'єктові злочину;

в) внутрішня сторона діяння, яка виражається у вчиненні передбаченого законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди об'єктові злочину;

г) зовнішня сторона діяння, що включає психічні процеси, які характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину.

20. Об'єкт злочину — це:

а) суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди, і які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність;

б) знаряддя, завдяки якому було вчинено злочин;

в) особа, якій на момент злочину виповнилося **14** років;

г) активна, свідома, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта.

21. Суб'єкт злочину — це:

а) фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність;

б) суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди, і які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність;

в) спосіб вчинення злочину;

г) винна в злочині фізична особа, якій на момент злочину ще не поповнилося 14 років.

22. Обставинами, що пом'якшують покарання, є:

а) щире каяття; добровільна відмова від вчинення злочину; вчинення злочину повнолітнім; вчинення злочину вагітною жінкою;

б) вчинення злочину групою осіб; в стані сп'яніння; вагітною жінкою; неповнолітнім;

в) явка із зізнанням; щире каяття; добровільне відшкодування збитків; вчинення злочину неповнолітнім; вчинення злочину вагітною жінкою; вчинення злочину під впливом погрози;

г) вчинення злочину повторно; групою осіб; у зв'язку з виконанням службового обов'язку; в стані сп'яніння; тяжкі наслідки, завдані злочином; вчинення злочину з особливою жорстокістю.

23. Обставинами, що обтяжують покарання, є:

а) щире каяття; добровільне відшкодування збитків; вчинення злочину неповнолітнім; вчинення злочину вагітною жінкою;

б) вчинення злочину групою осіб; в стані сп'яніння; вагітною жінкою; неповнолітнім;

в) явка із зізнанням; щире каяття; добровільне відшкодування збитків; вчинення злочину неповнолітнім; вчинення злочину вагітною жінкою; вчинення злочину під впливом погрози;

г) вчинення злочину повторно; групою осіб; в зв'язку з виконанням службового обов'язку; в стані сп'яніння; тяжкі наслідки, завдані злочином; вчинення злочину з особливою жорстокістю.

24. Принципами кримінального права є:

- а) відповідальність лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин; особистий характер відповідальності; індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання;
- б) гласність, рівність, незмінність, постійність, чіткість, точність, наочність;
- в) караність, неможливість уникнути покарання за вчинений злочин, уособленість;
- г) сукупність усіх принципів, що стосуються юридичної відповідальності.

25. З якого віку настає кримінальна відповідальність неповнолітнього?

- а) з 11 років;
- б) з 14 років;
- в) з 16 років
- г) з 17 років.

26. Види стадій злочину, які передбачені КК України:

- а) готування, замах, добровільна відмова;
- б) готування, закінчений злочин, виявлення наміру;
- в) готування, замах, діяльне каяття;
- г) готування, замах, закінчений злочин.

27. Звільнення від кримінальної відповідальності здійснюється:

- а) спеціально уповноваженою особою;
- б) прокурором;
- в) слідчим;
- г) виключно судом.

28. Яка ознака характеризує об'єктивну сторону хуліганства?

- а) бажання показати свою зухвалість;
- б) хуліганський мотив;
- в) грубе порушення громадського порядку;
- г) вживання спиртних напоїв перед протиправними діями.

29. З яких частин складається КК України?

- а) Загальної та Обов'язкової;
- б) Загальної та Особливої;
- в) Особистої та Нормативної;
- г) Загальної та Факультативної.

30. За яким критерієм законодавець класифікує злочини в КК України?

- а) за ступенем тяжкості злочину;
- б) за часом та місцем вчинення злочину;
- в) за віком особи, що вчинила злочин;
- г) за видом завданої шкоди.

Термінологічний словник

Адміністративне право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що формуються під час забезпечення органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також в процесі публічного адміністрування в сферах соціально-економічного й адміністративно-політичного розвитку та охорони громадського порядку.

Адміністративне правопорушення (проступок) – протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративний примус – це особливий різновид державно-правового примусу, тобто визначені нормами адміністративного права способи офіційного фізичного або психологічного впливу уповноважених державних органів, а у деяких випадках і громадських організацій, на фізичних та юридичних осіб у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їх прав, свобод та інтересів у випадках вчинення цими особами протиправних діянь (у сфері відносин публічного характеру) або в умовах надзвичайних обставин в межах окремого адміністративного провадження задля запобігання та припинення протиправних діянь, забезпечення провадження в справах про правопорушення, притягнення винних осіб до відповідальності, запобігання та локалізації наслідків надзвичайних ситуацій.

Адміністративно-правова норма – це формальне визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене та охоронюване державою, метою якого є регулювання суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у сфері забезпечення органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також в процесі державного і самоврядного управління в сферах соціально-економічного й адміністративно-політичного розвитку та охорони громадянського порядку.

Адміністративно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, суб'єкти яких наділені правами і обов'язками у сфері забезпечення органами виконавчої влади і органами.

Адміністративне стягнення – це такий захід примусу, що застосовується уповноваженими державними органами, як правило, виконавчої влади, від імені держави до осіб, винних у вчиненні адміністративного правопорушення.

Біженець — це особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до

певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Вахтовий метод – це особлива форма організації робіт, що ґрунтується на використанні трудових ресурсів поза місцем їх постійного проживання за умов, коли щоденна доставка працівників до місця роботи і назад до місця постійного проживання неможлива.

Відпустка — це вільний від роботи час визначеної тривалості в календарних днях із збереженням на її період місця роботи (посади), заробітної плати (допомоги) у випадках, передбачених законодавством.

Випробування при прийнятті на роботу – випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається.

Галузь права – уособлена сукупність норм, спрямована на регулювання певної сфери якісно однорідних суспільних відносин.

Гарантійні виплати – це грошові виплати, які провадяться працівникам за час, коли вони з поважних причин, передбаченим законодавством, звільнені від виконання своїх трудових обов'язків.

Гарантія – спосіб забезпечення виконання зобов'язання який полягає в тому, що банк, інша кредитна установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку.

Гіпотеза – це елемент норми права, що вказує на життєві обставини, за наявності та/або відсутності яких реалізується правило поведінки (диспозиція).

Гнучкий графік роботи – форма організації робочого часу, за якої для окремих працівників або колективів підрозділів допускається саморегулювання початку, закінчення і загальної тривалості робочого дня.

Громадська організація — це об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

Дієздатність – це здатність суб'єкта правовідносин своїми діями приймати на себе обов'язки і використовувати свої права.

Деліктоздатність – це здатність суб'єкта права нести відповідальність за свої протиправні вчинки.

Демократичний режим – це стан політичного життя суспільства, при якому державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, створенні та діяльності державних органів, додержанні прав і свобод людини.

Держава – це суверенна, політико-територіальна організація влади певної частини населення, в соціально неоднорідному суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, здатний з допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво та управління суспільними справами.

Державна служба – це професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах, установах і на підприємствах щодо практичного виконання їх завдань і функцій.

Державні підприємства – підприємства засновані на загальнодержавній власності (казенні підприємства).

Державні службовці – це особи, які обіймають посади в державних органах та організаціях щодо практичного виконання їх функцій і завдань та одержують заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету.

Державні установи – за характером і напрямком своєї діяльності є неприбутковими організаціями і перебувають на утриманні і за рахунок коштів державного бюджету.

Державний апарат – це сукупність державних органів, уповноважених безпосередньо здійснювати державну владу та управління суспільством, які спираються у своїй діяльності на можливість застосування примусу.

Державний орган – це структурно виокремлений, внутрішньо організований колектив державних службовців, які посідають визначені законодавством посади, наділені відповідною компетенцією для виконання певних владно-управлінських функцій і завдань держави.

Державно-правовий режим – це система прийомів, методів і способів здійснення державної влади.

Диспозиція – це елемент норми права, що вказує на правило поведінки, якому повинні підкорятися учасники правовідносин.

Дисципліна – це своєчасне і точне виконання вимог, що впливають з нормативних, індивідуально-правових актів, моральних та інших соціальних норм.

Дисциплінарна відповідальність – це один з видів юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку працівника відповідати перед власником або уповноваженим ним органом за скоєний ним дисциплінарний проступок і понести дисциплінарне стягнення, передбачене нормами трудового права.

Джерело права – це спосіб юридичного виразу права, його організація в належну юридичну оболонку.

Довіреність – це письмовий документ, що видається особою, яку представляють (довірителем), іншій особі (представнику) для представництва перед третіми особами.

Договір – угода двох або кількох осіб, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин.

Закон – це нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, прийнятий в особливому порядку парламентом або безпосередньо народом, який визначає відправні засади правового регулювання суспільних відносин.

Законність – це правовий режим точного виконання чинних законів усіма суб'єктами права у сфері правотворчості та правореалізації, в інших сферах життєдіяльності людей; режим, за якого забезпечуються права і виконуються обов'язки людиною, державою і громадянським суспільством.

Застава – це спосіб забезпечення виконання зобов'язання, при якому кредитор-заставодержатель має право у разі невиконання боржником (заставадавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом.

Заохочувальні та компенсаційні виплати – це виплати у формі винагороди за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами і положеннями, компенсаційні та інші виплати, які не передбачені актами чинного законодавства, або які провадяться понад встановлені зазначеними актами норми.

Заходи адміністративного запобігання – це визначені нормами адміністративного права способи офіційного фізичного або психологічного впливу уповноважених державних органів, а у деяких випадках і громадських організацій на фізичних та юридичних осіб у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їх прав, свобод та інтересів задля запобігання, виявлення протиправних діянь, забезпечення громадського порядку та громадської безпеки, запобігання та локалізації наслідків надзвичайних ситуацій.

Зворотна сила закону – це така дія на правовідношення, де припускається, що новий нормативний акт існував на момент виникнення правовідношення.

Злочин – це передбачене і заборонене кримінальним законодавством протиправне суспільно небезпечне винне і карне діяння (дія чи бездіяльність), яке спричиняє чи може причинити істотну шкоду суспільним відносинам.

Зміст трудового договору – сукупність умов, що визначають взаємні права й обов'язки сторін.

Зобов'язання – правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Зупинення дії нормативного акта – є тимчасове, неостаточне переривання його дії, що зумовлюється певними обставинами та здійснюється в порядку, передбаченому законодавством.

Інвалід – особа зі стійким розладом функцій організму внаслідок захворювання, травм та уроджених дефектів, що обмежують їх життєдіяльність, та які потребують соціальної допомоги і захисту.

Інкорпорація – це впорядкування нормативно-правових актів без зміни їхнього змісту шляхом їх зведення в єдині друковані видання за хронологією та/або предметом регулювання.

Інститут права – це уособлена група правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини конкретного виду.

Кодифікація – це перероблення та зведення правових норм, що містяться у різних актах, у логічно узгоджений нормативно – правовий акт, котрий регулює певну сферу суспільних відносин на галузевому рівні.

Колективний договір – це правовий акт, що регулює соціально-партнерські відносини між соціальними партнерами в організації.

Компенсаційні виплати - це грошові виплати по відшкодуванню працівникові матеріальних витрат, які він змушений був нести у зв'язку з виконанням трудових обов'язків.

Консолідація – це зведення у єдиний нормативно – правовий акт декількох актів, що регулюють певну сферу суспільних відносин без зміни їх змісту.

Легалізація об'єднань громадян — офіційне визнання об'єднань громадян, що здійснюється способом їх реєстрації або повідомлення про заснування.

Матеріальна відповідальність – один з видів юридичної відповідальності, що має двосторонній, взаємний обов'язок працівника й власника або уповноваженого ним органу відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі й порядку.

Мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт).

Метод заохочення – моральне та матеріальне заохочення на сумлінну працю, надання переваг і пільг працівникам, які успішно й сумлінно виконують свої трудові обов'язки.

Метод переконання – спосіб виховного впливу на працівників. У сучасних умовах набувають значення економічні й організаційні умови праці, регламентування взаємних прав і обов'язків сторін трудових правовідносин і матеріальне стимулювання сумлінної праці.

Метод правового регулювання – це спосіб впливу держави на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою юридичних засобів, прийомів, їх сполучень.

Метод примусу – застосування до порушників трудової дисципліни, у необхідних випадках, заходів дисциплінарного і громадського впливу та матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну роботодавцеві внаслідок невиконання покладених на них трудових обов'язків.

Метод цивільно-правового регулювання – це сукупність правових засобів і прийомів впливу на майнові та особисті немайнові відносини, які дістали відображення в цивільно-правових нормах.

Методи забезпечення трудової дисципліни – це передбачені законодавством способи її забезпечення, тобто виконання працівником і роботодавцем своїх обов'язків.

Механізм держави – це сукупність державних органів, установ та підприємств, які практично здійснюють завдання та функції держави.

Монархія – це форма державного правління, при якій вища державна влада фактично або формально належить одній особі і, як правило, передається у спадок представникам правлячої династії.

Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю є особливою правозастосовчою діяльністю спеціально уповноважених органів, метою яких є забезпечення захисту трудових прав людини.

Надурочний робочий час – це час, протягом якого працівник виконує обумовлену трудовим договором роботу понад встановлену норму робочого часу.

Національна служба посередництва і примирення – постійно діючий орган, створеним для сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів).

Ненормований робочий день — особливий режим робочого часу, який встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу.

Необґрунтована відмова – немотивована відмова у прийнятті працівника на роботу за наявності вакантних робочих місць, а також з мотивів, які не стосуються ділових якостей працівника.

Неустойка – це визначена законом чи договором грошова сума або інше майно, яке боржник повинен передати кредиторів у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання.

Норма права – первинний, найменший структурний елемент права, який є правилом поведінки, визнаним і охоронюваним державою.

Нормальний робочий час — норматив, що встановлює тривалість робочого тижня (в годинах) за умови роботи в нормальних умовах праці.

Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий компетентними суб'єктами нормотворчості, який встановлює, змінює або скасовує норми права.

Об'єднання громадян — це добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх права та свобод.

Об'єкт правовідносин – це матеріальне або нематеріальне благо, задля одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин.

Облік робочого часу – фіксування відомостей про явку працівників на роботу і відпрацювання ними встановленої тривалості робочого часу. Облік робочого часу ведеться в табелях встановленої форми.

Облік нормативно-правових актів – це діяльність зі збирання, фіксування в логічній послідовності та зберігання нормативно – правових актів, підтримання їх у актуальному стані з урахуванням усіх змін та доповнень, а також зі створення спеціальних систем їх нагромадження і пошуку.

Обов'язкові (необхідні, істотні) умови договору – такі умови без яких не може бути укладений трудовий договір.

Оплата праці (заробітна плата) – винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу. Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства.

Охорона праці – система правових норм, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини саме в процесі трудової діяльності.

Підгалузь права – певна сукупність правових інститутів, що об'єктивно складається в межах однієї галузі права.

Підзаконні нормативно-правові акти – це акти, що приймаються уповноваженими нормотворчими суб'єктами на основі і на виконання законів і не повинні суперечити їм.

Повноваження трудового колективу – закріплені законом певні дії, завдяки яким реалізуються його права й обов'язки, пов'язані з управлінням організацією та колективом через механізм його самоуправління.

Політична партія — об'єднання громадян-прихильників загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які головною метою мають участь у виробленні державної політики, формування органів влади, місцевого самоврядування і представництво у їх складі.

Порука – спосіб забезпечення виконання зобов'язання який полягає в тому, що третя особа (поручитель) зобов'язується перед кредитором іншої особи *нести відповідальність* в разі невиконання останньою її обов'язку перед кредитором.

Право власності – це сукупність правових норм, що регулюють і закріплюють суспільні відносини, які виникають у зв'язку з присвоєнням матеріальних благ громадянами, юридичними особами і державою, які надають названим суб'єктам рівні права та обов'язки по володінню, користуванню і розпорядженню майном.

Право володіння – право фактичного, фізичного та господарського панування особи над річчю, яке полягає у можливості особи безпосередньо тримати належну річ у себе.

Право користування – право на здобуття з речі її корисних властивостей, привласнення плодів та прибутків, що приносяться річчю.

Право розпоряджання – право власника визначити юридичну долю майна - встановити різні конкретні правовідносини з третіми особами з приводу майна, що йому належить, припинити чи обмежити своє право власності.

Правова держава – це організація державної влади, заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенстві права і взаємній відповідальності особистості і держави.

Правова культура – це якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правосвідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини.

Правовідносини – це суспільні відносини, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою.

Правоздатність – це здатність суб'єкта мати суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Правомірна поведінка – це вольова поведінка суб'єкта права (діяльність чи бездіяльність), яка відповідає приписам правових норм, не суперечить основним принципам права і гарантується державою.

Правосуб'єктність – це можливість і здатність фізичної або юридичної особи мати та здійснювати юридичні права і обов'язки.

Працівник – основний суб'єкт трудового права, який володіє трудовою правоздатністю і трудовою дієздатністю.

Предмет трудового права – комплекс суспільних відносин, основу якого складають трудові відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору, і до якого входять також відносини, тісно пов'язані з трудовими відносинами та які існують для забезпечення функціонування останніх.

Представництво – це правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє.

Преміювання працівників – виплата працівникам грошових сум понад основний заробіток з метою стимулювання результатів праці та їх заохочення.

Примирна комісія — орган, призначений для вироблення рішення, що може задовольнити сторони колективного спору (конфлікту), та який складається із представників сторін.

Принципи трудового права – такі ідеї (засади), які визначають сферу його дії, порядок встановлення прав та обов'язків суб'єктів, гарантії захисту їх прав та законних інтересів.

Проступок – це протиправне, винне діяння (дія чи бездіяльність), які не настільки небезпечні як злочини, але завдають шкоду особі, суспільству, державі, вчиняється у всіх врегульованих правом сферах суспільного життя, має різні об'єкти посягання і викликає юридичні наслідки за їх вчинення.

Професійна спілка – добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності.

Проходження державної служби – це сукупність юридичних фактів, пов'язаних з виникненням, зміною та припиненням державно-службових відносин, а саме з прийняттям на державну посаду, службовою кар'єрою та припиненням служби.

Публічна служба - діяльність на державних політичних посадах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, дипломатична служба, інша державна служба, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування.

Режим робочого часу – це порядок розподілу норми робочого часу протягом відповідного календарного періоду.

Республіка – це така форма правління, при якій вищі органи державної влади обираються безпосередньо народом або формуються виборними установами на певний строк.

Роботодавець – юридична особа (підприємство, установа, організація чи їх об'єднання) незалежно від форми власності, виду діяльності та галузевої належності, чи фізична особа, які відповідно до чинного законодавства використовують найману працю.

Робочий час - час, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку організації, графіка роботи й умов трудового договору повинен виконувати трудові обов'язки, а також інші періоди часу, що відповідно до законів та інших нормативно-правових актів належать до робочого часу.

Санкція – це елемент норми права, що встановлює неvigідні наслідки на випадок порушення правила, визначеного в диспозиції.

Система права – це сукупність чинних принципів і норм права, якій притаманні єдність, узгодженість, поділ і згрупованість норм у відносно самостійні структурні утворення (інститути, галузі та підгалузі).

Систематизація нормативно-правових актів – це діяльність зі зведення нормативно-правових актів у впорядковану систему.

Скорочений робочий час — передбачене законодавством зниження нормативу робочого часу (проти 40 годин на тиждень) є обов'язковим для роботодавця.

Служба в органах місцевого самоврядування – це професійна, на постійній основі діяльність громадян України, які обіймають посади в органах місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом.

Страйк — тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Структура норми права – це внутрішня будова норми.

Суб'єкти адміністративного права – юридична чи фізична особа, яка є носієм прав і обов'язків у сфері публічного адміністрування, передбачених адміністративно-правовими нормами, та має здатність надати права реалізовувати, а покладені обов'язки – виконувати.

Суб'єкти трудового права – учасники суспільно-трудова відносин, визначені трудовим законодавством України, які володіють трудовими правами й обов'язками і можуть реалізовувати їх.

Суверенітет - це верховенство, самостійність, повнота, єдність і цілісність влади в державі в межах її території, а також незалежність і рівноправність країни у зовнішніх відносинах.

Суспільний порядок – це реальний порядок суспільних відносин, що відповідають не тільки нормам права, але й іншим соціальним нормам.

Тарифна система - це сукупність взаємозалежних елементів: тарифної сітки, тарифних ставок, схем посадових окладів і тарифно-кваліфікаційних характеристик.

Тарифна сітка — шкала (схема), за допомогою якої визначаються співвідношення в оплаті праці працівників залежно від складності роботи та їх кваліфікації, тобто забезпечується більш висока оплата праці за складнішу роботу.

Тарифний розряд — показник ступеня складності роботи, що виконується, і рівня кваліфікації працівника. Тарифна ставка першого розряду встановлює розмір оплати праці найпростішої роботи: чим складніший вид роботи, тим вищий тарифний розряд.

Тарифно-кваліфікаційні довідники (ТКД) — систематизовані переліки робіт і професій, що використовуються на виробництві.

Територія — територія держави визначена державним кордоном і може поділятися на адміністративно-територіальні або політико-територіальні одиниці.

Тлумачення норм права — це діяльність, спрямована на з'ясування, осмислення дійсного змісту норм права з метою сприяння їх практичній реалізації, а також результат такої діяльності, що переважно виражається в інтерпретаційно — правовому акті.

Трудова дисципліна — система правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок, встановлюють трудові обов'язки працівників та роботодавця, визначають заохочення за успіхи в роботі й відповідальність за невиконання цих обов'язків.

Трудова книжка — основний документ про трудову діяльність працівника.

Трудове право — це система правових норм, що регулюють сукупність суспільних відносин з приводу використання найманої праці.

Трудові правовідносини — це відносини, побудовані на угоді між працівником і роботодавцем про виконання працівником за оплату певної роботи, що потребує того чи іншого фаху, кваліфікації або посади, на підпорядкуванні працівника правилам внутрішнього трудового розпорядку, якщо роботодавець забезпечує умови праці, передбачені трудовим законодавством, колективним договором, угодами, трудовим договором.

Трудові спори — це неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів розбіжності між працівником (колективом працівників) і власником підприємства або уповноваженим ним органом з приводу застосування норм трудового законодавства.

Трудовий арбітраж — це орган, який складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті трудового спору.

Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов’язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов’язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Трудовий колектив – це добровільне організаційно самостійне об’єднання працівників, які своєю працею беруть участь у діяльності підприємства, установи, організації на основі трудового договору (контракту, угоди), а також інших форм, що регулюють трудові відносини працівника з підприємством.

Унітарна держава – це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають статусу державних утворень і не володіють суверенними правами.

Факультативні (додаткові) умови договору – не обов’язкові умови для укладення трудового договору, але такі що можуть бути включені за угодою сторін.

Федеративна держава – це складна союзна держава, що містить державні утворення, які мають деякі риси державного суверенітету, певну юридично визначену політичну самостійність.

Форма державного устрою – це елемент форми держави, який характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її територіального поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, міру централізації та децентралізації державної влади.

Форма правління – це елемент форми держави, який характеризує способи формування вищих органів державної влади, їх компетенцію, структуру, принципи взаємовідносин та ступінь участі населення в їх формуванні.

Функції держави – це основні напрямки її діяльності, які виражають її сутність і соціальне призначення в галузі управління справами суспільства.

Цивільне право як галузь права – це система правових норм, що регулюють майнові та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності їх учасників

Цивільно-правові відносини – це особисті немайнові та майнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, які складаються між майново та організаційно відокремленими, юридично рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, які виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Час відпочинку — це час, протягом якого працівник, відповідно до діючого законодавства та правил внутрішнього трудового розпорядку, звільняється від виконання своїх трудових обов'язків.

Юридична особа – організація, створена шляхом об'єднання осіб та/або майна, яка наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, тобто може від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і нести цивільні обов'язки, бути позивачем та відповідачем у суді.

Юридична відповідальність – це передбачені нормами права і здійснювані в правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що тягне для неї обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм.

Юридичні дії – це вчинки людини, акти державних органів, пов'язані з волевиявленням суб'єктів правовідносин.

Навчальне видання

КИЛИМНИК Інна Ігорівна
КОЛЯДА Тетяна Анатоліївна
НАУМЕНКО Алла Володимирівна

«ПРАВОЗНАВСТВО»

Навчальний посібник

(для студентів усіх спеціальностей всіх форм навчання)

Відповідальний за випуск *І. І. Килимник*

За авторською редакцією

Комп'ютерний набір: *Т. А. Коляда*

Комп'ютерне верстання: *І. В. Волосожарова*

Дизайн-обкладинки: *І. П. Шелехов*

Підп. до друку 03.12. 2013р.
Друк на ризографі
Зам. №

Формат 60х84/16
Ум. друк. арк. 18,2
Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002
Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 4064 від 12.05.2011 р.